ISSN 0320—8370

3 '79

Поезії
ГЕОРГА МАУРЕРА
/НДР/

СУЧАСНА ДРАМАТУРГІЯ АНГЛІЇ

ШЕВЧЕНКО МОВАМИ СВІТУ

НА БАРИКАДАХ ІДЕЙ

Юкон — поклик півночі

Ірвін ШОУ
Нічний черговий
Роман
/США/

ВСЕСВІТ

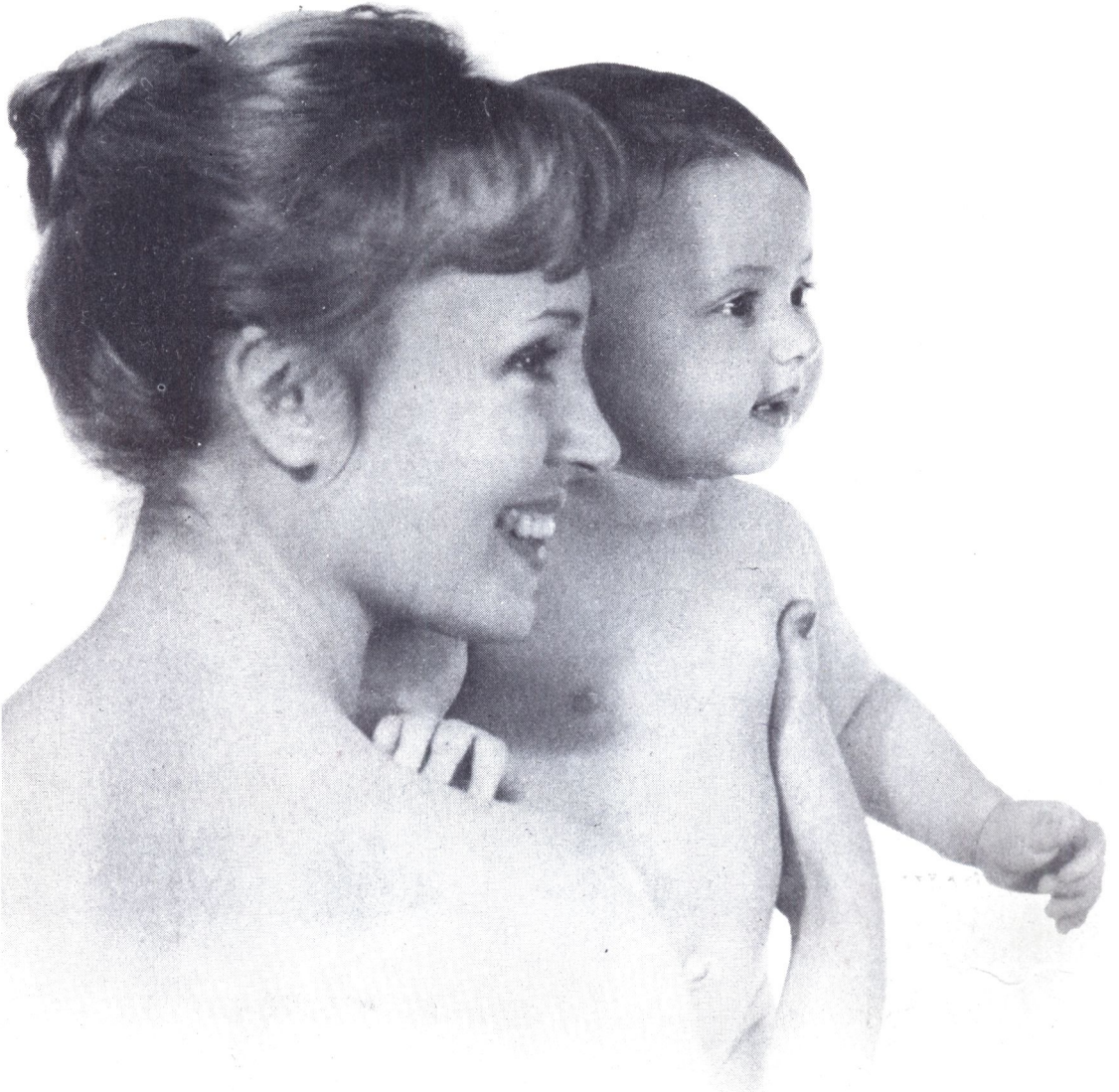

ДОРОГІ ЧИТАЧКИ «ВСЕСВІТУ»!

Хай Міжнародний жіночий день 8 Березня
і Міжнародний рік дитини – 1979
додадуть Вам краси, здоров'я та сил
у боротьбі за мирне і щасливе майбутнє!

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

(603) БЕРЕЗЕНЬ

1979

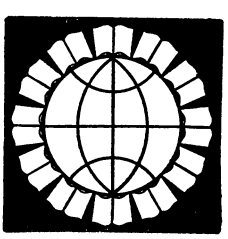

ЖУРНАЛ ЗАСНОВАНО 1925 р.

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ ТА УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Видавництво «Радянський письменник». Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ІРВІН ШОУ. Нічний черговий. Роман. (Переклад з англійської Лесі Маланчук). 3

ГЕОРГ МАУРЕР. Поезії. (Переклад з німецької Петра Рихла). 79

ЗБІГНЄВ ДОМІНО. Блукаючі вогні. Роман. Закінчення. (Переклад з польської Ігоря Бречака та Еллади Волкової). 89

Ахмад Надім КАСМІ. Знедолені. Оповідання. (Переклад з урду Олексія Сухочева та Віри Сулими). 163

ЖИТТЯ І СЛОВО

КІРА ШАХОВА. Про творчість Георга Маурера. 78

НАТАЛЯ СОЛОВЙОВА. Світ похмурих роздумів і світлих надій. 168

ФЕДІР НЕБОРЯЧОК. Чутливість до епохи. 176

ГАЛИНА ГАВРИШЕВА. Фольклор у творчості західноафриканських письменників. 180

УКРАЇНА І СВІТ

ТЕТЯНА ЧЕРНИШОВА. З історії дружніх зв'язків народів СРСР та Греції. 184

РОКСОЛЯНА ЗОРІВЧАК. Англомовному читачеві — твори Шевченка-поета, Шевченка-художника. (Тарас Шевченко, Вибрані поезії. Taras Shevchenko. Selected Poetry, К., «Дніпро», 1977). 186

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, АНОТАЦІЇ

АНДРІЙ СОДОМОРА. Гомерова «Іліада» в перекладі Бориса Тена. (Гомер. Іліада, К., «Дніпро», 1978). 191

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ВІТАЛІЙ ЧЕРЕДНИЧЕНКО. За лаштунками так званого «СКВУ». 199

ВОНИ — ПРО СЕБЕ

Прозріння Джона Стоквелла (Підготував ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН). 209

З МІСЦЯ ПОДІЙ

ГЕОРГІЙ КУЗНЕЦОВ. Ефіопія: революція в дії. 214

ПОДОРОЖІ І ВРАЖЕННЯ

РОБЕРТ БУС. Юкон — поклик Півночі. (Переклад з англійської Соломії Павличко). 224

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА 232

ІММАНУЇЛ КАНТ. Афоризми. 237

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 238

© «Всесвіт», 1979. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

Ірвін ШОУ

Ірвін Шоу (нар. 1913 р.) — сучасний американський письменник. Дебютував п'єсою «Ховайте мертвих» (1936). Видав збірки оповідань «Матрос із «Бременя» (1939), «Ласкаво просимо до нашого міста» (1942). Автор романів «Молоді леви» (1948), «Тривожна атмосфера» (1950), «Багатий, бідний» (1970), «Вечір у Візантії» (1973). Роман «Нічний черговий» вийшов 1975 р.

НІЧНИЙ ЧЕРГОВИЙ

РОМАН

1

Була ніч, і я сидів один за куленепробивною шибкою й замкненими дверима. За стінами готелю в лещатах січневої темряви лежав Нью-Йорк. Протягом останніх двох років я приходив сюди шість разів на тиждень за годину до півночі й лишався до восьмої години ранку. Моя праця не приносила мені ні особливого вдоволення, ані розчарування. Кімната, де я чергував, була тепла, робота не стомлювала, розмовляти майже не доводилося.

© 1975 by Irwin Shaw.

Ніхто не набридав мені розпорядженнями і не порушував одноманітності нічного чергування, отже, в мене лишався час на сякі-такі розваги. Звичайно я близько години вивчав «Біговий бюлетень», обмірковуючи ставки на наступний день. Це була доволі цікава, винахідливо роблена газета, вона вселяла віру в майбутнє і з кожним новим випуском відроджувала надії.

Покінчивши з розрахунками часу, ваги, дистанцій, поправок на сонячне світло і дощ, я брався читати, маючи напохваті чимало книжок на свій смак. Матеріальною поживою для мене були сендвіч і пляшка пива, що їх я купляв по дорозі на роботу. Двічі протягом ночі я робив фізичні вправи для рук, ніг і живота, тож, незважаючи на свою сидячу роботу, був у тридцять три роки міцніший і здоровіший, аніж у двадцять. При своєму шестифутовому зрості я важив майже сто вісімдесят п'ять фунтів. Ніхто не вірив, що я маю таку солідну вагу. Це тішило моє самолюбство, хоча в душі мені хотілося б бути трохи вищим. На думку деяких жінок, зовні щось у мені й досі було хлоп'яче, але я ніколи не сприймав це як комплімент, бо не шукав у них материнської ласки. Як переважна більшість чоловіків, я волів би бути схожим на людину, що виконує в телепередачах роль капітана морської піхоти або заводія якоїсь відчайдушної вихватки.

Я працював на обчислювальній машині, готуючи для денної зміни рахунки за минулий день. Коли я натискав на кнопки, машина гула, наче велика розтривожена комаха. Цей звук спочатку дратував мене, але згодом став звичним, ба навіть заспокійливим. За шибкою чорнів вестибюль готелю. Адміністрація заощаджувала електроенергію, як і все інше.

Куленепробивне скло було встановлено після того, як на попереднього нічного портьє вдруге вчинили напад. Сорок три шви. Він змінив професію.

Я дістав це місце завдяки тому, що в коледжі, на вимогу матері, цілий рік вивчав діловодство. Вона наполягала, щоб за чотири роки я вивчив бодай одну корисну справу. Відтоді минуло одинадцять років, і моя мати вже померла.

Готель називався «Св. Августін». Важко сказати, чи була ця назва тугою засновника готелю за Півднем чи просто його релігійною примхою. На жодній стіні не було розп'ять, і тільки чотири каучуконоси в кадубах, що стояли в холі, мали якесь відношення до тропіків. Хоча зовні готель виглядав досить пристойно, він бачив кращі часи. Так само, як і його мешканці. Вони вносили доволі скромну платню за номери і мало чого чекали взамін. Мені рідко доводилось розмовляти з ким-небудь, окрім двох-трьох, які вештались допізна. Я обирав роботу не для того, щоб вправлятися в красномовстві. Часто за цілу ніч на табло не засвічувався жоден вогник.

Мені платили сто двадцять п'ять доларів на тиждень. На 81-й Східній вулиці в мене була кімната з кухонькою і ванною.

Сьогодні мене тільки раз потурбувала повія, що спустилася згори після першої години ночі й попросила відімкнути їй вхідні двері. Вона прийшла ще до початку мого чергування, і я не мав уявлення, в якій кімнаті вона була. Збоку від дверей була кнопка, що мала відчиняти їх автоматично, але пристрій зіпсувався тиждень тому. Я ковтнув холодного повітря, з радістю зачинив двері й повернувся до себе.

На столі лежав «Біговий бюлетень», відкритий на програмі кінних перегонів, що мали відбутися завтра в Гайалі. Там на півдні стоять, мабуть, чудові теплі дні. У другому заїзді я поставив на Глорію. Лошиця нічого не виграла в останніх трьох заїздах, але вона добре виступила восени на півночі і набрала форми. Ставка була п'ятнадцять проти одного.

За вдачею я завжди був гравцем. Навіть у коледжі чималу частку своїх витрат перекривав завдяки грі в покер з приятелями. Згодом, працюючи у Вермонті, я також щотижня грав у покер і підрахував, що мій загальний виграш за той час сягнув кількох тисяч доларів. Після того мені вже ніколи так не щастило.

Саме завдяки захопленню картярською грою я опинився і в «Св. Августіні». Приїхавши в Нью-Йорк і оселившись у готелі, я несподівано познайомився з букмекером, який жив у тому самому готелі і там же займався своїми справами. Він позичав мені гроші, а наприкінці кожного тижня підраховував суму боргу. Готель був дешевий, зручний, та й моя фінансова ситуація не дозволяла мені розкошувати. Коли мій борг досяг п'ятисот доларів, він відмовився надалі давати мені гроші, але повідомив, що саме звільнився колишній нічний портьє, і адміністратор шукає йому заміну. Я виглядаю на людину інтелігентну, сказав букмекер, і крім того, вмію додавати й віднімати. Ставши до роботи, я переїхав у власне помешкання, бо навряд чи хто зміг би витерпіти двадцять чотири години в готелі. Щотижня я виплачував букмекерові борг із свого заробітку, а коли остаточно розрахувався, він знову відкрив мені кредит. Тепер я винен йому лише сто п'ятдесят доларів.

Від самого початку ми домовилися, що я буду писати йому, на кого ставлю, і лишати конверт з запискою у денного портьє, оскільки мій приятель ніколи не вставав раніше одинадцятої. Цього разу я вирішив поставити п'ять доларів. Якщо лошиця виграє, це дозволить мені сплатити мій борг наполовину.

Зверху на «Біговому бюлетені» лежала біблія видавництва «Гідеон», відкрита на псалмах. Я зростав у релігійній родині і виховувався на святому письмі. Хоч моя віра в бога була вже не така ревна, як раніше, але я все ще полюбляв читати біблію. Крім неї, на столі лежала «Мерзенна плоть» Івліна Во і «Олмейрова примха» Конрада. За два роки роботи в готелі я значно поліпшив своє знайомство з англійською та американською літературами.

Знову вмостившися перед обчислювальною машиною, я зазирнув у розгорнуту біблію.

«Хваліть Господа в святині його! Хваліть його в ширині сили його! Хваліть його за діла його великі! Хваліть його по великості величчя його! Хваліть його при голосах трубних! Хваліть при псалтирі і арфах! Хваліть його хором і при тимпанах! Хваліть його при струнах і органах! Хваліть його при цимбалах звучних! Хваліть його при цимбалах гучних! Все, що дише, да хвалить Господа! Алілуя!»

«В Єрусалимі це можливо», подумав я. А чи можна дістати тимпан у Нью-Йорку? Здалека і згори крізь камінь і сталь долинув гуркіт реактивного літака, що пролітав над містом курсом на Карачі. Я прислухався, уявивши собі спокійну пілотську кабіну, мовчазних людей біля приладів, блимання індикаторів, нишпорення радарів у нічному небі і проказав уголос: «О боже!»

Закінчивши обчислення на машині, я підвівся, відсунув стілець, узяв аркуш паперу і притулив його до колін. Потім, не спускаючи ока з настінного календаря, що висів прямо переді мною, став поволі посувати папірець вгору. Я побачив його тільки тоді, коли він був у мене на грудях, майже біля підборіддя. Цієї ночі дива не сталось. «О боже»,— проказав я ще раз уголос, зіжмакав папірець і жбурнув його в кошик для сміття.

Потім склав рахунки в акуратний невеличкий стосик і заходився підшивати їх за алфавітним порядком. Працював автоматично, думаючи зовсім про інше, навіть не звертаючи уваги на дати рахунків. Раптом мене ніби вдарило. На папірцях стояло п'ятнадцяте січня. Кілька годин лишалося до ранку шістнадцятого січня. Роковини. Щось на зразок того. Я посміхнувся. З болем. Це сталося рівно три роки тому...

2

У Нью-Йорку було хмарно, але, коли ми, взявши курс на північ, минули Пікскілл, у небі розвиднілося. Сніг, що вкривав округлі вершини під нами, виблискував на сонці. Вранці я залетів на своїй маленькій «цесні» в аеропорт Тетерборо, щоб забрати пасажирів з Нью-Джерсі, які замовили літак. Тепер вони, сидячи за моєю спиною, шумно милувалися голубим небом і свіжим снігом. Ми летіли низько, яких дві тисячі метрів над землею, і поля внизу уявлялися чітко розкресленою шаховою дошкою з чорними лініями дерев на білому сніговому тлі. Це був один із тих польотів, що завжди були мені до вподоби. Знайомі обриси ферм, шляхи, потічки, що виднілися внизу, створювали приємну і затишну атмосферу короткої подорожі. Північна частина штату Нью-Йорк прекрасна і з землі, але в чудовий зимовий день з повітря це один із найчарівніших краєвидів, які можна собі уявити. І я знову порадів, що не спокусився працювати на одній із тих довжелезних авіаліній, де кращу частину свого життя проводиш на височині понад дев'ять тисяч метрів, звідки земля здається неосяжним океаном хмар або географічною картою, що неквапно пропливає під тобою.

Пасажирами були троє Уейлсів — мати, батько і пухкенька дівчинка Діді років тринадцяти, в якої, мов у звірятка, стирчали вперед зуби. Уейлси захоплювалися лижами, і я вже разів чотири чи п'ять возив їх туди й назад. У Берлінгтон ходив рейсовий літак, але містер Уейлс, за його власними словами, був людиною заклопотаною, літав тільки тоді, коли в нього траплявся вільний час, і не хотів бути зв'язаним розкладом. Він мав у Нью-Йорку рекламне бюро, тож міг дозволити собі тринькати гроші. Мене тішило те, що, замовляючи літак, Уейлси завжди просили, щоб за кермом був саме я. Однією з причин, а може, й головною, було те, що час від часу я катався разом з ними на лижах у Стоу, Шугербуші на Мед-Рівер, водив їх по стежках, які знав краще, ніж вони, і мимохідь підправляв їхню манеру катання. Уейлс і його дружина, сувора, атлетичного вигляду жінка, несамовито змагалися між собою і їздили надто швидко, щоб я міг встигати за ними. У думці я був певен, що невдовзі хтось із сім'ї неодмінно зламає собі ногу. Я так добре їх знав, що навіть навчився розгадувати з тону, яким вони промовляли «любий» і «люба», коли вони люті одне на одного.

Діді була серйозна дівчинка, вона ніколи не усміхалась і не випускала з рук книжки. Самі батьки казали, що в літаку вона починає чи-

тати, щойно застібне ремінь, і закриває книжку тільки після зупинки літака. Цього разу вона зачиталася «Буремним перевалом» Е. Бронте. Хлопчиком я теж читав усе підряд, і моя мати, дратуючись, не раз казала мені; «Дугласе, перестань удавати з себе літературного героя». Тож я діставав тепер справжню насолоду, спостерігаючи, що саме читає Діді і як змінюються рік у рік її уподобання.

Вона була найкраща лижниця в сім'ї, але батьки не дозволяли їй вириватися наперед. Одного ранку, коли старші Уейлси приходили до тями після вечірки з коктейлями, ми пішли з нею кататися під час снігопаду. Це була зовсім інша дівчинка, вона радісно усміхалась і мчала зі мною з гори, мов маленька дика тваринка, яку несподівано випустили з клітки.

Уейлс був щедрою людиною і після кожної подорожі робив мені подарунки — светр, лижні палиці, гаманець тощо. Звичайно, я заробляв чимало і сам міг купити собі все, що завгодно. Я зовсім не потребував чиїхось чайових, але знав: Уейлс образиться, якщо відмовитись від його презентів. Він таки непогана людина. Щасливчик, та й годі.

— Чудовий ранок, правда ж, Дуг? — вигукнув з-поза моєї спини Уейлс. Спрага діяльності, невгамовність не полишали його, здається, навіть у цьому маленькому літаку. Пілот з нього був би жахливий. У кабіні війнуло спиртним. Уейлс завжди брав з собою в дорогу невелику фляжку в шкіряному футлярі.

— Н...непоганий,— відповів я стримано. Заїкаюся я змалку і тому намагаюся говорити якомога менше. Іноді я розмірковував, чого міг би досягти в житті, коли б не ця маленька прикрість, але не дозволяв собі впадати через неї у розпач.

— Кататися буде чудово,— сказав Уейлс.

— Так, чудово,— довелося мені погодитись. Розмовляти за штурвалом я не полюбляв, але не міг сказати цього Уейлсові.

—Ми хочемо побути в Шугербуші,— сказав Уейлс.— Може, й ви залишитесь там на уїкенд?

— Сп...сподіваюся,— проказав я.— М...мені хотілося б п...покататися там з моєю дівчиною.

Дівчину звали Пет Майнот. Її брат працював в авіакомпанії, через нього я й познайомився з нею. Пет викладала історію в старших класах, і ми умовились, що я заїду по неї після уроків. Вона добре каталась на лижах і була дуже гарненька, така собі маленька чорнява серйозна дівчина. Ми були знайомі не менше двох років, а тепер у нас із нею виник досить дивний роман, що тягнувся з перервами понад п'ятнадцять місяців. Кажу, з перервами, бо вона часом відкладала наші зустрічі з тієї чи іншої причини на кілька тижнів, а якщо ми десь зустрічалися випадково, ледь помічала мене. Потім вона несподівано пом'якшувалась і пропонувала з'їздити куди-небудь разом. Мені неважко було передбачити чергове зникнення Пет: незадовго перед цим у неї на обличчі з'являлась загадкова усмішка.

Вона мала успіх у чоловіків, але вперто не виходила заміж; її брат казав, що, раніше чи пізніше, але майже кожен його приятель упадав за нею. Я так і не з'ясував, чого вони досягли. У товаристві дівчат я завжди почував себе ніяково, отже, не можу сказати, що переслідував Пет. Просто так сталося, що ми несподівано провели разом якийсь уїкенд у Шугербуші, катаючись на лижах. Після першої ночі я сказав:

— Це найпрекрасніше з усього, що я будь-коли зазнав.

Єдине слово, яке вона знайшла для відповіді, було: «Цить».

Я ніколи не замислювався, чи закоханий у Пет. Якби вона не набридала мені порадами лікуватися від заїкання, мабуть, я вже запропонував би їй вийти за мене заміж. Щось мені підказувало: цей уїкенд може стати вирішальним. Отже, я повинен бути насторожі і не зв'язувати себе певними обіцянками.

— Прекрасно,— сказав Уейлс.— Давайте повечеряємо сьогодні всі разом.

— Дякую, Дж...Джордже,— сказав я. Від самого початку нашого знайомства він наполіг, щоб я називав його і дружину на ймення.— Ц...це б...було б чудово.— Спільна вечеря відкладе потребу щось вирішувати, дасть мені можливість з'ясувати настрій Пет і перевірити мої власні почуття.

— Ми вирушимо в гори відразу після посадки,— сказав Уейлс. — Щоб устигнути до вечора спуститися по кілька разів. А ви як? Зачекати вас у готелі?

— Б...боюся, щ...що ні. У мене сьогодні п...піврічний медогляд, і я не знаю, к...коли звільнюся.

— Отже, зустрінемось увечері? — спитав Уейлс.

— Увечері.

— Дуг,— сказав Уейлс,— ви могли б узяти відпустку на три тижні? Узимку.

— Н...не думаю,— відповів я.— Це дуже гаряча пора. А що?

— Ми з Беріл збираємося першого лютого вилетіти в Цюріх.— Беріл — це його дружина.— Узимку ми завжди намагаємось викроїти три тижні на Альпи... Ви коли-небудь каталися в Альпах?

— Я ніколи не б...був за кордоном. Крім кількох днів у Канаді.

— Кілька годин літаком,— сказав він.— А потім божественні гори. Ми обміркували це і були б раді, коли б ви поїхали з нами. Я — член лижного клубу «Крісті». Він на диво дешевий. Поїздка в обидва кінці не коштуватиме і трьохсот доларів. Але головне, звичайно, не гроші. Головне — люди. Ніде ви не знайдете порядніщого товариства, в якому ще й можна досхочу пити надурняка. І жодних клопотів з багажем або швейцарською митницею. Вони тільки всміхнуться вам та махнуть рукою на прощання, от і все. Щоправда, треба стати членом клубу бодай за півроку до поїздки, але в нас не дуже дотримуються правил. У мене в бюро є знайома дівчина на ім'я Менсфілд. Вона все влаштує. Скажіть їй тільки, що ви мій друг. Узимку літаки вирушають щотижня. Торік ми зупинилися в готелі «Сент-Моріц», а цього року будемо в «Св. Антонії». Ви вразите австрійців своєю технікою.

Я посміхнувся й мовив:

— Б...б'юся об заклад.

— Обміркуйте все, гаразд? — додав Уейлс.— Це залишиться у вашій пам'яті на все життя.

— Годі вам сп...спокушати п...підневільну людину,— пожартував я.

— Облиште до біса,— заперечив Уейлс.— Відпочинок потрібен усім.

Мені лишалося тільки пообіцяти:

— Я п...подумаю.

Він повернувся на своє місце, залишивши в кабіні запах віскі. Я вдивлявся в обрій, різко окреслений у яскравій блакиті неба, намагаючись не заздрити людині, яка не мала ніякого хисту до лижного спорту,

але могла дозволити собі викинути на примху — тритижневу поїздку в Альпи, не одну тисячу доларів.

Зазирнувши в авіаційне бюро і переконавшись, що в кінці тижня не буду нікому потрібний, я поїхав на медичний огляд, що відбувався двічі на рік. Доктор Райєн був окулістом, але практикував також і як терапевт. Це був лагідний літній чоловік з неквапними рухами, який ось уже протягом п'яти років вислуховував мені серце, перевіряв очі й нерви, вимірював кров'яний тиск. Він ніколи не виписував мені ніяких ліків, за винятком одного разу, коли в мене був грип у легкій формі і довелося приймати аспірин. «Хоч зараз на змагання,— говорив він щоразу, закінчуючи огляд.— І призначені переможцеві троянди будуть ваші». Він поділяв мої інтереси щодо перегонів і цікавився технічними деталями. Часом телефонував, коли йому здавалося, ніби якусь лошицю оцінюють занадто низько або сама вона залегка.

Огляд проходив звичним порядком, і лікар час від часу вдоволено кивав головою. Офтальмологічні таблиці я прочитав бездоганно, та коли він заходився обстежувати мої очі за допомогою інструментів, то нараз спохмурнів і його обличчя набрало професійно зосередженого вигляду. Медсестра двічі заходила в кабінет сказати, що на нього чекають пацієнти, яким призначено консультації, але він тільки відмахувався. Він перевіряв мене якимсь незвичним способом: примушував дивитися прямо перед собою, а сам повільно підіймав руки, питаючи, коли я починаю їх бачити. Врешті він відклав інструменти, важко опустився за стіл, зітхнув і стомлено провів рукою по обличчю.

— Містере Граймс,— проказав він поволі,— боюся, що в мене для вас погана новина.

І справді, новина, яку я почув того сонячного ранку у великому старомодному кабінеті доктора Райєна, змінила все моє життя.

— У фахівців,— сказав він,— це захворювання називається ретиношизіс. Сітчатка ока розшаровується, а згодом утворюється кіста сітчатки. Такий стан добре відомий медицині. У більшості випадків хвороба не прогресує, але якщо все-таки це трапляється, тоді процес стає необоротним. Іноді ми можемо спинити розвиток хвороби, зробивши операцію за допомогою лазера. Один з виявів хвороби — блокування бокового зору. У вашому випадку почалася втрата нижнього поля зору. Для пілота, що повинен стежити за безліччю приладів, розташованих з усіх боків, не випускаючи при цьому з виду і обрій, до якого він мчить на величезній швидкості, це смертельно. Але для інших занять, таких, як читання, спорт і всяке таке інше, ви цілком нормальна людина.

— Нормальна...— повторив я за ним.— Коли б ви знали, друже, що я вважаю себе нормальною людиною тільки в одному випадку. Коли керую літаком. Цим я хотів би займатися все своє життя, бо до цього я готував себе...

— Я висилаю звіт сьогодні,— сказав Райєн.— Мені дуже шкода, містере Граймс. Ви, звичайно, можете звернутися до іншого лікаря. До інших лікарів. Навряд чи вони зможуть сказати вам щось утішне; проте це тільки моя думка. Як на мене, то ви вже приземлилися. З цієї хвилини. І назавжди. Дуже шкодую.

Зусиллям волі я вгамував у собі хвилю ненависті до охайного літнього чоловіка, котрий, сидячи поміж сяючих інструментів, підписував мені вирок своїми лікарськими карлючками. Я знав, що поводжуся

безглуздо, але в ту хвилину мені було не до глузду. Навіть не потиснувши Райєнові руки, я заточуючись вийшов із кабінету і, не звертаючи уваги на людей у приймальні й на вулиці, подався до найближчого бару, примовляючи вголос: «Хай вам чорт, хай вам чорт!» Я відчував, що повинен випити, і то добряче випити, інакше мені не стане сили повернутися на аеродром і сказати те, що я мав сказати.

Бар був умебльований під англійську пивницю з олов'яними кухлями на темних дерев'яних стінах. Я замовив віскі. На стойку схилився худий літній чоловік у спортивній куртці кольору хакі й червоній мисливській шапці. Перед ним стояв кухоль пива.

— Забруднили озеро.— Чоловік говорив з сухим вермонтським акцентом.— Паперова фабрика. Через п'ять років воно буде таке саме мертве, як Ері. І дороги посипають сіллю, щоб ті йолопи з Нью-Йорка могли мчати зі швидкістю вісімдесят миль до Стоу, Мед-рівер і Шугербуша; а потім, як сніг розтане, сіль потрапляє в річки й озера. Коли я помиратиму, в цілому штаті не залишиться живої рибини. І ніякому бісові немає до цього діла. Кажу вам, я радий, що не доживу до тих часів.

Я ще раз замовив віскі. Перша порція на мене не подіяла. Друга теж. Я розрахувався і пішов до машини. Звістка про те, що має вмерти озеро Шамплейн, де я купався щоліта й зазнав неабияких радощів, катаючись на човні чи ловлячи рибу, засмучувала мене більше, ніж усі мої власні прикрощі, взяті разом.

Заїхавши до управління, я збагнув з виразу на старому мужньому обличчі Каннінгейма, що доктор Райєн уже зателефонував йому. Каннінгейм був президентом і єдиним власником маленької авіакомпанії. Під час другої світової війни він був льотчиком, і тепер, напевно, розумів, що я відчуваю.

— Я з...звільняюся, Фредді,— сказав я.— Ви знаєте, ч...чому.

— Так,— підтвердив він.— Шкода.— Фред ніяково крутив у руках олівець.— Ми, мабуть, зможемо знайти для вас якесь інше місце. Ну, хоча б в управлінні... все-таки засіб для існування...— Він замовк і втупився очима в олівець, який тримав у руці.

— Дякую,— відповів я Фредові.— Ви дуже люб'язні, але забудьмо про це.— Я вже тоді відчував, що не зможу тинятися тут, мов поранений птах, спостерігаючи за польотами моїх товаришів. А ще я не хотів звикати до виразу співчуття на мужньому обличчі Каннінгейма чи на будь-чиєму іншому.

— В усякому разі обміркуйте мою пропозицію,— повторив Каннінгейм.

— Н...немає потреби,— заперечив я.

— Що ж ви думаєте робити?

— Перш за все виїхати з цього міста.

— Куди?

— Куди-небудь,— відповів я.

— А потім?

— Потім спробую збагнути, чим займатимуся решту життя,— на слові «життя» я двічі затнувся.

Він кивнув, уникаючи мого погляду, глибоко зацікавлений своїм олівцем.

— А як у вас із грошима?

— Вистачить,— запевнив я,— на перший час.

— Гаразд,— сказав він.— Якщо коли-небудь... Одне слово, ви знаєте, куди треба прийти, так чи ні?

— Матиму на увазі,— я поглянув на годинник.— А тепер у мене побачення.

— Паскудство, та й годі,— сказав він уголос. Потім підвівся й потиснув мені руку.

Більше ні з ким я не прощався.

Припаркувавши машину, я вийшов і став чекати. З великого будинку червоної цегли, прикрашеного латинським афоризмом на фасаді і прапором на даху, долинав специфічний, трохи приглушений гомін. Гомін старання, подумав я, тиха мелодія навчання, що нагадала мені дитинство.

Пет зараз, мабуть, у класі, розповідає хлопчикам і дівчаткам про початок громадянської війни або зміну королівських династій в Англії. Вона завжди серйозно ставилася до своєї історії. «Це найдоцільніший із предметів»,— сказала вона мені одного разу, скориставшися словом, яке тоді вставляли в кожну розмову про освіту. «Кожен наш сьогоднішній крок — наслідок найдавніших людських стосунків». Згадавши це, я кисло посміхнувся. Хіба я народився заїкою, а тепер ще й не маю права керувати літаком тільки тому, що Мід розбив Лі під Геттісбергом, а Кромвель відрубав голову Карлові? Варто буде погомоніти про це з нею, коли випаде вільна часинка.

У школі пролунав дзвоник. Гомін старання обернувся на ревище свободи, і за кілька хвилин з дверей виплеснулося море яскравих курточок і барвистих вовняних шапочок.

Пет, як завжди, спізнювалася. Вона була надзвичайно сумлінна вчителька, і після уроків біля її столу завжди юрмились учні, змагаючи її запитаннями, на які доводилося терпляче відповідати. Коли я нарешті її побачив, газон перед школою вже збезлюднів, сотні дітлахів зникли, ніби розтанули під блідим вермонтським сонцем.

Спочатку вона мене не помітила. Пет була короткозора, але через гонор не носила окулярів, крім тих моментів, коли працювала, читала або дивилась кіно. Я жартував з неї, кажучи, що вона не знайде рояль у танцювальному залі.

Притулившись до дерева, мовчки, не рухаючись, я спостерігав за нею. Вона підходила до мене, притиснувши до грудей, як це роблять школярки, шкіряну папку з контрольними роботами. Пет була вдягнена в спідницю, червоні плетені панчохи, коричневі замшеві спортивні черевики і коротеньке блакитне суконне пальто. Ходила вона випростано, зосереджено, карбуючи крок, без тіні кокетування. Її маленька голівка з зачесаними назад косами ховалась у великому піднятому комірі пальта.

Побачивши мене, вона привітно усміхнулася, і я відчув, що це буде важче, ніж я собі уявляв. Ми не поцілувалися. Ніколи не знаєш, чи не підглядає хтось у вікно. «Якраз вчасно,— мовила Пет,— мої речі вже в машині». Вона махнула рукою в бік свого старенького обшарпаного «шевроле». Більшу частину свого заробітку Пет віддавала на допомогу

втікачам з Біафри, голодним індійським дітям та політичним в'язням у різних кінцях світу. Не думаю, щоб вона мала більше, ніж три сукні.

— Я чула, погода для лиж чудова,— прощебетала вона, прямуючи до стоянки.— Сподіваюся, цей уїкенд запам'ятається нам надовго.

Я простяг руку і торкнув її за плече.

— З...зачекай хвилину, Пет,— спинив я її, намагаючись не помічати якоїсь неприродності в погляді, що з'являлася в неї, коли я заїкався.— Мені треба д...дещо тобі сказати. Я н...не їду на уїкенд.

— О,— промовила вона стиха.— Я думала, ти сьогодні вільний.

— В...вільний,— підтвердив я.— Але я не збираюся кататися на лижах. Я їду з міста.

— На уїкенд?

— Назавжди.

Вона подивилася на мене примружившись, ніби я розпливався у неї в очах.

— Це має якесь відношення до мене?

— Ні.

— Ага,— в її голосі з'явилися різкі нотки.— Отже, не має. А ти можеш мені сказати, куди їдеш?

— Ні. Я ще н...не знаю, к...куди поїду.

— І ти не хочеш сказати, чому ти їдеш?

— Ти скоро дізнаєшся про це сама.

— Якщо в тебе якісь прикрощі,— тут її голос став ніжнішим,— і я можу тобі допомогти...

— У мене справді прикрощі,— погодився я.— Але ти не можеш мені допомогти.

—Ти напишеш мені?

— Постараюся.

Потім вона мене поцілувала, незважаючи на те, що хтось міг дивитись у вікно. Сліз не було. І вона не сказала, що любить мене. Можливо, якби вона сказала, усе склалося б інакше, але вона не сказала.

— До речі, в мене багато роботи на ці дні,— тільки й повідомила.— А сніг ще буде.— Усмішка в неї вийшла якась крива.— Хай тобі щастить, — побажала Пет.— Хоч би де ти був.

Я дивився, як вона йшла до свого «шевроле», маленька, зграбна і така рідна. Потім сів у «фольксваген» і натис на стартер.

Я виїхав із своєї умебльованої квартири о шостій того самого вечора, не взявши майже нічого з собою: ні лиж, ні черевиків, свою улюблену м'яку куртку відправив у матерчатій сумці братові Пет, з яким ми мали один розмір. Хазяйці сказав, що вона може забрати мої книжки і все що схоче з інших речей. Вирушивши отак майже порожняком, обрав дорогу на південь, залишивши місто, де, як зрозумів тільки тепер, був щасливий добрих п'ять років.

У мене не було ніякої мети. Каннінгеймові я сказав, що спробую збагнути, чим займатися решту свого життя, а для вирішення цієї проблеми годилося будь-яке місто.

3

Я мав доволі часу, щоб поміркувати про своє майбутнє. Сам один, ніким і нічим не зв'язаний, без душевного смутку, в тому стані самотності, що, як вважають, сприяє філософським роздумам, я мчав на пів-

день, перетинаючи все східне узбережжя Америки. Треба було подумати про мої стосунки з Пет Майнот; не виходило з голови й почуте колись на лекціях з англійської літератури: «Твій характер — це твоя доля, а досягнення і невдачі — наслідок твоїх чеснот і вад». У романі «Лорд Джім», який я, ставши дорослим, перечитував принаймні п'ять разів, герой гине тільки тому, що через душевну надломленість покинув корабель з бідняками на певну загибель. Зрештою він заплатив за боягузтво власним життям. Я завжди вважав, що така кара справедлива і неминуча. Я мчав на своєму маленькому «фольксвагені» вулицями Вашінгтона, Річмонда і Саванни, згадуючи цей роман. Але тепер книга мене вже не переконувала. Звичайно, я не був бездоганною людиною, але, зрештою, вважав себе порядним сином, чесним другом, сумлінним працівником, твердо дотримувався закону, намагався не виявляти ні жорстокості, ні люті, не наживати ворогів, був байдужим до влади, завжди ненавидів насильство. Я не спокусив жодної жінки, не обдурив крамаря, ніколи, окрім бійки на шкільному подвір'ї в десять років, не вдарив людини. Тим більше не покидав нікого на певну смерть. І все таки... Все-таки діждався того ранку в кабінеті доктора Райєна.

І якщо характер — то доля людини, хіба тридцять мільйонів європейців загинули під час другої світової війни через свій характер? Хіба через свій характер падали серед вулиці виснажені голодом мешканці Калькутти? Хіба характер був причиною загибелі у потоці лави тисяч жителів Помпеї?

Ні. Світом править інший закон — випадок. Так само, як у грі в кості або в карти. Відтепер я буду грати, довіряючись тільки своєму таланові. Можливо, міркував я, саме в цьому й полягає моє призначення, і все готове для того, щоб я його виконав. Можливо, моя нетривала кар'єра людини, що подорожувала північним небом, була помилкою, обхідним шляхом, і тільки тепер, повернувшись на землю, я стану на правильний шлях?

Прибувши до Флоріди, я став пропадати на перегонах. Спочатку все йшло добре; я виграв досить, щоб жити з комфортом і не піклуватися про роботу. Поки що я не уявляв собі, до чого міг би взятися. Тримався осторонь від людей, друзів не заводив, на жінок не дивився. На подив собі, я виявив, що мене до них і не вабить. Чи було це тимчасовим явищем, чи так буде завжди, мене не обходило. Зараз я справді не хотів ні з ким заходити в близькі стосунки.

З гіркою насолодою я заглибився в себе. Мене цілком удовольняли довгі сонячні пополудневі години на іподромах, обіди наодинці і вечори, які я проводив, вивчаючи ходу чистокровних коней та навички тренерів і жокеїв. Я мав також час на читання і поглинав безліч книжок у м'яких палітурках. Доктор Райєн казав правду, хвороба не заважала мені читати. Але я не знаходив у книжках нічого такого, що могло б допомогти мені або принаймні вразити.

Жив я по маленьких готелях, переїжджаючи з одного у другий, коли дехто з мешканців, звикнувши до мене, робив спробу заприятелювати зі мною.

Я виграв кілька тисяч доларів, а коли сезон скінчився, подався у Нью-Йорк. Там я не ходив на іподром. Мені набридли самі перегони. Я продовжував грати, але тепер через букмекерів. Якийсь час захопився

театром і кіно, забуваючись там на кілька годин. Нью-Йорк — годяще місто для того, хто хоче побути на самоті. Тут найлегше в світі зносити самотність.

Але талан зрадив мене, і на початку зими я відчув, що повинен знайти якусь роботу, щоб забезпечити собі бодай харчування. Саме тоді вдруге пограбували портьє в «Св. Августіні».

Я підшив останій з рахунків за п'ятнадцяте січня. Минула третя година нової доби. Приємні роковини. Я встав, потягнувся. Хотілося їсти, і я дістав свій сендвіч і пляшку пива.

Я саме розгортав сендвіч, коли почув, що розчинилися двері чорного ходу і якась жінка швидко увійшла у вестибюль. Я потягнувся до вимикача, і яскраве світло залило приміщення. Повз моє віконце майже бігцем промайнула молода жінка. Вона була неприродно висока на товстенних платформах і надміру високих підборах.

Біле хутряне пальто і світла перука не лишали жодних сумнівів щодо характеру її занять. Це була повія, що прийшла опівночі з чоловіком із шістсот десятого номера. Я поглянув на годинник. Довгенько ж вона там пробула, її вигляд свідчив, що вони там не марнували часу. Жінка підбігла до виходу, натисла на зіпсовану кнопку і, повернувшись, застукотіла підборами до мого вікна.

— Відчиніть двері, містере, — попросила вона голосно, затарабанивши у шибку. — Я хочу вийти.

Я дістав ключ з шухляди, де лежав пістолет, і вийшов через маленьку сусідню кімнату, де стояв велетенський старий сейф з багатьма шухлядами. Сейф лишився тут від кращих часів. Зараз ним ніхто не користувався. Я відімкнув двері і вийшов у вестибюль. Жінка пішла за мною до виходу. Вона задихалася. Пробігти вночі шість поверхів з її професією нелегко. Жінці було близько тридцяти років, відчувалось, що життя її не було ні радісним, ні безтурботним. Надивившись на таких нічних відвідувачок готелю, їй-право, не схочеться одружуватися.

— Чому ви не спустилися ліфтом? — спитав я.

— Я чекала на ліфт,— відповіла жінка,— але раптом звідкись вискочив цей божевільний голий дід, ревучи, мов звір, і розмахуючи чимось...

— Ч...чим розмахуючи?

— Чимось таким... схожим на палицю. На бейсбольну палицю. А в коридорі темно. Ви, нікчеми, не можете розщедритись на людське світло в своєму готелі.— Її голос був хрипкий від віскі.— Я не стала чекати, що буде далі. Ушилася та й годі. Хочете знати, що там, підіть на шостий поверх і подивіться самі. Ви, нарешті, відімкнете ці кляті двері? Мені треба додому.

Я відчинив великі дзеркальні двері з литими металевими гратами. Адміністрація занадто дбала про безпеку такого старого і занедбаного готелю, як «Св. Августін». Жінка нетерпляче штовхнула двері й вибігла на темну вулицю. Я глибоко вдихнув холодного повітря, слухаючи, як стихає вищання шин у напрямку Лексінгтон-авеню. Постояв біля дверей ще хвилину, сподіваючись, що з'явиться поліцейська патрульна машина. Я почував би себе впевненіше, якби на шостий поверх зі мною піднявся «фараон». Мені зовсім не кортіло стати героєм-одинаком. Але на вулиці нікого не було. Десь в далечині, можливо, на

Парк-авеню завила сирена, але мені від того не було легше. Я зачинив двері, замкнув їх і не кваплячись рушив через вестибюль до своєї кімнатчини, прикро міркуючи, невже тепер усе своє життя я змушений буду супроводжувати повій до чиїхось ліжок.

У своїй конторці я дістав з шухляди ключі від номерів, вагаючись, подивився на пістолет. Потім заперечно похитав головою і замкнув шухляду. Не моя ідея тримати його тут. Однаково він не допоміг попередньому портьє, коли двоє бандитів вдерлися в готель і винесли всі гроші, залишивши його самого на підлозі в калюжі крові з кулею в голові розміром з диню канталупу.

Я вдягнув піджак, сподіваючись, що костюм додасть мені солідності за будь-якої ситуації на шостому поверсі, і знову вийшов у вестибюль, замкнувши за собою двері. Натиснувши на кнопку ліфта, почув, як заскиглили троси.

Коли дверцята з рипом розчинились, я трохи завагався, перш ніж зайшов у кабіну. Можливо, подумав я, краще було б повернутися назад, забрати своє пальто, сендвіч і пиво й податися геть з цього готелю? Кому вона потрібна, ця нікчемна робота? Але в останню хвилину я все-таки подолав вагання і ступив у кабіну.

На шостому поверсі я натиснув на кнопку, щоб ліфт не зачинився, і вийшов у коридор. З шістсот другого номера, що містився навскоси від ліфта, падало слабке світло. У коридорі долілиць лежав голий чоловік. Його голови і тіла майже не було видно у напівтемряві, світло падало тільки на зморщені сідниці та кощаві ноги. Ліва рука була простягнута вперед, пальці зчеплені, ніби, падаючи, він хотів щось схопити. Чоловік лежав на правій руці й не рухався. Наміряючись його перевернути, я був певен, що ніхто в світі уже не спроможний йому допомогти.

Чоловік був важкий, мав велике обвисле черево, і я стиха вилаявся, бо насилу зміг його поворухнути. Аж тепер я побачив те, що повія порахувала за палицю. Ніяка то була не палиця, а загорнутий у темний папір довгий картонний футляр, у яких художники й архітектори носять естампи та будівельні проекти. Чоловік і досі стискав його в руці. Не дивно, що повія злякалась. Я б теж перелякався насмерть, якби невідомо звідки раптом вискочила гола людина і стала мені чимось таким погрожувати.

Я підвівся, відчуваючи, як по спині в мене пробігли мурашки, але примусив себе заспокоїтись, бо знав, що мені доведеться доторкнутися до нього ще раз. Я подивився на обличчя небіжчика. Очі його були розплющені й дивилися прямо на мене, рот був зціплений від якоїсь муки. «Ревів, як звір»,— сказала повія. На ньому не було ні крові, ні ран. Раніше я цього чоловіка ніколи не бачив, воно і зрозуміло — адже я приходжу на чергування після того, як мешканці розходяться по своїх кімнатах, а кінчаю службу, коли вони ще сплять. У нього було повне, округле обличчя немолодої вже людини, з великим м'ясистим носом, рідке сиве волосся прикривало схильний до облисіння череп. Проте навіть у сум'ятті смерті це було обличчя людини значної і владної.

Переборюючи огиду, я став на коліна і приклав вухо до грудей небіжчика. Вони були схожі на груди старої жінки, з рідкими кущиками мокрого сивого волосся і сосками, що здавалися у напівтемряві зеленкуватими. У коридорі ще тримався кислявий запах поту, але все було

мов мертве: ні руху ані звуку. «І чого ти, старий, — подумав я, встаючи, — не скоїв це в чиєсь інше чергування?»

Я, ще раз нахилившися, взяв його під пахви й затягнув у розчинені двері шістсот другого номера. Чималий стаж роботи в готелі підказував мені, що такого не можна показувати людям. Не за це нам платять гроші.

Поки я тягнув тіло через маленький передпокій у кімнату, футляр вислизнув з його руки і покотився в коридор. Я поклав тіло на підлогу поруч з ліжком, на якому були безладно розкидані ковдри і простирадла, геть замащені губною помадою, що належала, мабуть, тій самій «дамі», яку я випустив близько першої години. Я з жалістю поглянув на старе голе тіло, що лежало на вичовганому килимку — безсила мертва плоть на тлі жухлих неживих квітів. Остання забава. Насолода і смерть.

На маленькому столику стояла невелика дорога шкіряна валіза. Поруч лежав потертий гаманець і золота защіпка для грошей з кількома банкнотами. У валізі були охайно складені три чисті сорочки.

На столику були розсипані дрібні монети. Я порахував гроші в защіпці. Чотири десятки і три по одному долару. Поклавши защіпку назад, узяв гаманець. В ньому було десять новеньких асигнацій по сто доларів. Я тихо свиснув. Те, що тут сталося, не дуже скидалося на грабунок. Засунувши гроші назад у гаманець, я обережно поклав його на місце. Я й не подумав взяти щось із тих грошей. Така вже в мене вдача. Не вкради. І не роби ще багато чого.

У розчиненій валізі, крім сорочок, лежали дві пари старомодних черевиків на гудзиках, смугаста краватка і кілька блакитних піжам. З усього було видно, що цей мешканець шістсот другого номера, хоч би хто він був, сподівався пробути в Нью-Йорку довше, ніж йому пощастило.

Тіло на підлозі гнітило мене, я повинен був щось учинити. Тож, узявши з ліжка ковдру, кинув її на труп, щоб закрити обличчя, передусім очі, що дивилися прямо на мене, і безмовно волаючий рот. Тепер, коли смерть стала просто тілом на підлозі, я відчув себе певніше.

Потім я пішов у коридор по картонний футляр. На ньому не було ні адреси, ні імені, нічого, що могло б указати на власника. Обгортка футляра була розірвана. Я вже збирався покласти його на стіл до інших речей небіжчика, коли помітив, що з дірки стирчить якийсь зелений папірець. Потягнувши його, збагнув, що то була стодоларова асигнація, стара і зіжмакана, зовсім не схожа на сховані в гаманці. Я зазирнув у футляр. Він був набитий грошима. На мить я завмер, потім запхнув банкноту назад і старанно розправив подерту обгортку.

З футляром під пахвою я ступив до дверей, вимкнув світло, вийшов у коридор і повернув ключ у замку шістсот другого номера. Рухи в мене були чіткі, майже автоматичні, ніби я готувався до цього моменту все життя і тепер зробив остаточний вибір.

Я спустився ліфтом у вестибюль, зайшов у маленьку комірчину за моєю кімнатою. Над сейфом там була прилаштована поличка, на якій валялися старі рахунки, канцелярське приладдя, знайдені в номерах подерті журнали з портретами відставних політиків, голих дівчат, яких тепер уже ніхто не схотів би фотографувати, надзвичайно привабливих жінок, найманих убивць з моноклями, кінозірок та письменників у старанно вибраних позах, одне слово, безладна суміш недавніх, недовговічних і вже забутих сенсацій. Туди я й закинув футляр, почувши,

як він вдарився об полицю, ховаючись у купі пошарпаної хроніки чужих успіхів і скандалів.

Потім я повернувся до своєї кімнати і викликав швидку допомогу.

Після цього сів, розгорнув сендвіч, відкрив пляшку пива. За вечерею погортав реєстраційну книгу. Шістсот другий номер, якого звуть, вірніше, звали Джон Ферріс, вселився тільки вчора пополудні. Жив він на Північній Мічіган-авеню в Чікаго, штат Іллінойс.

Я вже допивав своє пиво, коли подзвонили у двері. Біля швидкої допомоги стояли двоє чоловіків. Один із них, одягнений у блакитну уніформу, ніс складені ноші. Другий був у білому халаті з чорним чемоданчиком у руках, але я знав, що то не лікар. Справжні лікарі не працювали у швидкій допомозі Манхеттену, халат надягався на чергового санітара, який міг надати пацієнту першу допомогу і мав досить досвіду, щоб не вбити його тією допомогою. Поки я відчиняв двері, під'їхала патрульна машина, і з неї вийшов поліцейський.

— Що сталося? — запитав він. Це був кремезний чоловік з важкою щелепою і нездоровими синцями під очима.

— Якийсь старий нагорі віддав кінці,— відповів я.

— Я піду з ними, Дейве, — сказав він своєму напарнику.

У машині працювало радіо: поліцейських викликали на нещасні випадки, сімейні бійки, самогубства, в будинки, куди заходять люди підозрілого вигляду.

Я спокійно повів їх через вестибюль. Санітар був дуже молодий і весь час позіхав, ніби не спав кілька тижнів. Ті, що працюють уночі, завжди мають вигляд мучеників за якісь невідомі гріхи. Черевики поліцейського стукали по голій підлозі, мов свинцеві. По дорозі до ліфта всі мовчали. Я не виявляв бажання щось пояснювати. Запах ліків наповнив ліфт. «Носять з собою цілу лікарню», — подумав я. Було б краще, якби патрульна машина з'явилася не так швидко.

Коли ми приїхали на шостий поверх, я відчинив шістсот другий номер і першим зайшов у кімнату. Санітар стягнув з небіжчика ковдру і, нахилившись, приклав до грудей стетоскоп. Поліцейський стояв біля ліжка, роздивляючись перемащені помадою простирадла, валізу на столику, гаманець і заціпку з грошима, що лежала поруч.

— Ким ви працюєте? — запитав він мене.

— Нічним портьє.

— Ваше ім'я? — В його голосі звучало обвинувачення, ніби він був певен, що я видаватиму себе за іншого, хоч би яке ім'я зараз назвав. Цікаво, що б він зробив, якби я відповів: «Мене звуть Озімандіяс, цар царів?» Мабуть, дістав би свого чорного записника і занотував: «Свідок заявив, ніби його звуть Озімандіяс. Ім'я, напевно, вигадане». Це був типовий нічний фараон, приречений тинятися темним містом, повним ворогів і засідок.

— Моє прізвище Граймс, — відповів я.

— Де дама, що була тут з ним?

— А хто її знає? О першій я випустив з готелю жінку. Можливо, це була вона. — Я з подивом відзначив, що зовсім не заїкаюся.

Санітар підвівся, виймаючи з вуха стетоскоп.

— Миттєва смерть, — сказав категорично.

«Миттєва смерть». Я міг би сказати це й не викликаючи швидкої допомоги. Скільки зайвої метушні викликає смерть у великому місті!

— А що з ним? — спитав фараон. — Поранення є?

— Ні... Мабуть, коронарна недостатність.

— І нічого не можна зробити?

— Ні,— відповів санітар. Він ще раз нахилився, відтягнув у мерця повіки і поглянув у каламутні очі. Потім пошукав пульс на горлі. Руки в нього були досвідчені і водночас лагідні.

— Ви добре знаєте свою справу, друже, — сказав я. — Мабуть, маєте багату практику.

— Я навчаюся на другому курсі медичного коледжу,— відповів молодик.— А цим займаюся, щоб заробляти на життя.

Поліцейський підійшов до столика і взяв защіпку з грошима.

— Сорок три долари,— констатував байдуже.— А в гаманці...— Його брови поповзли вгору. Він дістав гроші і, рахуючи, перетасував асигнації.— Непогано,— сказав замислено.

— О боже! — вигукнув я мов з несподіванки. Варто було спробувати, але з того, як поліцейський зиркнув на мене, я зрозумів, що обдурити його не пощастило.

— А скільки тут було, коли ви його знайшли? — спитав він. У його погляді не було й натяку на якусь зичливість чи приязнь. Проте можливо, вдень це була б зовсім інша людина.

— Не маю уявлення, — відказав я, не заїкнувшись. Це був мій тріумф.

— Ви хочете сказати, що не заглядали сюди, коли знайшли його?

— Ні, не заглядав.

— Ага. Чому?

— Що чому? — Слушний момент прикинутись наївним хлопчаком.

— Чому не заглянули?

— Мені це не спало на думку.

— Ага, — знову повторив він. Що ж, хай продовжує в тому ж дусі. Поліцейський знову перетасував банкноти. — Самі сотні. Вам не здається, що людина, яка має з собою стільки грошей, могла б вибрати собі пристойніший готель.— Він поклав гроші в гаманець.— Мабуть, краще забрати це в дільницю, — додав. — Може, хтось хоче перелічити гроші?

— Ми вам довіряємо, — відхилив пропозицію санітар. В його голосі бриніла ледь помітна іронія. Хоч він і був дуже молодий, але встиг, очевидно, надивитися в своєму житті і на смерть, і на крадіжки.

Поліцейський обшукав усі відділки гаманця. В нього були грубі волохаті пальці, схожі на цурпалки.

— Цікаво,— мовив він зрештою.

— Що саме? — спитав санітар.

— Тут немає ні чекової книжки, ні візитних карток, ні шоферських прав. У людини, що має з собою понад тисячу доларів...— Він похитав головою і зсунув назад кашкет. — Ненормальне явище, правда? — Він був ніби скривджений тим, що небіжчик не відповідав його образу порядного американця, якого поліція має оберігати не тільки за життя, але й після смерті.— Ви не знаєте, хто він? — спитав фараон у мене.

— Я його ніколи раніше не бачив, — відповів я. — Його ім'я Ферріс, він з Чікаго. Я покажу вам реєстраційну книгу.

Поліцейський поклав гаманця собі в кишеню, швидко переглянув сорочки, білизну і шкарпетки у валізі, потім відчинив двері у ванну кімнату і обшукав кишені єдиного темного костюма і плаща, що там висіли.

— Нічого,— повідомив він.— Ні листів, ні блокнота з адресами. Нічого. Людина з хворим серцем. У декотрих не більше здорового глузду, ніж у коняки. Тепер прошу уваги, мені треба зробити опис майна у присутності свідків. — Він дістав свій нотатник і став ходити по кімнаті, переписуючи нечисленні речі, що належали, а тепер уже не належать мертвому тілу на підлозі. На це пішло небагато часу. — Ви, — звернувся він до мене, — поставте тут свій підпис. — Я подивився на аркуш. Тисяча сорок три долари. Одна валіза, коричнева, незамкнена, один костюм, один плащ, сірий, один капелюх. Я підписався під іменем поліцейського. Фараон заховав нотатника в задню кишеню.

— Хто накрив його ковдрою? — спитав знову.

— Я.

— Ви знайшли його тут на підлозі?

— Ні. Він лежав у коридорі.

— Отак і лежав голісінький?

— Атож, голісінький. Я затягнув його в номер.

— Нащо ви це зробили?— Від нового ускладнення його голос зазвучав жалібно.

— Ми в готелі, — відповів я, — і повинні дбати про його репутацію.

Поліцейський сердито зиркнув на мене.

— Ви завжди такий метикований чи тільки сьогодні? — ущипливо поцікавився він.

— Не знаю, що вам сказати. Але, якби я залишив його там, де знайшов, і тіло побачив ще хтось, хазяїн дав би мені під зад.

— Наступного разу, коли ви де-небудь іще побачите труп, — став напучувати мене поліцейський, — лишіть його на місці, доки приїде поліція. Запам'ятайте це, чуєте?

— Добре, сер, — погодився я.

— Ви працюєте тут сам один цілу ніч?

— Так.

— І в конторі все робите сам?

— Так.

— А як ви потрапили сюди? Він подзвонив вам, чи що?

— Ні. Та «дама» виходила з готелю і сказала, що на шостому поверсі якийсь голий божевільний дідуган причепився до неї. — Я дослухався до свого голосу, ніби до запису на магнітофонній плівці, відзначаючи, що досі жодного разу не затнувся.

— А чого він хотів? Переспати з нею?

— Вона натякала на це.

— Та дама. Що вона собою являє?

— Думаю, то була звичайна повія.

— Ви її раніше бачили?

— Ніколи.

— Але ж у вас тут буває багато таких дам?

— Не дуже. Не більше, ніж в інших готелях.

Поліцейський подивився на спотворене обличчя, що вже наливалося синьою барвою.

— Як ви думаєте, він давно помер?

— Важко сказати. Від десяти до тридцяти хвилин, — відповів санітар і поглянув на мене. — Ви зателефонували в лікарню відразу як побачили його? Виклик був зроблений десь о третій п'ятнадцять.

— Ну, спочатку я послухав, чи стукає серце, потім перетягнув його сюди, накрив, а тоді вже пішов униз подзвонити.

— Ви пробували робити штучне дихання?

— Ні.

— Чому ні? — Санітар не чинив допит; було дуже пізно, і він почувався надто стомленим для цього; просто він діяв за інструкцією.

— Я не подумав про це, — відказав я йому.

— Ви багато про що не подумали, містере, — похмуро зазначив поліцейський. Як і лікар, він також виконував свій обов'язок скоріше за звичкою. Він повинен був підозрювати мене. Насправді ж він зрозумів, що я тут ні при чому, і вже стомився від розмови.

— О'кей,— мовив санітар,— давайте заберемо його звідси. Нема чого гаяти час. Коли родина небіжчика скаже, що робити з тілом, — додав він, звертаючись до мене, — зателефонуйте у морг.

— Я негайно дам телеграму в Чікаго, — пообіцяв я.

Люди з швидкої допомоги поклали мерця на ноші.

— Ну й важкий, сучий син,— пробурмотів шофер, опускаючи тіло.— Можу присягнути, що цей старий цап любив попоїсти. Ще й сексу йому забаглося. Це руйновище забагато на себе брало.— Поки він накривав тіло простирадлом і пристібав ноги ремінцями до нош, санітар прив'язував до них тулуб. Наш ліфт замалий, тому ноші з тілом доведеться поставити в ньому сторч. Нарешті всі вийшли в коридор, я востаннє оглянув кімнату і, перше ніж зачинити двері, вимкнув світло.

— Важка була ніч? — ввічливо запитав я у санітара, поки спускався ліфт. «Тримайся просто і спокійно»,— наказав я собі. Ясно, що для цих людей виносити серед ночі трупи з готелів було звичним клопотом, і я намагався наслідувати їхню поведінку.

— Це вже четвертий виклик від початку чергування,— відповів той.— Залюбки помінявся б з вами місцями.

— Еге ж,— заперечив я.— Тут усе життя можна просидіти за цією машиною, поки ви загрібатимете здобич.— «Стоп,— майнуло мені в голові.— Звідки в мене це слово «здобич»? — Кожен, хто читає газети,— поквапно додав я,— знає, що лікарі в нас заробляють більше, ніж хто інший.

— Боже, благослови Америку,— сказав санітар. У цю мить ліфт приїхав, і двері розчинилися. Вони з водієм винесли ноші, і я повів їх через вестибюль. Власним ключем відімкнув двері і простежив, як вони поклали тіло в машину. Поліцейський у машині спав, сопучи носом, з відкинутої назад голови впав кашкет.

Санітар сів поруч з ношами, і шофер зачинив за ними двері. Потім обійшов машину, сів до керма, завів мотор і відразу ж увімкнув сирену.

— Якого чорта він поспішає? — буркнув поліцейський, стоячи біля мене на вулиці.— Вони ж іще нікуди не їдуть.

— Ви не збираєтесь будити свого напарника? — спитав я.

— Сам прокинеться, коли буде виклик. У нього інстинкт, як у тварини. Нехай їхня світлість відпочинуть. Хотів би я мати його нерви.— Поліцейський зітхнув, очевидно, згадавши про власні розладнані нерви.— А тепер, сер, давайте подивимося реєстраційну книгу.— Він рушив за мною в готель поважною ходою, що мала засвідчити його значущість.

Відчиняючи двері контори, я, певна річ, не дивився на поличку над сейфом, де поміж канцелярським приладдям і купою старих журналів причаївся картонний футляр.

— Якщо ви не проти, в мене є пляшечка віскі,— запропонував я, увійшовши до своєї кімнати. Навіть розмовляючи, я підсвідомо захоплювався природністю власної поведінки. Моя робота на машині була зроблена, картки проштамповані, дати проставлені. Але які зусилля потрібні були, щоб не поглядати на поличку!

— Та я ж на чергуванні,— кволо заперечив поліцейський.— Хіба що один ковток...

Я розкрив книгу і показав запис про мешканця шістсот другого номера. Поліцейський поволі переписав його у свій чорний нотатник. А я тим часом дістав пляшку й відкоркував її.

— Прошу вибачити, що в мене немає склянок.

— Мені також не вперше пити з пляшки,— сказав поліцейський.— Ну, ле хайм,— додав він, припадаючи до горла.

— Ви що, єврей? — спитав я, беручи від нього пляшку.

— Ні, це улюблений тост мого напарника. Я підчепив це в нього.

— Мабуть, я приєднаюся до вас,— сказав я, піднімаючи пляшку.— Ле хайм. За життя.— Мені згадалася пісня «Скрипаль на даху».— Мені теж треба підкріпитись. Така ніч, як сьогодні, змушує людину потруситися.

— Це ще нічого, — заперечив фараон. — Побачили б ви, з чим нам доводиться мати справу.

— Можу собі уявити,— погодився я і випив.

— Ну, годі, — мовив поліцейський. — Мені треба йти. Вранці до вас прийде інспектор. Не відмикайте шістсот другий до його приходу. Зрозуміло?

— Я передам це денному черговому.

— Нічна зміна...— протягнув поліцейський.— Ви хоч висипляєтеся за день?

— Здебільшого висипляюся.

— А я — ні. — Він зажурено похитав головою. — Подивіться, які в мене синці під очима.

Я поглянув на дуги під очима поліцейського.

— Зате ви можете поспати вночі,— висловив я припущення.

— Жартуєте? — Поліцейський роздратовано тицьнув пальцем в око. — Розплющтеся й придивіться... Ну, гаразд... в усякому разі, здається, тут не було злочину. Будьмо вдячні бодай за невеличкі милості,— проказав він несподівано. В усякому разі я не сподівався знайти в його лексиконі слово «милість».

Я провів його до вхідних дверей, ввічливо розчинив їх.

— Бажаю вам добре відпочити вдень,— побажав поліцейський.

— Дякую. Вам теж.

— Ха! — іронічно вигукнув він.

Я зачекав, доки цей важкий з неквапними рухами чоловік заліз у патрульну машину і збудив свого напарника. Машина повільно рушила мовчазними вулицями. Я замкнув двері й повернувся до контори, потім підсунув до себе телефон і набрав номер. Пролунало не менше десяти гудків, перш ніж хтось озвався. «Ця країна геть занепадає, — подумав я, чекаючи,— ніхто й не поворухнеться».

— Західний вузол,— почувся нарешті голос.

— Мені треба надіслати телеграму в Чікаго,— повідомив я. Потім назвав ім'я й адресу, чітко й повільно вимовивши прізвище Ферріс.— Як колесо,— додав насамкінець.

— Що таке? — Голос на західному вузлі був роздратований.

— Колесо Ферріса,— пояснив я.— У парках розваг.

— Будь ласка, давайте текст.

— Із сумом сповіщаю вас, що Джон Ферріс, який проживає за вашою адресою,— почав я диктувати,— помер сьогодні о третій годині п'ятнадцять хвилин ранку. Будь ласка, сповістіть, що робити з тілом покійного. Підпис: Г. М. Друсак, адміністратор готелю «Св. Августін», Манхеттен.— «На той час, як прийде відповідь, міркував я, чергуватиме Друсак, а я знайду собі інше, безпечніше місце. І взагалі моє ім'я родині в Чікаго знати ні до чого». — Скажіть, будь ласка, скільки це коштує?

Оператор відповів. Я записав суму на аркуші паперу. Добрий старий Друсак стягне ці гроші з покійного Ферріса. Знаючи Друсака, в цьому можна було не сумніватися.

Я ковтнув іще віскі, потім сів в обертове крісло і взяв біблію, сподіваючись до приходу денного портьє дочитати до притч.

4

Розповівши денному портьє все, чи майже все, що сталося, я взяв таксі й поїхав додому. Не забув і лишити своєму приятелеві-букмекеру конверт з п'ятьма доларами, які поставив на другий заїзд Глорії в Гайалі. Треба якомога довше поводитись так, ніби цей день нічим не відрізняється від усіх інших.

Поки денний портьє вовтузився в конторі, я взяв з полички у задній кімнаті свій футляр. Коли виходив у вестибюль, там було безлюдно, але, якби я кого й зустрів, ніхто б не здивувався, побачивши серед білого дня людину з картонним футляром під пахвою.

Голова в мене працювала чітко, і мені анітрохи не хотілося спати. Коли бувала гарна погода, я звичайно долав понад тридцять кварталів до моєї квартири пішки, зупиняючись лише, щоб поснідати в кафе на Сьомій авеню. Потім я плюхався в ліжко і спав до другої години. Сьогодні я знав, що спати не зможу.

Відчинивши двері своєї однокімнатної квартири, освітленої сірим північним сонцем, я, навіть не знімаючи пальта, подався до кухні, дістав з холодильника пляшку пива і відкрив її. Потім, попиваючи пиво, розірвав на футлярі папір і ножем розрізав з одного боку картон. Футляр увесь був набитий стодоларовими асигнаціями.

Я став витягати їх одну по одній, розгладжувати і складати на столі в купки по десять банкнот. Коли я закінчив, у мене вийшло сто купок. Сто тисяч доларів. Вони зайняли весь стіл.

Якийсь час я мовчки дивився на гроші. Допив пиво. Я не відчував нічого — ні страху, ні веселощів, ні жалю. Поглянув на годинник. Була восьма година сорок хвилин. Банки відкриються тільки через двадцять хвилин.

Взявши в туалетній кімнаті невелику сумку, я склав у неї гроші. Ключі від квартири мав тільки я, але навіщо випробовувати долю? Потім спустився вниз і вийшов із сумкою в руках на вулицю. В сусідньому кварталі був магазин канцприладдя; там я купив пачку гумових стрічок і три найбільші конверти з обгорткового паперу.

Повернувшись додому, замкнув двері, зняв пальто і светр, методич-

но перев'язав кожну пачку грошей стрічками і поскладав їх у конверти. Тисячу доларів поклав у гаманець на найближчі витрати.

Кривлячись від бридкого смаку клею на язиці, я запечатував конверти. Потім узяв з холодильника ще одну пляшку пива, вилив у склянку й випив, сидячи за столом, на якому лежав акуратний стосик з трьох пухких новеньких конвертів.

Квартиру, яку я наймав, здавали вмебльованою, моїми тут були тільки книжки. Та й тих було небагато. Дочитуючи книжку, я її викидаю. Тут ніколи не було досить тепло, тому, вмощуючись почитати в одному із старих крісел, я завжди вдягав ватяну лижну куртку, що висіла на гачку, прибитому до вхідних дверей. Цього ранку не було тепліше, ніж завжди, але я сидів у самій сорочці й не відчував холоду.

Я знав, що мені треба виїхати звідси. І покинути роботу. І зникнути з Нью-Йорка. Далі цього мої плани не сягали, але я був певен, що одного чудового дня хто-небудь з'явиться по свої сто тисяч доларів.

У банку я повинен був залишити на двох окремих картках зразок свого підпису. Рука моя була абсолютно тверда. Заклеєні конверти з грошима лежали на столі, напроти мене сидів молодий помічник управляючого банком. У нього було лагідне обличчя семінариста без будь-яких ознак чоловічої статі. Наша розмова була короткою і діловою. Йдучи сюди, я поголився і ретельно одягнувся. Від колишніх добрих часів у мене збереглося ще кілька порядних костюмів, і сьогодні я вдягнув солідну, спокійного сірого кольору пару з голубою оксфордською сорочкою і великою синьою краваткою. Я хотів справити враження солідного громадянина, не дуже багатого, але доволі заможного, старанного і обережного, який має облігації і деякі платіжні папери, надто цінні, щоб зберігати їх удома.

— Будь ласка, містере Граймс, дайте вашу адресу,— сказав помічник.

Я дав йому адресу «Св. Августіна». Якщо хто-небудь, шукаючи мене, добереться до банку, що неймовірно у будь-якому випадку, він не одержить там ніякої корисної інформації.

— Ви один будете користуватися сейфом?

«Звичайно, разом з братом»,— подумав я. Але вголос вимовив:

— Так.

— Це коштуватиме двадцять доларів на рік. Як ви бажаєте платити — готівкою чи чеками?

— Готівкою.— Я простягнув стодоларову асигнацію. Вираз його обличчя не змінився. Як на нього, я, мабуть, був схожий на людину, що звикла носити із собою сто доларів на всякий випадок. Це була поза сумнівом добра ознака. Помічник управляючого обережним шанобливим жестом розправив гроші й пішов розміняти їх до віконця касира.

Я зручніше вмостився на стільці, погладжуючи пучками один із конвертів. За весь сьогоднішній ранок я ще ні разу не затнувся.

Помічник управляючого повернувся, віддав мені решту і виписав квитанцію. Дбайливо згорнувши, я поклав її у свій гаманець. Потім пішов за ним до підвалу. Там було тихо, як у храмі чи в лікарні, де мимоволі починаєш розмовляти пошепки. Працівник сховища дав мені ключі і повів між мовчазними рядами сейфів.

Затиснувши під пахвою три грубі конверти, я йшов і думав про те,

звідки взялися скарби, що зберігалися тут у сірих замкнених скринях, усі ті банкноти, акції, бони й коштовності, скільки поту пролилось, які злочини були вчинені, через чиї руки перейшли усі ті камінці й розкішно видруковані папірці, перш ніж спокійно осісти тут, у таємничій, холодній, сталевій печері. Мені забаглося роздивитися працівника сховища, поки він за допомогою двох ключів — свого і мого, відчиняв призначену для мене скриньку. То була літня людина, бліда від тривалого перебування під землею. Здавалося, він ніколи не замислювався над тим, що діється довкола нього. Можливо, людей сюди добирають саме за брак оригінальності. Оригінальна людина тут збожеволіла б. Потім ми пішли в закуток, відгороджений шторою, де стояв стіл, і службовець, поважаючи таємницю багатства, лишив мене на самоті з моєю скринькою.

Розірвавши конверти, я переклав гроші в скриню і якусь мить іще дивився на дбайливо складені стосики, безуспішно намагаючись угадати, що вони мені принесуть. Ці гроші були схожі на могутній механізм, ще нерухомий, але сповнений несподіваної грубої сили. Я рішуче замкнув скриньку, викинув конверти в кошик для сміття і вийшов до службовця. Той відніс скриньку на місце і двома ключами — своїм і моїм, замкнув сейф. Я поклав ключ у кишеню і побажав йому з ввічливістю, гідною поліцейського:

— Дякую. Бажаю вам доброго дня.

— Ха! — мугикнув у відповідь чоловік. Певно, відтоді як йому минуло дванадцять років, у нього не було добрих днів.

Піднявшись нагору, я вийшов на залиту сонцем холодну вулицю й подумав: «Мабуть, на сьогодні досить».

Я швидко повернувся додому й зібрався. Усе моє майно вмістилося в сумку, в якій я відносив гроші, і невелику дорожну валізу. Ще й місце лишилось. Стару куртку я покинув у туалетній кімнаті. Вона знадобиться моєму наступнику більше, ніж мені. Потім я написав записку власникові будинку, сповіщаючи, що виїжджаю з помешкання. У мене не було договору про оренду, я платив за квартиру щомісяця, отже, ніяких ускладнень не могло виникнути. Я згорнув записку і разом з ключем поклав у конверт, який вкинув у поштову скриньку власника будинку. Після цього, взявши в обидві руки сумку й валізу, вийшов з дому, не оглядаючись назад. Більше мені не доведеться шукати затишку в цій квартирі.

Зупинивши таксі, я назвав водію адресу готелю в Сентрал Парк Вест. Це було недалеко, але я ніколи не жив у тому районі і лише зрідка туди навідувався. Навіть за моєї нічної роботи й звичок відлюдника в Іст-сайді, де я жив досі, були люди, що мене знали — букмекер, хазяїн бару за рогом, де я іноді пропускав чарку, офіціантка сусіднього італійського ресторанчика — і могли б розповісти про мене кожному, хто мною зацікавиться. Я розумів, що мені треба буде залишити за собою значно більшу дистанцію, але поки що досить було й готелю в Сентрал Парк Вест. Я не хотів тікати навпомацки. Мені потрібен був хоча б день, щоб обміркувати якийсь план.

Готель був помітний, але не розкішний — для середнього класу, зовсім не те місце, куди вабило б людину, що хоче відзначити своє несподіване збагачення.

Я попросив для себе двокімнатний номер з ванною і, зареєстрував-

шись під іменем Теодора Брауна, дав домашню адресу: Кемден, штат Нью-Джерсі, де ніколи взагалі не був. Після цього рушив за коридорним, який ніс мої речі, до ліфта. Піднімаючись, я вивчав похмуре вузьке обличчя цього чоловіка. Він був ще зовсім молодий, але в його неспокійних очах не було й сліду невинності. Це була людина, яку сама доля обрала для розпусти. Цікаво, що виробляла б людина з таким обличчям, отримавши зненацька сто тисяч доларів?

Коридорний поставив валізу на стілець у кімнаті, що виходила вікнами в парк, і ввімкнув світло у ванній кімнаті, старанно заробляючи собі на чайові.

— Чи не могли б ви зробити мені послугу? — запитав я, витягаючи п'ять доларів.

Коридорний помітив гроші.

— Це залежить від того, якого сорту ця послуга. Адміністрація не дуже любить зустрічати тут повій.

— Ви помиляєтесь,— заперечив я.— Просто мені треба поставити на лошицю, але я новенький у цьому місті і...— Моє нове життя вже почалося, але старі звички лишалися. «Час і тобі вже, Глоріє, розпрощатися зі стайнею в моїй пам'яті».

Коридорний показав зуби, що, на його думку, мало зображувати усмішку.

— У нас є свій букмекер,— сказав він.— Я можу привести його сюди через п'ятнадцять хвилин.

— Дякую,— і я віддав йому п'ять доларів, не маючи сумніву щодо того, куди вони підуть. Хоч би якими шахрайствами він промишляв, і житиме і помре він у злиднях.

— Вельми вдячний, сер,— розквітнув коридорний. Гроші зникли.— А ви не скажете, на кого хотіли б поставити?

— На Глорію у другому заїзді в Гайалі.

— Ставки на неї один проти п'ятнадцяти,— повідомив він, безперечно, розуміючись на перегонах.

— Так, то й так,— сказав я.

Коли він пішов, я відпустив вузол краватки і ліг на ліжко.

Невдовзі з'явився букмекер — здоровань у пожмаканому костюмі, з трьома кульковими ручками у нагрудній кишені піджака. Говорив він високим тонким голосом, несподіваним для людини його габаритів, задихаючись і невпинно рухаючись.

— Привіт, друже,— вигукнув чоловік, зайшовши в кімнату і швидко озирнувшись, щоб оцінити обстановку. Це була людина, готова до будь-яких несподіванок. Хоча його діяльність припадала на денний час, жив він у тому ж світі, що й поліцейський з патрульної машини. — Морріс казав, ви хочете випробувати своє щастя.

— Еге ж. Хочу поставити на Глорію...— На якусь хвилину я завагався.— Три сотні в другому заїзді в Гайалі. У ранковому бюлетені я вичитав, ніби ставки на неї один проти п'ятнадцяти.— У мене з'явилося якесь відчуття безтурботності, ніби я летів у відкритому літаку, без кисню, і раптом виліз із кабіни на висоті двадцять тисяч футів.

Здоровань дістав з кишені зіжмаканий папірець, розгорнув, пробіг по ньому пальцем і повідомив:

— Можу запропонувати вам один проти двадцяти.

— О'кей,— погодився я і дав йому три стодоларові папірці. Букмекер узяв їх, уважно обстежив, зиркнув на мене. Я вирішив виявити делікатність і разом з тим обережність.

— Мене звуть...

— Я знаю, як вас звуть, містере Браун. Морріс мені сказав.— Він зробив якусь позначку на своєму аркушику однією з трьох ручок. — Виграші я сплачую о шостій у барі, що внизу.

— Побачимось о шостій,— сказав я.

— Не втрачайте надії,— відповів черевань без тіні усмішки. Він поклав мої гроші до інших, спритно перев'язав усі гумкою. В нього були невеличкі пухкі руки.— Морріс завжди знає, де мене можна знайти, містере Браун,— нагадав він, виходячи з номера.

Після цього я відкрив сумку і став витягати одяг. Дістаючи зубну щітку й приладдя для гоління, я упустив лезо й воно залетіло під шафу. Довелося стати навколішки й добряче понишпорити, перш ніж я знайшов його, а разом з ним витягнув з-під шафи й монету. Це був запорошений долар. Сьогодні мені неабияк щастило. Я здув з монети пилюку і, кладучи її в кишеню, подумав: «У цьому готелі не дуже дбають про чистоту».

Годинник показував майже полудень. Я зняв телефонну трубку і назвав номер «Св. Августіна». Як звичайно, минуло більше півхвилини, перш ніж хтось відповів. Телефоністка Клара вважала всі дзвінки нахабним втручанням у її приватне життя, яке полягало, наскільки я міг збагнути, в читанні астрологічних журналів. Вона демонстративно довго не знімала трубку, висловлюючи цим протест і зневагу до будь-яких перешкод у її пошуках ідеального гороскопу, багатства, слави, молодого і гарного чорнявого незнайомця.

— Привіт, Кларо,— сказав я.— Містер Друсак на місці?

— Звичайно, — відповіла вона. — Він ще зранку причепився до мене, щоб я вас розшукала. А я, до речі, не знаю вашого клятого номера. Ніде не могла його знайти. Подзвонила в готель, записаний у нас як ваша домашня адреса, але мені сказали, що ніколи про такого не чули.

— Я жив там два роки тому. І переїхав. — Насправді відтоді я переїжджав чотири рази. Типовий американець, я постійно рухався в напрямку вільних земель, все далі на північ, до багатств Юкону, через Вісімдесяті вулиці, Гарлем, Рівердейл, замерзлу тундру.— Я не маю номера, Кларо.

— Не маєте номера? Що ви хочете цим сказати?

— У мене немає телефону.

— Тоді ви — щаслива людина, містере Граймс.

— Можете повторити це ще раз, Кларо. А тепер покличте містера Друсака.

— Боже мій, Граймсе,— сказав Друсак, підійшовши до телефону. — Ви втягли мене в халепу. Швидше приходьте сюди і допоможіть мені виплутатись.

— Дуже шкодую, містере Друсак. — У моєму голосі звучав щирий жаль. — Сьогодні я зайнятий. А що сталося?

— Що сталося?! — Тепер Друсак кричав.— Я скажу вам, що сталося. О десятій годині дзвонили з того клятого Західного вузла. По тій адресі, що ви дали, ніякий Джон Ферріс не проживає, ось у чому справа.

— Цю адресу дав він сам.

— Прийдіть і скажіть це поліції. Вони стирчали тут уранці більше години. Крім того, ним цікавилися ще два типи, і якщо мені скажуть, що в них не було під пальтами пістолетів, я матиму право запевняти

вас, ніби я міс Рейнголд 1983 року. Вони розмовляли зі мною так, наче я сам подів кудись того сучого сина або щось із його речей. Вони питали, чи не лишив він чогось для них. Він щось лишив?

— Хіба я знаю?

— В усякому випадку, вони хочуть з вами поговорити.

— Чому саме зі мною? — спитав я, знаючи, звісно, чому.

— Я сказав їм, що того типа знайшов нічний портьє, і що ви прийдете об одинадцятій вечора. Але вони сказали, що не можуть чекати так довго, питали вашу адресу. Граймсе, ви знаєте, що ніхто в цьому бісовому готелі не має вашої адреси. Звичайно, ці негідники нам не повірили. Вони сказали, що повернуться о третій і в моїх інтересах знайти вас. Жахливе становище! Це не дрібні злодії. Коротко підстрижені, вдягнені, як біржові маклери. Спокійні. Наче шпигуни у кіно. Вони не жартували. Зовсім не жартували. Отже, приїздіть. А я збираюся сьогодні дуже довго обідати.

— Саме про це я хотів з вами поговорити, містере Друсак,— сказав я лагідно, вперше відтоді, як став працювати в готелі, відчуваючи насолоду від розмови з управителем. — Я подзвонив, щоб попрощатися з вами.

— Як це «попрощатися»? — Тепер Друсак уже кричав насправді. — Яке може бути прощання?! Попрощатися! Хто ж так прощається?

— Я, містере Друсак. Минулої ночі я встановив, що мені не подобається, як ви керуєте готелем. Я йду від вас... Я в ж е пішов.

— Пішов?! Ніхто так не йде. Заради бога, адже сьогодні тільки вівторок. Тут лишилися ваші речі. Півпляшки віскі, ваша клята біблія, ваш...

— Жертвую її бібліотеці готелю, — урвав я його.

— Граймсе! — зарепетував Друсак. — Ви не можете так повестися зі мною. Я розшукаю вас із допомогою поліції, і...

Я тихенько поклав трубку на важіль. Потім пішов у ресторан морських страв біля Лінкольн-центру і поснідав там, з'ївши великого засмаженого омара за вісім доларів і випивши дві пляшки пива «Хейнекен».

Саме сидячи в ресторані за смачною стравою й імпортним пивом, я зрозумів, що вперше відтоді, як з шостого поверху прискакала повія, в мене є час подумати, що зі мною діється. Досі я все робив автоматично, одну дію без тіні сумніву зміняла інша, мої вчинки були чіткі й визначені, ніби я дотримувався давно складеного, обміркованого до подробиць плану. Але тепер мені треба прийняти якісь рішення, врахувати якісь можливості, уважно обдумати, які небезпеки можуть мені загрожувати. Я відзначив, що вже зараз у моїй підсвідомості щось примусило мене вибрати місце спиною до стіни, звідки можна бачити вхід до ресторану і всіх, хто тут з'являвся. Це мене потішило. Кожна людина при нагоді стає героєм власного детективного роману.

Хоч як це кумедно, але тепер настав час критично оцінити ситуацію, в якій я опинився. Не можна припустити, щоб ті звички, які керували мною в минулому, вирішували моє майбутнє. Я завжди у всьому дотримувався законів. Ніколи не робив нічого, щоб нажити ворогів. Тим більше таких ворогів, як ті двоє, що налякали сьогодні Друсака. Звичайно, подумав я, ті, що прийшли в готель, сподіваючись отримати щось від людини, зареєстрованої під вигаданим ім'ям і вигаданою адресою, могли мати зброю або, нарешті, були с х о ж і на людей, які звикли носити зброю. Можливо, Друсак сьогодні був близький до істерики, але він не дурень, довго працював у готелях і здатний відчути, хто з

тих, що стоять біля його столу, може завдати прикрощів, а хто — ні. Проте зараз він ще не знає, якого клопоту можуть заподіяти йому ті люди, і, скоріше за все, ніколи не дізнається.

Одне було напевне або майже напевне — вони не звернуться до поліції, хоча який-небудь дурисвіт-поліцейський може і вплутатись у цю халепу. Отже, з цього боку мені нема чого боятися. Навряд чи людина, яка назвалася Джоном Феррісом, і ті двоє, що прийшли з ним зустрітися, були зв'язані легальним бізнесом. Тут могло бути якесь хабарництво, борг чи шантаж. Недаремно ж останнім часом почали випливати на світ скандальні історії з адміністрацією Ніксона. Стало відомо, що бездоганно респектабельні люди, стовпи суспільства, мали звичку таємно носити в своїх портфелях-«дипломатах» величезні суми грошей, тримати в своїх робочих столах сотні тисяч доларів. Отже, я, як мені спало на думку згодом, міг випадково налетіти на дилетантські і порівняно небезпечні політичні махінації. Але поки що я був упевнений, що маю справу із звичайними бандитами, що вбивають заради грошей. «Схожі на розвідників з кінофільмів», — сказав Друсак. Я цьому не повірив. Бо бачив тіло.

На мою думку, то були гангстери. Мафія. Незважаючи на газетні статті, а головне — кінофільми про підпільний світ, які іноді мені доводилося дивитися, як і більшість людей, я мав досить невиразне уявлення про те, що таке мафія, і, мабуть, перебільшував її всемогутність, її систему розвідки, владу, можливість знайти і знищити людину заради помсти.

В одному я був певний. Тепер я мимоволі став з ними на один рівень і мав підкорятися їхнім правилам. За одну мить холодної зимової ночі я обернувся на вигнанця, єдина мета якого — прагнути безпеки.

Правила гри були нескладні. Я не повинен перебувати у стані спокою. Я мушу весь час рухатися, зникати. Нью-Йорк — велике місто, і тисячі людей, без сумніву, успішно переховуються тут роками, але ті, що, може, вже йдуть по моїх слідах, узнають моє ім'я, вік, зовнішні прикмети і без зайвого клопоту, докладаючи мінімум зусиль, дізнаються, де я вчився, де працював до цього, викриють мої родинні зв'язки. Яке щастя, подумалося мені, що я неодружений, у мене немає дітей, і ні мої брати, ні сестра навіть не здогадуються, де я є. І все-таки в Нью-Йорку завжди буде шанс наштовхнутися на когось, хто мене знає, хто може сказати щось зайве моїм переслідувачам.

Взяти хоча б сьогоднішній ранок — історію з коридорним. Це моя перша помилка. Він мене запам'ятав. А з його обличчя видно, що він за двадцять доларів продасть рідну сестру. Крім того, букмекер у готелі. Помилка номер два. Легко собі уявити, які в нього зв'язки.

Я не знав, що робитиму з грошима, які тихо лежали у сховищі, але, звичайно, мав намір використати їх на розваги. І, звісно, не в Нью-Йорку. Мені завжди хотілося подорожувати, тепер подорож буде водночас і насолодою, і необхідністю.

Я з задоволенням закурив сигару, відкинувся на стільці й подумав про краї, які хотів би побачити. Європа. У моїй уяві приємно мигтіли слова: Лондон, Париж, Рим.

Але перш ніж перетинати океан, мені треба дещо зробити в Америці. По-перше, дістати паспорт. Раніше він мені був непотрібний, а тепер знадобиться. Його можна було б одержати в нью-йоркській канцелярії держдепартаменту, але той, хто мене шукатиме, легко здогадається, що це — перше місце, куди я звернусь, і, може, вже чекає там на мене.

Хоч це може статися в одному випадку зі ста, я не збираюся ризикувати. Тому завтра, вирішив я, поїду у Вашінгтон. Автобусом.

На годиннику було близько третьої. Ті двоє, що вранці були у Друсака, зараз наближаються до «Св. Августіна», бажаючи поставити деякі запитання і знаючи, як виривати відповідь. Я струсив попіл з сигари й тихенько посміхнувся. Що ж, це мій найкращий день за багато років, подумав я.

Сплативши по рахунку, я вийшов з ресторану, знайшов невеличке фотоательє і сів, щоб знятися. Фотограф сказав, що знімки будуть готові о пів на шосту, і я пішов подивитися французький фільм. «Треба звикати до звучання мови», — подумав, зручніше вмощуючись у кріслі і з насолодою вдивляючись у краєвиди з Сеною.

Коли я повернувся до готелю із знімками в кишені (я видавався на них зовсім юним), було близько шостої. Тому я пішов прямо в бар. Букмекер сидів один за столиком у кутку і пив молоко.

— Як мої справи? — запитав я.

— Жартуєте? – недовірливо зиркнув на мене той.

— Ні. Чесно.

— Ви виграли, — відповів букмекер. Отже, срібний долар виявився надійним талісманом. Віщай і надалі, Оракуле. Мій борг людині з «Св. Августіна» скоротився на шістдесят доларів. Загалом не такий уже й поганий засіб убити час по обіді.

Букмекер журився.

— Ви попали в ціль. Наступного разу скажіть і мені, звідки ви одержуєте інформацію. А до того ж цей нікчема Морріс: навіщо ви йому підказували? Це схоже на образу.

— Я — друг трудящої людини, — пожартував я.

— Трудящої людини! — Букмекер пирхнув. — Дозвольте, приятелю, дати вам пораду щодо цієї трудящої людини. Не залишайте ваш гаманець там, де він його може помітити. І ваші вставні зуби теж.— Він дістав з кишені кілька конвертів, перегорнув їх, віддав один мені, а решту поклав назад.— Тридцять шість десяток,— сказав він.— Порахуйте.

Я відклав конверт.

— Не треба, — мовив я. — Я бачу, що ви — чесна людина.

— Так,— букмекер сьорбнув молока.

— Можу я вас почастувати?

— Я п'ю тільки молоко, — заперечив букмекер, зригнувши.

— Як людина з хворим шлунком ви вибрали не ту професію, — зауважив я.

— Балакайте, балакайте. Ви будете ставити на сьогоднішній хокейний матч?

— Навряд, — відповів я йому. — Я не справжній гравець. На все добре, приятелю.

Букмекер нічого не відповів.

Я приступив до стойки бару, випив віскі з содовою і вийшов у вестибюль. Коридорний Морріс стояв біля конторки.

— Я чув, ви багато виграли,— спитав він.

— Не так, щоб дуже багато, — недбало кинув я. — От якби це щодня так... Ви теж поставили?

— Ні,— відказав коридорний. Це була людина, якій сама брехня давала насолоду. — Я був зайнятий роботою.

— Даремно, — мовив я. — Бажаю удачі наступного разу.

На обід у ресторані готелю я з'їв біфштекс, викурив ще одну сигару, попиваючи каву з бренді, потім піднявся в свій номер, роздягнувся і ліг. Я проспав дванадцять годин і прокинувся, коли сонячне світло вже залило кімнату. Мене не мучили ніякі сни і взагалі я не спав так міцно з тих часів, коли був малим хлоп'ям.

5

Уранці я склав свої речі й сам відніс їх до ліфта. Мені не хотілося більше зустрічатися з коридорним Моррісом. Виписуючись, розрахувався тими грошима, що їх виграла для мене Глорія на перегонах у Гайалі. У дверях готелю я обережно озирнувся, але не помітив нікого, хто міг би на мене чекати або піти за мною. Я сів у таксі і поїхав на автобусну станцію, звідки мав дістатись до Вашінгтона. Кому спаде на думку розшукувати людину, яка щойно вкрала сто тисяч доларів, на автобусній станції?!

Спочатку я збирався зупинитись у готелі «Мейфлауер». Під час свого перебування у Вашінгтоні я надумав був користатися усім найкращим, що може запропонувати це місто. Але, за словами портьє, готель був переповнений. Після розмови з ним у мене склалося враження, ніби для того, щоб оселитись у готелі в цьому центрі влади, потрібно бути обраним кудись на виборах або, в крайньому випадку, призначеним на якусь посаду самим президентом. Я вирішив купити нове пальто. Утім, портьє виявився доволі ввічливим, щоб порадити мені зупинитись у готелі за одну милю звідси. Там завжди бувають вільні номери, сказав він, але таким тоном, ніби говорив про свого знайомця, який завжди ходить у несвіжих сорочках.

Портьє мав рацію. Там були вільні номери. Будинок готелю був новий, він весь виблискував хромом і яскравими фарбами і скидався на мотель на одному з великих шляхів Америки. Я зареєструвався під власним ім'ям, відчуваючи, що в цьому місті мені не потрібно вдаватися до хитрощів і лишатись анонімом. Згадуючи все чуте про злочини на вулицях столиці, я поклав свій гаманець у сейф готелю, взявши з собою на денні витрати тільки сто доларів. Уникайте місць, де скупчились урядові заклади. Небезпека причаїлася на їхніх порогах. Так «Сетердей Найт Спешл» формулювала останній закон.

Останнього разу я був у Вашінгтоні в 1969 році, коли возив республіканців із Вермонту на урочистості з нагоди вступу Ніксона на посаду президента. Вони багато пили під час польоту, а мені довелося провести більшу його частину в суперечках із сенатором від штату Вермонт, який під час другої світової війни був пілотом на «В-17» і час від часу поривався правити моїм літаком. Я не був ні на церемонії інагурації, ні на балу, хоча республіканці й дістали мені квиток. Тоді я вважав себе демократом. А тепер я вже не знав, за кого я.

День вступу президента на посаду я провів в Арлінгтоні. Можливо, це був і найдоречніший спосіб вшанування вступу Річарда Ніксона на посаду президента Сполучених Штатів.

На кладовищі був похований один з Граймсів — мій дядько, який помер у 1921 році від надмірної дози хлорного газу в Арденнському лісі. Мене самого ніколи не поховають в Арлінгтоні. Я не був ветераном війни. Для корейської кампанії я був занадто молодий, коли ж настав час

В'єтнаму, я вже працював у авіації і не спокусився стати добровольцем. Я ніколи не був забіякою, навіть у дитинстві побився тільки один раз, і, хоча й почував себе патріотом і радісно салютував національному прапору, війни мене не вабили. Мій патріотизм аж ніяк не спрямований на кровопролиття.

Вийшовши наступного ранку з готелю, я побачив, що на зупинці таксі вишикувалася велика черга, тому рушив пішки, сподіваючись піймати машину десь по дорозі. День видався сонячний, приємний після нью-йоркської холоднечі, а вулиця, по якій я йшов, справляла враження респектабельного добробуту, перехожі були добре вдягнені й солідні. Півквартал я йшов поруч з поважним огрядним чоловіком, який у своєму пальті з норковим коміром цілком міг виявитися сенатором. Я розважав себе, уявляючи, як зреагував би цей чоловік, якби я підійшов до нього, зупинив і розповів йому про свої пригоди з вівторка.

Я зупинився біля світлофора й помахав таксі, яке чекало зеленого світла. Коли машина під'їхала, я побачив на задньому сидінні пасажира, жінку. Але водій, сивий негр, нахилився й відчинив вікно.

— Куди вам, містере? — спитав він.

— У державний департамент.

— Сідайте, — запросив водій. — Вам по дорозі з леді.

Я відчинив задні дверцята.

— Ви не проти, мем, якщо я під'їду з вами? — спитав я ввічливо.

— Звичайно, проти, — відповіла жінка. Це була доволі молода, не старша тридцяти років гарненька білявочка з чітко окресленими рисами обличчя, яке зараз псували розлючені стиснуті губи.

— Прошу пробачення, — сказав я, зачинив дверцята і вже збирався повернутись на тротуар, коли відчинились передні дверцята.

— Сідайте, сер,— повторив водій.

«Так і треба цій заразі», — подумав я і, не обертаючись, сів поруч з водієм. З заднього сидіння почулося сердите сопіння, але ні таксист, ні я не обернулись. Їхали мовчки. Коли машина зупинилась біля урядового будинку з колонами, жінка нахилилась уперед.

— Долар сорок п'ять центів? — спитала.

— Так, мем, — відповів водій.

Жінка сіпнула гаманець, витягла долар і кілька дрібних монет і поклала їх на заднє сидіння.

— Не сподівайтесь на чайові,— кинула виходячи. Жінка подалась до центрального входу, і навіть спина її свідчила про її роздратування. Я відзначив, що в неї гарні ноги.

Водій посміхнувся, простяг руку і згріб гроші.

— Службовка,— кивнув він головою їй услід.

— Тобто с-у-ка,— докинув я.

Водій знову посміхнувся.

— О, в цьому місті всякого жита на лопаті.

Він ще довго похитував головою та посміхався подумки до себе.

Біля держдепартаменту я дав йому долар на чай.

— То як ви гадаєте,— звернувся до мене водій,— та маленька леді — непоганий початок робочого дня?

Я зайшов у вестибюль і побачив стіл довідок.

— Будь ласка, я хотів би побачити містера Джеремі Хейла,— сказав дівчині за столиком.

— Ви знаєте, в якому кабінеті він сидить?

— Боюсь, що ні.

Дівчина зітхнула. Я вже помітив, що у Вашінгтоні повно гарненьких жінок з бридким характером. Поки вона водила пучкою по сторінках грубої книги, шукаючи Джеремі Хейла, я згадав, що колись — дуже давно — сказав був йому:

— З таким прізвищем, як у тебе, ти, Джеррі, конче повинен потрапити до державного департаменту.

Згадавши цей випадок, я посміхнувся.

— Містер Хейл чекає на вас?

— Ні.

Я багато років не розмовляв з Хейлом і не писав йому листів. Тому, звичайно, він на мене не чекав. А колись ми обидва вчилися в одному коледжі в Огайо і були добрими друзями. Потім я став працювати у Вермонті, і ми кілька разів каталися разом на лижах, коли Хейл не бував у закордонних відрядженнях.

— Будь ласка, ваше ім'я, — попросила дівчина.

Я назвав їй своє ім'я, і вона подзвонила кудись по телефону.

Після короткої розмови вона поклала трубку і виписала мені перепустку.

— Містер Хейл може прийняти вас зараз. — Вона подала мені перепустку, написавши на ній номер потрібного мені кабінету.

— Дякую, міс, — сказав я, і тільки тоді помітив у неї обручку. «Ще один ворог у Вашінгтоні», — майнуло мені в думці.

Я пішов до ліфта. Він був майже повний, але піднімались ми у пристойній тиші. Секрети держави охороняються добре.

Ім'я Хейла було написане на дверях одного з багатьох кабінетів у коридорі, який здавався безкінечним. «Цікаво, що всі ці люди роблять для Сполучених Штатів Америки протягом восьми годин на день і двохсот днів на рік?» — подумав я і постукав у двері.

— Зайдіть, — озвався жіночий голос.

Я штовхнув двері і опинився в маленькій кімнатці, де за друкарською машинкою сиділа молода вродлива жінка. Друзяка Хейл таки непогано влаштувався.

Вродлива молода жінка чарівно усміхнулася мені, а я спитав себе у думці, чи така сама привітна вона і в таксі?

— Ви містер Граймс? — спитала жінка, підводячись з місця. На повний зріст вона була ще прекрасніша — висока, струнка і темнокоса, в блакитному светрі, що ладно облягав її стан.

— Так, — відповів я.

— Містер Хейл дуже радий вашому візиту. Будь ласка, заходьте до нього. — Вона розчинила переді мною двері до кабінету.

Хейл сидів за встеленим паперами столом і вивчав їх. З часу нашої останньої зустрічі він погладшав, на лагідному ввічливому обличчі з'явився вираз ділової солідності. На столі у срібній рамці стояла фотографія його сім'ї — дружина і двоє дітей, хлопчик і дівчинка. Всього в міру. Нульовий приріст населення. Взірець для дикунів. Побачивши мене, Хейл відразу ж підвівся, приязно всміхаючись.

— Дуг! — вигукнув він. — Ти не уявляєш собі, який я радий тебе бачити.

Тиснучи йому руку, я здивувався з того, що мене дуже зворушило привітання мого друга. За останні три роки ніхто по-справжньому не радів зустрічі зі мною.

— Де ж ти був, де пропадав, чоловіче? — спитав Хейл, Він кивнув на шкіряний диван, що стояв під однією зі стін його просторого кабіне-

ту, і, поки я сідав, підсунув дерев'яне крісло і сів сам. — Я навіть думав, що ти взагалі покинув цю грішну землю. Тричі писав тобі, але листи поверталися назад. Невже ти досі не навчився, переїжджаючи, давати свою нову адресу? Я писав навіть твоїй дівчині, Пет. Вона відповіла, що не знає, куди ти поїхав. — Хейл раптом сердито поглянув на мене. У нього була приємна зовнішність — високий зріст, ладна статура, привітне обличчя, з яким зовсім не в'язався цей сердитий вираз. — Мені не подобається твій вигляд. Таке враження, ніби ти роками не бував на свіжому повітрі.

— Ну, ну, — зупинив я, — не все одразу, Джеррі. Я вирішив, що мені більше не до вподоби літати і почав їздити. Туди-сюди.

— Минулої зими я хотів покататися з тобою на лижах. Я мав два тижні відпустки, а сніг, казали, був чудовий...

— Чесно кажучи, я не дуже багато катався останнім часом, — признався я.

Хейл торкнувся злегка мого плеча.

— Гаразд,— сказав він.— Я не задаватиму ніяких запитань.— Ще хлопцем у коледжі він був добрим і чуйним.— Ні, одне запитання все-таки буде. Звідки ти приїхав і що робиш у Вашінгтоні? — Він засміявся.— Бачиш, вийшло аж два запитання.

— Приїхав з Нью-Йорка, — відповів я, — а у Вашінгтоні хочу просити тебе зробити мені невеличку послугу.

— Уряд у твоєму розпорядженні, друже. Проси і отримуй.

— Мені потрібен паспорт.

— Ти хочеш сказати, що досі не мав його?

— Так.

— І ніколи не був за кордоном? — У голосі Хейла чувся подив. Усі, хто його оточував, проводили за кордоном більшу частину свого життя.

— Я був у Канаді. Але для поїздки в Канаду паспорт не потрібен.

— Ти кажеш, що жив у Нью-Йорку.— Хейл був спантеличений.— Чому ж ти не взяв його там? Звичайно, я дуже радий, що в тебе знайшлася причина відвідати мене, — додав він квапливо. — Але все, що ти мав зробити, це піти в контору на П'ятій авеню...

— Та знаю, — сказав я. — Тільки не хочеться втрачати час. Я дуже поспішаю і, думав, що саме тут першоджерело, звідки все тече.

— Тут усіх засмоктало болото, — заперечив Хейл. — Куди ти збираєшся поїхати?

— Спочатку в Європу. У мене з'явилося трохи зайвих грошей, і я вирішив, що час познайомитися з культурою Старого світу. Це бажання виникло в мене після твоїх листівок з Парижа й Афін. — Я відчув, що брешу доволі природно.

— Думаю, зможу зробити для тебе паспорт за один день, — сказав Хейл. — Тільки дай мені свою метрику. — Він замовк, помітивши, що я спохмурнів.— Ти не взяв її з собою?

— Я не знав, що вона потрібна.

— Звичайно, потрібна. Де ти народився? Здається, у Скрантоні?

— Так.

Він невдоволено скривився.

— Що таке? — спитав я.

— З Пенсільванією кепські справи, — відказав він. — Усі метрики зберігаються в Харрісберзі, столиці штату. Тобі доведеться туди написати. Це триватиме найменше два тижні. І то якщо тобі пощастить.

— От чорт,— не втримався я.— Мені ніде не хотілося б чекати два тижні.

— А хіба ти не брав метрику, коли одержував шоферські права?

— Брав, — пригадав я відразу.

— Де ж вона тепер? Спробуй згадати. Може, у когось із твоїх родичів. Валяється десь у скрині?

— Мій брат Генрі й досі живе у Скрантоні,— сказав я.— Здається, після смерті матері він забрав собі весь сімейний мотлох — старі папери, мій шкільний атестат, диплом з коледжу, альбоми з фотографіями і заховав їх у себе на горищі. — Можливо, вона у нього.

— То подзвони йому, хай пошукає. Якщо знайде, нехай перешле тобі рекомендованим листом.

— Можна зробити ще краще. Я поїду до нього сам. Ми не бачилися з Генрі багато років, і нам уже час зустрітися. — Я не хотів, щоб Генрі знав, де я — у Вашінгтоні чи десь-інде. І не збирався пояснювати це Хейлу.

— Зараз подивимося, — сказав Хейл. — Сьогодні четвер. Наближається уікенд. Навіть якщо ти одразу ж знайдеш метрику, ти не зможеш повернутися так, щоб одержати паспорт до понеділка.

— Гаразд, — погодився я. — Європа чекала так довго, що, думаю, зможе потерпіти ще кілька днів.

— Тобі треба також зробити кілька фотографій.

— Я приніс їх з собою.

Хейл витяг одне фото і став його вивчати.

— Ти виглядаєш так, ніби щойно скінчив середню школу. — Він похитав головою. — Як це тобі вдається?

— Розмірений спосіб життя, — відказав я.

— Добре, що хоч хто-небудь може це собі дозволити в наш час, — сказав Хейл. — Коли я дивлюся на власні знімки, мені здається, я вже застарий навіть для того, щоб бути батьком самому собі. Чарівне мистецтво фотографії.— Він поклав фотографію на місце, ніби одного швидкого погляду на неї йому вистачить на довгий час. — У понеділок зранку ти зможеш написати заяву. На всякий випадок.

— Я буду на місці.

— Слухай, а чому б тобі не повернутися раніше, щоб провести тут уікенд,— запалився нараз Хейл.— Вашінгтон — чудове місце для дозвілля. Особливо коли уряд робить перепочинок. По суботах увечері ми граємо в покер. Ти ще граєш у покер?

— Іноді.

— От і чудово. Один із наших партнерів зараз у відрядженні, ти міг би його замінити. У грі завжди зустрічаються наївні люди, що із зворушливим благородством жертвують своїми грошиками. — Він посміхнувся. Хейл ще в коледжі був непоганим гравцем. — Усе буде добре, як у старі часи. Я все влаштую.

Задзвонив телефон, Хейл підійшов до столу, підняв трубку і якусь хвилину слухав.

— Зараз буду, сер, — мовив насамкінець і поклав трубку. — На жаль, Дуг, мені треба йти. Поточні справи.

— Дякую тобі за все, — сказав я Хейлу, коли ми підійшли до дверей.

— Нема за що, — сказав він. — Для чого ж тоді друзі? Послухай, сьогодні ввечері в мене невеличкий прийом з коктейлями. Ти як — вільний?

— Більш-менш.

— Тоді зустрінемось о сьомій. — Ми вже вийшли з кабінету. — А тепер мені треба бігти. Міс Шварц дасть тобі мою адресу. — Він був уже за дверима, рухався швидко, але й зберігав солідність державного діяча.

Міс Шварц написала на картці адресу й віддала її мені, радісно всміхаючись, ніби обдаровувала мене чимось незвичайним. Її почерк був такий же прекрасний, як і вона сама.

Я поволі прокидався, відчуваючи, як ніжна рука повзе вгору моїм стегном. Ми вже двічі тішилися любов'ю, але за мить я збудився зовсім. Жінка в ліжку була моєю винагородою за довгі роки стриманості.

— Ну, хіба так не краще? — пробурмотіла жінка. — Набагато краще. А тепер нічого не роби. Тільки ляж на спину. І не рухайся.

Я ліг на спину. Жінка дуже серйозно ставилася до акту кохання, вона наче виконувала якийсь ритуал, і тому не квапилася. Коли опівночі ми прийшли в її спальню, вона примусила мене лягти і сама поволі роздягла. Останньою жінкою, що роздягала мене, була моя мати: мені було тоді п'ять років, і я хворів на кір.

Я зовсім не сподівався скінчити цей вечір таким чином. Прийом у чудовому колоніальному будинку був стриманий і спокійний. Я приїхав рано; мене повели нагору, щоб дати можливість помилуватися дітьми Хейлів. Поки прибула решта гостей, я змушений був теревенити з Вівіан, дружиною Хейла, яку бачив уперше. Це була гарненька білявочка, трохи перевтомлена з вигляду. Виявилося, що Хейл досить багато розповідав їй про мене за ці роки.

— Джеррі казав,— щебетала місіс Хейл,— що після Вашінгтона ви були, як ковток свіжого повітря. Він так любив ходити з вами на лижах, з вами і вашою дівчиною Пет, я не помиляюсь, її звуть Пет?

— Так.

— Він казав, — сподіваюся, це вас не принизить, — що ви обидва — кристально чесні люди.

— Це мене не принизить.

— Він був дуже занепокоєний, коли дізнався, що ви... ну, більше не разом з Пет. І що ви взяли й зникли. — Очі місіс Хейл уважно вивчали моє обличчя, намагаючись прочитати на ньому відповідь на своє німе запитання.

— Тільки я знаю, де мені довелося побувати.

— Якби я не зустріла Джеррі, — сказала місіс Хейл, і щирість раптом зробила її молодшою,— я б не мала нічого, нічого. — У двері подзвонили.— Ну що ж, друже, прийшла наша весела юрба... Сподіваюся, ми ще побачимось, поки ви у Вашінгтоні...

Решта вечірки пройшла ніби в тумані, але не через випивку. Я ніколи багато не пив. Але імена мінялися в такому шаленому темпі — сенатор Такий-то, конгресмен Такий, конгресмен Сякий, його превосходительство, посол Ось-якої країни, містер Порожнє місце, який працює у «Вашінгтон пост», місіс Як-її-там — важливий гвинтик у машині правосуддя... Розмова точилася про людей, що були неймовірно впливовими, відомими, нікчемними, дивилися на все крізь пальці, красномовно описували Росію і розповідали про новий закон, від якого волосся ставало сторч.

Хоча я майже не розбирався в соціальній структурі столиці, помилитися було важко: у вітальні зібралися справжні представники влади. За вашінгтонськими стандартами усі присутні були особами значнішими, ніж хазяїн, який ще тільки посувався по шляху вгору, десь у середніх лавах міжнародних чиновників, і не міг, з огляду на свою платню, дуже часто дозволяти собі подібні прийоми. Але Вівіан Хейл була донька сенатора, якого обирали на два строки, і який, крім того, володів більшою частиною штату Північна Кароліна. Мій друг вдало одружився. Цікаво, що б вийшло, якби я взяв собі багату дружину? Але мені такі ніколи не траплялися.

Так я і стовбичив серед них, увесь час тактовно тримаючи в руці склянку, злегка морщився, коли в розмові відчувалася дія алкоголю, і всміхався, як маленький хлопчик, що вперше потрапив у балетну школу. Цікаво, як Хейл може все це зносити?

Місіс Як-її-там, чиї руки й вуста тепер мене пестили, виявилася тією самою особою, що має вагу в системі правосуддя. На вигляд їй було років тридцять п'ять, але вона була ще дуже гарна, з ладною фігурою, свіжим рум'яним обличчям, великими темними очима і м'якими темно-русими косами (як у мене), що спадали їй на плечі. Ми опинилися поряд в якомусь закутку, і вона сказала:

— Я спостерігала за вами. Бідолашний, ви мені нагадуєте покинутого на безлюдному острові. Ви, звичайно, не житель?

— Не житель? — повторив я, спантеличений.— Чого?

— Вашінгтона.

— Невже так помітно? — всміхнувся я.

— Ще й як, чоловіче. Але ви не бентежтесь. Я завжди хапаюся за можливість поговорити з кимось, хто не працює в урядовій установі.— Вона подивилася на годинник.— Сорок п'ять хвилин. Я виконала свій обов'язок. Ніхто не зможе сказати, що я не вмію поводитись у порядному товаристві. А зараз час ушитися звідси. Граймсе, ви вечеряєте самі?

— Так.— Я був здивований, що вона запам'ятала моє прізвище.

— Підемо разом чи по одному?

Я засміявся.

— Як ви забажаєте, місіс...

— Коутс, Евелін Коутс. — Вона широко всміхнулась, і я відзначив, що її вуста створені для усмішки. — Підемо разом. Я розлучена. Мені йти попереду?

— Так, мем.

— Розкішний чоловік.— Вона легенько торкнулася моєї руки.— Я зачекаю на вас у холі. Будьте гарним хлопчиком, скажіть господарям «до побачення».

Я стежив, як вона, владна і впевнена в собі, протискувалася через залюднену кімнату. Ніколи раніше не зустрічав я таких жінок. Але навіть тоді я ні на мить не уявляв собі, що вечір скінчиться саме так. Ще ні разу в житті я не йшов у ліжко з жінкою з першої зустрічі. Я був доволі сором'язливий з тим моїм заїканням і до смішного юним виглядом, ніколи не вважав себе особливо привабливим і завжди почував себе з жінками дуже незграбним. Я примирився з думкою, що красуні дістаються іншим, і навіть дивувався, що така гарна дівчина, як Пет, могла зі мною зустрічатися. На щастя, я не відчував притаманного

більшості чоловіків потягу до влади над жінками, а залишки релігійного виховання оберігали мене від безладності зв'язків, навіть коли я мав можливість розважатися таким чином.

Місіс Коутс повезла мене до французького ресторанчика, дуже гарного, як на мене.

— Сподіваюся, ви страшенно багаті,— сказала вона.— Тут шалені ціни. Але ж ви справді страшенно багаті?

— Страшенно.

Вона, примружившись, вивчала мене через стіл.

— Ви не дуже схожі на багатія.

— Гроші в нашій родині передаються в спадщину,— відповів я.— Ми не любимо хизуватися своїм багатством.

— Що ж це за старовинна родина?

— Розкажу якось іншим разом, — ухилився я від відповіді.

Вона стала розповідати про себе, не вимагаючи, однак, взаємної відвертості. Вона була юристом, працювала в якомусь відділі Міністерства юстиції, жила у Вашінгтоні вже одинадцять років; її чоловік був офіцером військово-морського флоту і страшенною тварюкою; дітей у них не було, і вона їх не хотіла; коли в неї траплявся вільний час, їздила в Гемптон на Лонг-Айленді: там вона плавала і гуляла в парку; її бос уже п'ять років намагається переспати з нею, але в усьому іншому він — серденько; і нарешті їй самою долею призначено бути обраною в Конгрес. Говорила вона несподівано тихим мелодійним голосом, але час від часу тон її мінявся: вона неабияк розважала мене, даючи стислі, але влучні й вичерпні характеристики іншим відвідувачам ресторанчика. Там був сенатор, з яким дівчата боялися залишатись наодинці у ліфті; другий секретар посольства, що напивався як чіп на дипломатичних прийомах; член конгресу, який легко міг затримати проходження законопроекту в обох палатах; співробітник ЦРУ, що організовував політичні вбивства в деяких південноамериканських країнах.

Мені було приємно, що я міг дозволити їй обирати на свій смак вино (сам я віддав би перевагу пиву) і замовити вечерю для нас обох.

— Мені, звичайному сільському хлопцеві, — сказав я їй, — любо віддати себе повністю в ваші руки. — А ще я радів з того, що можу розмовляти з такою чарівною жінкою не затинаючись. Здавалося, переді мною розкривається новий світ.

— А що, ваша страшенно багата родина, що не любить хизуватися грошима, вся складається з таких сільських хлопців, як ви?

— Майже, — відповів я.

Вона лукаво поглянула на мене:

— Ви — привид?

— Що?

— Привид? ЦРУ?

Посміхнувшись, я заперечливо похитав головою:

— Не зовсім.

— Хейл казав, ви були льотчиком.

— Колись. Але тепер уже не літаю. — Цікаво, як вона в метушні прийому знайшла час розпитати Хейла про мене? Я трохи бентежився через допитливість жінки і вже майже вирішив посадити її після вечері в таксі, щоб добиралася додому сама. Але потім подумав, що не повинен зі страху губити голову, і тішився далі цим незвичайним вечором.— Вам не здається, що треба взяти ще пляшку вина?

— Звичайно, треба, — погодилась вона.

Ми вийшли з ресторану майже останні, і, коли взяли таксі, я був приємно захмелілий від вина, до якого не звик. У машині ми не торкались одне одного, і коли таксі зупинилося перед будинком, де жила місіс Коутс, я сказав водієві:

— Зачекайте трохи, я тільки проведу леді до дверей.

— Не слухайте його, — заперечила місіс Коутс. — Джентльмен повинен зайти за своїм нічним ковпаком.

— Саме це мені зараз і потрібно,— пробубонів я, старанно вимовляючи кожне слово, — нічний ковпак. — Але розплатився з водієм і пішов з нею.

Квартири я не розгледів, бо моя супутниця не вмикала світла. Щойно я зачинив двері, вона обняла мене й поцілувала. Поцілунок був чудовий.

— Тепер я буду вас зваблювати, — сказала вона, — враховуючи, що ви вже трохи зомліли.

— Можете вважати мене звабленим.

Тихенько посміюючись, вона повела мене за руку через темну вітальню до спальні. Тоненької смужки світла з ванної кімнати було досить, щоб я міг розрізнити силуети меблів — величезний письмовий стіл, завалений паперами, туалетний столик, книжкову шафу вздовж однієї із стін. Вона підвела мене до ліжка, повернула до себе обличчям і раптом різко штовхнула. Я впав на ліжко.

— Усе інше, — мовила вона, — мій клопіт.

Якщо вона така ж вправна в суді, як і в ліжку, уряд не викидає грошей на вітер.

. . .

Голова її відкинулась назад, а долонями вона спиралася на ліжко. Я підняв руки, почав пестити її і вона схлипнула раз, другий, а потім, утративши контроль над собою, заридала.

Коли все скінчилося, вона лягла поруч долілиць, поволі перестаючи плакати. Я простягнув руку і торкнувся твердого округлого плеча.

— Я зробив тобі боляче? — спитав.

Вона засміялася.

— Дурнику! О боже, звичайно, ні.

— Я боявся, що...

— Хіба жінки ніколи не плакали, коли ти любився з ними?

— Нічого такого не пригадую, — признався я. І жодна з них не називала це так, міг би я додати. Вони звикли називати речі своїми іменами.

Вона знову засміялася, перекинулася на спину, сіла, потяглася за сигаретою, закурила. Її освітлене обличчя було спокійне і безтурботне.

— Хочеш сигарету?

— Я не курю.

— Ти будеш жити вічно. І добре. Між іншим, скільки тобі років?

— Тридцять три.

— У тебе ще все попереду, — сказала вона. — Прекрасний початок життя. Не спи. Я хочу поговорити. Вип'єш трохи?

— Котра тепер година?

— Якраз така, щоб випити.— Вона підвелася з ліжка, і я побачив, що вона вдягла халат. — Віскі годиться?

— Давай віскі.

Вона вийшла у вітальню. До мене долинуло легке шарудіння її халата. Я поглянув на годинник. Роздягаючи мене, вона зняла його останнім і обережно поклала на тумбочку біля ліжка. Люмінесцентний циферблат показував пів на четверту. «На все свій час», — подумав я, вмощуючись зручніше, і згадав іншу ніч, третю годину, гудіння обчислювальної машини, куленепробивну шибку і вуличну жінку, що просила мене відімкнути вхідні двері.

Вона повернулася з двома склянками, віддала одну мені, сіла на краєчок ліжка; її профіль вимальовувався на тлі освітленої ванної кімнати. Силует був виразний і чіткий. Вона з насолодою випила. Ця жінка вміла і розважатись, і працювати.

— Майже вдоволена, — сказала вона. — І ти теж.

Я засміявся:

— Ти завжди даєш оцінку своїм коханцям?

— Ти мені не коханець, Граймсе, — заперечила вона. — Ти — молодий чоловік з приємною зовнішністю і гарними манерами, якого я випадково відзначила на вечірці, і який зробив велику честь нашому місту, ненадовго зупинившись у ньому. Сенс цього речення, Граймсе, у слові «ненадовго».

— Он як, — відказав я, потягуючи віскі.

— Ти, мабуть, не розумієш, а я не хочу тобі нічого пояснювати.

— Тобі й не треба нічого пояснювати,— запевнив я її.— Достатньо ночі, повної насолоди.

— Адже ти не часто розважаєшся подібним чином?

— Відверто кажучи, ні, — признався я. — Відверто кажучи, ніколи. — І засміявся знову. — А що — дуже помітно?

— Впадає в око, як неонова реклама. Ти зовсім не такий, яким видаєшся на перший погляд.

— А яким я видаюся?

— Як усі ці молоді люди, що грають негідників в італійських фільмах,— різким, загадковим і нерозбірливим у засобах досягнення своєї мети.

Ніхто досі не говорив мені нічого подібного. Я звик чути, що нагадую людям їхніх братів у дитинстві. Або я дуже змінився, або Евелін Коутс не можна ввести в оману зовнішністю; вона, якби забажала, могла б, мабуть, глибоко заглянути в душу людині.

— А це добре — мати такий вигляд? — Мене трохи збентежили слова «нерозбірливий у засобах».

— Так, доволі годящий вигляд. У певних ситуаціях.

— Таких, як сьогодні ввечері?

— Як сьогодні ввечері.

— За кілька днів я, можливо, знову буду у Вашінгтоні, — сказав я. — Подзвонити тобі?

— Якщо в тебе не знайдеться кращого заняття.

— А ти зі мною зустрінешся?

— Якщо в мене не буде кращого заняття.

— Ти справді така шорстка, як намагаєшся удавати?

— Шорсткіша, Граймсе, набагато шорсткіша. А заради чого ти повертаєшся до Вашінгтона?

— Можливо, заради тебе.

— Будь ласка, скажи це ще раз.

— Можливо, заради тебе.

— В тебе справді гарні манери. А, може, ще для чогось?

— Як тобі сказати,— мовив я спроквола, думаючи, що це непоганий час і місце, щоб дістати деяку інформацію,— уяви собі ситуацію: я когось розшукую...

— Когось конкретного?

— Так. Людину, ім'я якої я знаю. Вона зникла.

— У Вашінгтоні?

— Не обов'язково. Десь у Штатах або навіть за кордоном...

— Ти — справді загадкова людина. Хіба не так?

— Можливо, одного дня я розповім тобі все,— пообіцяв я їй, певний, що ніколи цього не зроблю, але вдячний долі, що поклала мене в одне ліжко з жінкою, обізнаною в урядових таємницях, з жінкою, чия робота бодай частково примушувала її стежити за людьми, які зовсім не хотіли б бути виявленими. — Це приватна, дуже делікатна справа. Але якби мені все-таки довелося шукати цього вигаданого приятеля, що мені треба було б робити?

— Ну, існує багато місць, куди можна звернутися, — сказала вона. — Скажімо, Головне податкове управління, вони повинні знати адресу, звідки він надсилав свою останню декларацію про прибутки. Потім управління соціального страхування. Там дадуть список місць, де він працював. Служба військової повинності, хоча це, можливо, не дуже оперативна організація. Ну, і ФБР. Ніколи не знаєш, про що можна дізнатися в цій фірмі. Нарешті Держдепартамент. Усе залежить від того, знаєш ти чи ні, до кого саме звернутися в усіх цих місцях.

— Вважаймо, що я знаю, з ким говорити, — відказав я й подумав: «Можна бути певним, що в гонитві за ста тисячами доларів вони знайдуть потрібних людей».

— Тоді ти, зрештою, можеш натрапити на слід свого приятеля. Скажи, ти, може, приватний детектив чи щось у цьому плані?

— У цьому плані, — відповів я туманно.

— Так, кінець кінцем усі приїздять у Вашінгтон,— зауважила вона. — І це зрозуміло. Бо це театр справжнього життя Америки. Але на всі вистави є тільки місця для стояння. За винятком хіба що якихось особливих глядачів. Найкращі місця зайняті акторами.

— Ти теж актриса?

— Ти ставиш на карту своє життя. А я граю роль, яка виключає ризик. Безстрашна Порція завдає смертельних ударів лиходіям з великими грошима. Рух за жіноче визволення у рамках законності й беззаконня. Я розігрую свої вистави в найпочесніших ліжках міста. Це тебе не шокує?

— Трохи.

— А тепер — до діла, — сказала вона, — мушу визнати за тобою ЗВЯ.

— Що таке ЗВЯ?

— Звідки ти взявся, невинне дитя? — Вона потягнулася до мене і ущипнула за щоку. — Знак високої якості. Це — комплімент. Ти чи не найкращий серед усіх чоловіків, з якими я спала. Ти майже дорівнявся до одного сенатора із західного штату, якого я завжди ставила першим у списку. Доки він провалився на останніх виборах. Тільки не питай у мене його імені.

— Я не сподівався, що давав виставу. — У мене не було жодного бажання почути ім'я переможеного сенатора.

— Звичайно, давав. Інакше б це не був Вашінгтон. Тут кожна вис-

тава потребує неабиякого таланту. І всі ми повинні робити вигляд, ніби наші ролі — то і є наше життя.

— І ти теж робиш?

— Любий, ти наче жартуєш? Звичайно, роблю. Я — доросла жінка. Чи, може, ти думаєш, коли я ходитиму в свою контору ще сто років, це матиме якесь значення для тебе, або для «Дженерал Моторз», або для ООН, або для чийогось улюбленого песика? Я просто граю в цю гру, любий, і розважаюся, як і всі інші, оскільки це місто — найбільше годиться для подібних розваг. Утім є одна річ, в яку я ще вірю. Я справді вірю в те, що, якби кожна людина, починаючи Президентом і кінчаючи двірником, мала змогу діяти згідно зі своїми переконаннями хоча б два тижні на рік, Америка стала б наймогутнішою країною світу.

Я вже допив своє віскі і відчував непереборне бажання заснути. В усякому разі я ледве стримував позіхання.

— О, — сказала вона, — я тебе стомлюю.

— Зовсім ні, — заперечив я щиро. — Але хіба ти сама не втомилася?

— Анітрохи, — вона поставила свою склянку, вислизнула з халата і лягла поруч зі мною. — Секс мене тільки бадьорить. Але, на жаль, завтра треба рано вставати, а мені не хотілося б, щоб кожна нікчема в конторі відразу збагнула з мого вигляду, що я цілу ніч розважалася з коханцем. — Вона пригорнула мене й поцілувала у вухо. — На добраніч, Граймсе. Як повернешся, звичайно, зателефонуй мені.

Коли я прокинувся, було близько десятої, і я лежав сам. Штори пропускали сонячне світло, і це свідчило, що день буде чудовий. На туалетному столику, де вона вчора поклала мій гаманець, лежала записка: «Дорогий гостю! Пішла на роботу. Ви спали, як дитина, і совість не дозволила мені Вас збудити. Я щаслива, що зустріла такий доказ чистого сумління в нашому зіпсованому світі. Бритва і мильний крем — в аптечці, апельсиновий сік — у холодильнику, кава — на плиті. Добрий слуга виправдовує платню. Сподіваюся, Ви все-таки знайдете свого приятеля. Е. К.»

Я посміхнувся останньому реченню й пішов у ванну поголитися і прийняти душ. Холодна вода збудила мене остаточно, і я відчув себе веселим і бадьорим. Більше того, навіть задоволеним собою. Я пильно придивився до себе у дзеркалі. Колір мого обличчя помітно покращав.

У вітальні я відчув запах смаженого бекону і, прочинивши двері на кухню, побачив молоду жінку, що сиділа за столом, читала газету і жувала тост.

— Привіт, — сказала вона, підводячи голову. — А я вже думала, що ви спатимете цілий день.

— Вибачте... — пробелькотів я знічено. — Я не хотів вам заважати.

— А ви мені й не заважаєте. — Вона встала, відкрила холодильник і дістала звідти апельсиновий сік. — Це вам Евелін залишила. Вас, напевно, мучить спрага? — Вона не пояснила, чому так думає, а натомість спитала: — Хочете яєчню з беконом?

— Мені незручно вас турбувати.

— Які там турботи. Сніданок теж входить у програму. — Вона взяла з відкритої пачки три шматки бекону і поклала їх на сковороду

до тих, що вже смажилися. У брюках, светрі і з шарфом на голові, жінка здавалася високою і стрункою.— Засмажувати сильно?

— Як для себе.

— Тоді сильно.— Вона поклала на другу сковороду грудочку масла і розбила чотири яєчка. Її рухи були спритні і впевнені.— Мене звуть Бренда Моріссі,— відрекомендувалася жінка.— Ми мешкаємо разом з Евелін. Вона нічого не казала вам про мене?

— Не пригадую,— відповів я, попиваючи охолоджений сік.

— Певно, Евелін була надто заклопотана,— зробила категоричний висновок жінка. Вона налила дві чашечки кави, кивнула на вершки і цукор.— Сідайте. Ви нікуди не поспішаєте?

— Ні,— я сів.

— Я теж. Я завідую картинною галереєю. Але ніхто не цікавиться живописом до одинадцятої ранку. Для такої дівчини, як я, це не робота, а мрія. Евелін не сказала мені, як вас звуть.

Я назвався.

— А ви давно знайомі з Евелін? — запитала вона, стоячи біля плити. Однією рукою вона струшувала сковороду з яєчнею, другою кидала скибки хліба в тостер.

— Чесно кажучи,— признався я трохи засоромлено,— ми познайомилися тільки вчора ввечері.

Вона стиха засміялася.

— Ох, цей Вашінгтон! Тут збирають голоси де тільки можна. І як тільки можна. Що ж, це, напевно, найкращий спосіб. Мила Евелін,— сказала вона незлобливо.— Я чула, як ви тут розважалися.

Я відчув, що зашарівся.

— Мені й на думку не спало, що в домі є ще хтось.

— Дарма. Я вже давно збираюся купити собі затички у вуха і кожного разу забуваю.— Вона вивернула яєчню на тарілки, зверху поклала шматочки бекону. Підсіла до маленького столика, за яким сидів я і втупилася в мене своїми чистими зеленавими очима. Губною помадою вона не користувалася, вуста її були блідо-рожевого кольору, щоки трохи розшарілися від гарячої плити. Обличчя в неї було довгасте з правильними рисами, шарф на голові надавав їй дещо суворого вигляду.— Евелін ніколи не криється зі своїми розвагами,— промовила вона, відрізала шматок бекону і, взявши рукою, почала їсти.— Мені доводиться закликати на поміч всю свою дівочу стриманість, щоб перешкодити собі зайти і розділити веселощі.

Я відчув, що моє обличчя немов скам'яніло, і швидко нахилив голову. Бренда засміялася.

— Не лякайтесь,— заспокоїла вона мене.— Такого ще не траплялось. І все-таки,— додала Бренда спокійно,— якщо залишитесь у Вашінгтоні ще на одну ніч і скажете, в якому готелі зупинилися, може нам схочеться удвох пропустити по чарці перед сном?

Не можу сказати, що мене це лишило байдужим. Ніч збудила в мені чуттєвість, якій довелося довгенько дрімати. А холодна безособовість запрошення інтригувала. Хоча б своєю новизною. Такі історії траплялися з моїми приятелями, вони розповідали про це, але зі мною — ніколи. Після того, що я вчинив у шістсот другому номері «Св. Августіна», я навряд чи мав моральне право відмовлятись переспати з подругою жінки, яку я теж пізнав тільки попередньої ночі. Нехай усе буде, як є. Але на мені ще висить справа з метрикою.

— Сьогодні вдень я від'їжджаю.

— Дуже шкода,— промовила жінка без будь-якого виразу.

— Та я незабаром повернуся.— Мені спало на думку зігнорувати запрошення Хейла на покер у суботу. Але тут же вирішив, що не годиться порушувати обіцянку і сказав Бренді, що повернуся в неділю.

— Де ви живете?

Я назвав готель.

— Можливо, у неділю я вам зателефоную,— це була напівобіцянка.— Я нічого не маю проти неділі.

«Гроші в банку,— подумав я, виходячи з будинку,— навіть на відстані двохсот п'ятдесяти миль надають людині чарівної сексуальної привабливості».

Намагаючись проаналізувати свій стан того ранку, я прийшов до висновку, що мене можна було б назвати спритним, легконогим, безтурботним, зіпсованим. Це, звичайно, старомодне слово, але саме воно спало мені на думку. А ще мені не давала спокою думка про те, що я в свої тридцять три роки так фатально помилявся стосовно себе. Я пильно вдивлявся в буденні обличчя чоловіків і жінок на вулиці, намагаючись розпізнати, чи були вони коли-небудь на межі злочину.

У готелі я взяв напрокат машину і забрав гроші з сейфа. Здається, я звикав до почуття, ніби мені чогось бракує, коли в моєму гаманці не шурхотіли стодоларові банкноти.

На шляхах Пенсільванії була ожеледь, тому я вів машину дуже обережно. Мені аж ніяк не хотілося потрапити в автомобільну катастрофу. Не такий був час, щоб лежати тижні або навіть місяці в лікарні, нерухомо і безпорадно очікуючи кінця.

6

— Прошу вас, з'єднайте мене з містером Граймсом,— сказав я дівчині, що взяла трубку.— З містером Генрі Граймсом.

— Скажіть, будь ласка, хто його просить?

Якусь мить я вагався: не хотілося називати своє ім'я.

— Передайте, що дзвонить його брат,— зважився нарешті я. У сім'ї нас було троє братів, і я хоч на цьому схитрував.

Почувши голос брата, я гукнув у трубку:

— Привіт, Хенку!

— Хто це? Невже це ти, Дуг? Де ти є, чорт забирай? — І знову, як у кабінеті Джеремі Хейла, я відчув вдячність до людей, які щиро раділи моїй появі. Хенк був старший за мене на сім років, і, поки ми росли, вважав мене малим бешкетником. Відколи я виїхав із Скрантона, ми бачилися дуже рідко, але я не сумнівався у щирості його почуттів.

— Тут, у місті. В готелі «Хілтон».

— Бери свої речі і катай до нас. Ми маємо кімнату для гостей. А діти не заважатимуть тобі спати до пів на сьому.— Генрі розсміявся з власного жарту. Його низький, незвичайно мелодійний голос звучав на фоні стукоту друкарських і обчислювальних машин. Він працював бухгалтером-експертом, і цей звук, що утворювався при операціях з грошовими знаками, був музикою його робочого дня.— Я подзвоню Медж,— додав Генрі,— і скажу, щоб вона чекала тебе на вечерю.

— Хенку, зажди хвилину,— урвав я його.— Ти можеш зробити для мене послугу?

— Звичайно, малий,— не вагаючись погодився він.— Яку?

— Мені треба одержати паспорт,— сказав я, — а для цього потрібна метрика. Якщо я напишу в Харрісберг, це займе багато тижнів, а я поспішаю...

— Куди ти їдеш?

— За кордон.

— Куди саме?

— Не має значення. Як ти гадаєш, у тих паперах, що ти забрав з маминого будинку, може бути моя метрика?

— Приходь додому на вечерю, і ми разом пошукаємо.

— Я б не хотів, щоб Медж знала про мій приїзд.

— О! — Це був сигнал тривоги.

— Ти б не міг пошукати її сам, а потім приїхати до мене у «Хілтон», щоб ми разом повечеряли? Наодинці.

— Але чому...

— Потім поясню. Ти можеш це зробити?

— Буду в тебе о шостій п'ятнадцять.

— Чекаю в барі.

— Оце діло,— Генрі захихотів, і мені вчувся смішок п'янички.

— До зустрічі,— сказав я і поклав трубку. Сидячи на краєчку вузького готельного ліжка, я все ще тримав у руках телефон і розважав, чи не краще було б написати в Харрісберг і зачекати два тижні, щоб зовсім не приїжджати в Скрантон і не дзвонити братові. Потім рішуче похитав головою. Якщо хочеш знати своє майбутнє, треба триматися чогось у минулому. А брат Генрі — якраз добрячий шмат мого минулого.

Коли помер батько, Генрі було двадцять років. Природно, що саме він став главою сім'ї, оскільки інші діти були набагато молодші. Я навчився його поважати і коритися йому. Для цього не треба було заходити в конфлікт з власним сумлінням, бо Генрі був розумний хлопець з доброю і щирою душею, меткий у навчанні. Він був першим учнем у класі, незмінним старостою, а згодом одержав стипендію для вступу в університет штату Пенсільванія. У хлопця був також діловий хист, і він щедро ділився з молодшими, особливо зі мною, грошима, які заробляв після уроків і під час літніх канікул. Мати часто повторювала, що він — єдиний з її дітей, народжений для багатства і успіху. Саме Генрі допоміг мені подолати опір матері, коли я надумав стати льотчиком. Він, до речі, й платив за моє навчання у льотній школі. Тоді він уже одержав диплом бухгалтера, добре заробляв як на свій вік і встиг одружитися.

Через деякий час я повернув йому всі гроші, які він витратив на мене, хоча сам Генрі ніколи про жоден цент не згадував. Але бачились ми не часто, бо жили в різних кінцях країни. До того ж Генрі не вилазив з клопотів про жінку і родину, що дедалі збільшувалася. Після скандалу з моїм молодшим братом, у ті кілька разів, коли ми зустрічалися, Медж наполегливо намагалася з'ясувати, чому я досі неодружений.

Через усе це Генрі був одним із тих небагатьох людей у моєму житті, на саму згадку про яких я відчував провину, що не спроможний повністю віддячити за їхнє піклування. Я знав, що одержав від Генрі набагато більше, ніж можу повернути, і це мене гнітило. Тому я навіть зрадів, що харрісберзькі бюрократи дали мені змогу приїхати в рідне місто і ще раз звернутися до братика по допомогу.

Я був приголомшений, коли зустрівся з ним у барі. Ми не бачились п'ять років. Тоді Генрі був бадьорою, міцною, впевненою в собі людиною. Тепер він виглядав так, ніби ці п'ять років його пригнітили. Він згорбився, здавався меншим на зріст. На голові стирчали рідкі жмутики жовтувато-сивого волосся. На носі в нього сиділи окуляри з грубими скельцями в золотій оправі, що глибоко врізалися в перенісся. У нього були дуже гарні лагідні очі, але окуляри псували враження. Навіть у півтемряві бару Генрі нагадував мені маленьке затуркане звірятко, що боязко визирає зі своєї нірки, ладне за найменшого натяку на небезпеку втекти у сховок.

— Іди сюди, Хенку,— гукнув я, підводячись.

Ми мовчки потисли один одному руки. Я був певний: Генрі розуміє, що змін, які сталися з ним, не можна не помітити, і що я намагаюся приховати свою реакцію.

— Тобі пощастило,— мовив Генрі.— Я знайшов її відразу.— Він поліз у кишеню, витягнув звідти конверт і подав мені. Я дістав метрику. Ось воно, підтвердження справжньості моєї особи. Дуглас Трейнор Граймс, громадянин США, чоловічої статі, син Маргарет Трейнор Граймс.

Поки я вивчав тонюсінький пожовклий папірець, Генрі метушився з пальтом: зняв його і склав на стільці. Пальто було потерте на ліктях і манжетах.

— Що замовимо, Хенку? — запитав я надто сердечно і, отже, фальшиво.

— Що завжди,— його голос, густий і виразний, лишився майже без змін, як викохана і старанно начищена згадка про давні часи.

— Я візьму те саме,— сказав я офіціанту, який стояв біля нашого столика.

— То що, хлопчику,— озвався Генрі,— повернення блудного сина?

— Не зовсім. Скоріше заправка пальним перед стартом.

— Ти більше не літаєш?

— Я писав тобі про це.

— Це єдине, про що ти писав,— підтвердив Генрі.— Ні, ні, я не скаржуся.— Він заспокійливо простяг до мене руки. Я помітив, що вони в нього тремтять. «Святий боже, подумав я, йому ж тільки сорок років».— Світ — це місце, де всі чимось заклопотані,— вів далі Генрі.— Дуже важко спілкуватися. Минає час. Кожен з братів іде власним шляхом.

Тим часом принесли наше замовлення, і ми випили за здоров'я один одного. Генрі пив жадібно, одним ковтком випорожнив цілу склянку.

— Це я так після робочого дня,— виправдався він, спіймавши мій погляд.— Час на роботі тягнеться як слимак.

— Уявляю собі,— погодився я.

— Ну, розкажи мені, що в тебе нового,— поцікавився Генрі.

— Спочатку ти розкажи,— попросив я.— Як Медж, діти і всі інші?

Поки Генрі розповідав мені про свою сім'ю, він ще двічі замовляв випити.

— Медж — гарна жінка, але вона трохи здала, тому що повинна клопотатися усім сама, не маючи ні від кого допомоги, крім того, ще Асоціація батьків і вчителів, а вечорами курси стенографії; дівчатка

чудові, старшій — чотирнадцять, і вона вже має свої проблеми, легко збуджується, як більшість сучасних дітей, потроху консультується у психіатра.

Потім демонструвалися фотографії: сім'я на березі озера в Поконосі, жіноча половина — засмагла, здорова і весела, Генрі в завеликих на нього плавках, блідий, із зацькованим поглядом, ніби боїться, що неминуче втопиться.

Новини про Берта мене не здивували.

— Він тепер непогано заробляє, працює диктором на радіо в Сан-Дієго,— сказав Генрі.— У Берта добре серце, він завжди присилає дівчаткам подарунки на різдво, але не знаю, що я робив би з ним, якби він здумав сюди заявитися. Сестра Клара вийшла заміж у Чікаго, має двох дітей, ти про це знаєш?

— Я чув, що вона вийшла заміж, але не знав про дітей.

— Ми її теж зовсім не бачимо,— поскаржився Генрі.— Сім'ї тепер легко розпадаються, хіба не так? Через кілька років мої дівчатка також, мабуть, поїдуть від нас, і ми з Медж будемо сидіти удвох і дивитися телевізор.— Він сумно посміхнувся.— Веселі роздуми. І все-таки, в усьому цьому є одна приємна деталь. Ці свині ніколи не зможуть забрати в мене сина і вбити його на якійсь зі своїх клятих війн. Що то за країна, де доводиться дякувати богові за те, що в тебе немає синів.— Він труснув головою, ніби розмова привела його до теми, яку краще не чіпати.— А чи не час нам випити ще по одній?

Моя перша склянка була майже повна, а Генрі встиг замовити собі ще дві. Дуже скоро він буде зовсім п'яний. Може, це усе й пояснює? Хоча я знав, що усього це не може пояснити.

— У Клари все добре,— провадив далі Генрі.— Зрештою, вона так пише. Коли пише. Її чоловік — велике цабе в маклерській фірмі. У них є своя яхта. Уявляєш собі, власна яхта у Граймсів. Гаразд, досить про це. Як твої справи?

— Про це побалакаємо за вечерею,— сказав я. Мені було зрозуміло, що Генрі треба негайно нагодувати.

У ресторані Генрі зробив розкішне замовлення.

— А як щодо пляшечки вина? — спитав він, широко всміхаючись, ніби ця чудова й оригінальна думка щойно з'явилася в його голові.

— Як ти хочеш,— ухильно відповів я, знаючи, що після вина він буде ще п'яніший. Але я звик з дитинства слухатись його в усьому, і ця звичка, бачу, лишилася. За обідом Генрі нехтував їжею, зате налягає на вино. Іноді він несподівано тверезів, випростувався, пильно вдивлявся в мене і розмовляв майже суворо, ніби згадавши раптом про свої обов'язки голови сім'ї.

— Тепер давай поговоримо про тебе,— сказав він в один із таких моментів.— Де ти був, чим займався, що привело тебе сюди? Мені здається, ти потребуєш допомоги. Грошей у мене небагато, але, думаю, зможу дещо нашкрябати...

— Нічого подібного, Хенку,— заперечив я квапливо.— Гроші для мене не проблема.

— Ти тільки так думаєш, брате,— гірко посміхнувся Генрі.— Ти тільки так думаєш.

— Слухай мене уважно, Хенку,— тихо проказав я і нахилився вперед, намагаючись зосередити його увагу.— Я їду звідси.

— Їдеш? Куди? — спитав Генрі.— Ти все своє життя кудись їдеш.

— Це зовсім інше. Я поїду надовго. Спочатку до Європи.

— У тебе є там робота?

— Ні.

— У тебе немає роботи?

— Хенку, будь ласка, не розпитуй мене,— попросив я його.— Я їду. Надовго. Не знаю, коли ми зможемо знову зустрітися. Може, навіть ніколи. Мені хотілося перед від'їздом залагодити деякі справи. І ще я хочу подякувати тобі за все, що ти для мене зробив. Хочу, щоб ти знав: я свідомий того, що ти для нас зробив, і дуже-дуже тобі вдячний за все. Раніше я був шмаркачем і думав, що вдячність — ознака зніженості або деградації, що вона не властива справжнім британцям і всякі такі безглузді речі.

— Ет, дурниці,— урвав мене Генрі.— Забудь про це, добре?

— Ні, я про це не забуду. Навпаки, хочу сказати тобі ось що: татко помер, коли мені було тринадцять років...

— І залишив після себе невеличку страхову премію,— втрутився Генрі, ствердно хитнувши головою.— Еге ж, невеличку страхову премію. Я ніколи не сподівався від нього — людини, яка все життя працювала майстром у механічній майстерні,— нічого подібного. Від людини, яка заробляла на життя фізичною працею. Він дбав тільки про сім'ю. Що сталося б з нами, якби не та невеличка премія...

— Я не це мав на увазі.

— Про це теж варто поговорити. Коли вже мова зайшла про смерть і страхування, вислухай мій звіт.

— Що ти пам'ятаєш про нього? Ось про що я хочу тебе спитати. Я був ще дитиною, мені здається, я його зовсім не знав; просто був хтось, хто приходив додому поїсти і відпочити. Він і досі сниться мені, але я не можу чітко уявити його обличчя. А тобі було тоді двадцять років...

— Його обличчя,— сказав Генрі.— Це було обличчя чесної, трохи грубої людини, яка ніколи не думала про себе. Це обличчя не пасувало до нашої епохи. Обов'язок і честь — ось про що свідчили його прості риси. — Я збагнув, що брат глузував і з себе, і з пам'яті батька. — І він дав мені мудру пораду,— вів далі Генрі, майже тверезий у цю хвилину,— яка також більше пасує до іншої епохи. Він сказав: «Одружуйся раніше, хлопчику». Ти ж знаєш, він завжди читав біблію і примушував нас ходити в церкву. «Краще одружитися, ніж горіти в пеклі», напучував мене батько. Я рано одружився. У мене особисті рахунки з добрим старим батьком; страхуйся, не страхуйся, а горіти краще.

— Заради бога, перестань говорити про страхування.

— Як скажеш, хлопчику. Це ж твій обід. Адже це твій обід, я не помилився?

— Звичайно.

— Забудь про татка. Він мертвий. Забудь про матусю. Вона мертва. Вони працювали, не складаючи рук, день і ніч проводили в турботах, отримували державну платню, виховували синів, один з яких працює диктором на радіо десь у Сан-Дієго, другий — скрантонський бухгалтер-п'яниця, який, не складаючи рук, виховує своїх дітей, котрі в свою чергу, не складаючи рук, будуть виховувати своїх дітей. Я кажу це тому, що в батька все-таки була своя релігія. Тепер Клара має свою яхту. Берт — своїх хлопчиків. У мене є моя пляшка,— він дурнувато посміхнувся.— А що є в тебе, брате?

— Поки що не знаю,— відказав я.

— Ти поки що не знаєш? — Генрі трохи схилив своє виснажене, бліде обличчя і скривився.— Не знаєш у тридцять три роки? Та ти щаслива людина. Перед тобою відкрите майбутнє. А в мене є дещо й крім пляшки. У мене є очі, які вже ні на що не годяться і бачать все гірше і гірше.

— Що?

— Те, що я сказав. Ти коли-небудь чув про сліпого бухгалтера? Через п'ять років я сидітиму на вулиці з голим задом.

— Боже,—проказав я, приголомшений збігом обставин.—Я приземлився з тієї ж причини. У мене погано з очима.

— А я думав, що ти розбив у горах літак або переспав з дружиною шефа.

— Ні. Початкова стадія ретиношизісу. Нічого більше,— гірко сказав я.— Але й цього цілком досить.

— Думаю, жоден з нас ніколи не бачив як слід,— недоречно пожартував Генрі.— Фатальна вада Граймсів.— Він зняв окуляри і витер очі, що почали сльозитися. Сліди від оправи на носі були схожі на невеликі ранки. Без окулярів його очі здавалися порожніми.— Але ти казав, що їдеш до Європи? Може, в тебе є багата жінка, яка опікується тобою?

— Ні.

— Послухайся моєї поради. Знайди собі таку.— Генрі знову надів окуляри. Вони звично сіли на те саме місце.— Ніколи не прикрашай дійсності.— Він знов говорив голосно.— А знаєш, що в мене ще є? Дружина, яка мене зневажає.

— Хенку, що ти таке кажеш? — На фотографії Медж не схожа була на людину, здатну когось зневажати, а за ті кілька разів, що я її бачив, вона видалася мені лагідною жінкою з рівним характером, яка тільки й дбає про добробут свого чоловіка.

— Ти не віриш мені, брате? Але ж ти нічого не знаєш. А я знаю. Вона мене зневажає. І знаєш, чому вона мене зневажає? Тому що за її високими американськими стандартами я — невдаха. Вона не має нової сукні, коли їх дістають її приятельки. Я не можу найняти психіатра для старшої дочки і віддати її в приватну школу, а та боїться, що її коли-небудь згвалтують в перерві між сніданком і уроком фізкультури. Наш будинок уже десять років не ремонтувався. Ми ніяк не можемо розрахуватися за телевізор. Нашій машині уже шість років. І я не зумів стати партнером у фірмі, де працюю. Я тільки рахую чужі гроші. Знаєш, яке заняття найгірше в світі? Рахувати чужі гроші. Я...

— Досить, Хенку, будь ласка.— Я не міг більше зносити цієї зливи ненависті до самого себе за обіднім столом, хоча ніхто, крім мене, цього не чув.

— Ні, дозволь мені договорити,— уперся Генрі.— У мене погані зуби, вона каже, що від них смердить, тому що я не ходжу до зубного лікаря. А я не можу піти до лікаря, бо троє моїх клятих діточок ходять туди щотижня, щоб, коли вони виростуть, бути схожими на кінозірок. А ще вона зневажає мене, бо я вже п'ять років не можу з нею спати.

— Чому?

— Бо я — імпотент,— сказав Генрі з божевільною посмішкою.— У мене були всі підстави стати імпотентом, і я ним став. Пам'ятаєш, колись ти прийшов додому в суботу і побачив мене в ліжку з дівчиною. Як її звали?

— Цинтія.

— Так, так, Цинтія. Вона так закричала, побачивши тебе, що я досі чую її голос. Потім вона дала мені ляпаса, бо я засміявся. Що ти подумав тоді про свого старшого брата?

— Нічого не подумав. Я не знав, чим ви там займалися.

— А тепер уже знаєш?

— Так.

— Виходить, я не був тоді імпотентом?

— Звідки в біса я можу це знати?

— Повір слову брата. Дуг, ти радий, що приїхав до Скрантона?

— Послухай мене, Хенку,— я схопив його за обидві руки і міцно їх стиснув.— Ти досить тверезий, щоб зрозуміти мене?

— Майже тверезий, хлопчику.— Генрі захихикав, потім спохмурнів.— Не тримай мене за руки.

Я відпустив його. Потім дістав гаманець і відрахував десять банкнот.

— Тут тисяча доларів, Хенку,— сказав я. Перехилившись через стіл, я запхнув їх у внутрішню кишеню братового піджака.— Не забудь, куди я їх поклав.

Генрі голосно видихнув повітря. Поліз у кишеню, дістав гроші, розправив їх на столі.

— Чужі гроші,— проказав він. І досить тверезо.

Я ствердно кивнув.

— Там, де я їх узяв, є ще. Завтра я їду. За кордон. Я не скажу тобі куди, але час від часу ти будеш дещо одержувати від мене, а якщо тобі потрібно буде більше, матимеш більше. Ти мене зрозумів?

Генрі повільно згорнув гроші і поклав їх у свій гаманець. По його щоках з-під окулярів повільно котилися сльози.

— Заради бога, Хенку, не плач,— заблагав я.

— Ти вскочив у халепу?

— Можливо,— відповів я.— У будь-якому випадку, мені весь час треба їздити. Якщо хтось колись прийде до тебе й запитає, де я, ти нічого не знаєш. Зрозумів?

— Зрозумів,— Генрі кивнув.— Дуг, дозволь поставити тобі одне запитання.— Зараз він уже був тверезий, гроші зробили свою справу.— А чи варто займатися тим, чим ти оце займаєшся?

— Я ще не знаю. Сповіщу тебе, коли дізнаюсь. А тепер, мабуть, вип'ємо кави?

— Не хочу я ніякої кави. Мені може приготувати каву в моєму щасливому домі моя щаслива дружина.

Ми встали, і я допоміг Генрі надягти пальто. Розплатившись, ми вийшли. Генрі пішов уперед, згорблена підстаркувата людина. Потім на хвилину зупинився, поки я намагався відчинити двері.

— Знаєш,— обернувся він до мене,— що сказав мені батько перед самою смертю? Він сказав, що з усіх синів любить тебе найбільше. Сказав, що ти найчистіший.— У його голосі звучали майже дитячі ревнощі.— Чому це людині на смертному одрі забаглося сказати таке своєму старшому синові? — Він знову пішов, а я розчинив перед ним двері, подумавши, що завжди мені доводиться відчиняти двері.

Надворі було холодно, дув пронизливий нічний вітер. Генрі злегка здригнувся, щільніше застебнув пальто.

— Чудовий старий Скрантон, де я живу і помру,— буркнув він.

Я міцно обійняв його, поцілував у щоку і відчув, що вона волога

від сліз. Потім посадив його в таксі. Але перш ніж машина рушила, Генрі торкнув водія за плече, щоб той ще не їхав, і прочинив віконце.

— Слухай, Дуг,— визирнув він з машини,— я весь вечір відчував, ніби в чомусь ти дуже змінився, і ніяк не міг збагнути, що ж сталося. Але тепер я зрозумів: ти більше не заїкаєшся.

— Так.

— Як це трапилось?

— Я лікувався у логопеда.— Таке пояснення було не гірше за інші.

— То це ж прекрасно, чудово. Ти щаслива людина.

— Авжеж,— погодився я,— я щаслива людина. Бажаю тобі добре виспатись, Хенку.

Він зачинив віконце, і машина рушила. Я стежив за червоними цятками її стопсигналів, поки вона їхала по вулиці. Потім таксі зникло за рогом, забравши від мене брата, про якого мати казала, що з усіх її дітей він єдиний народжений бути щасливим і багатим.

Я глибоко вдихнув холодного нічного повітря і, затремтівши від холоду, згадав тепле ліжко у Вашінгтоні. Потім пішов у готель, піднявся ліфтом у свій номер і кілька годин підряд дивився телевізор. Там рекламували багато таких речей, яких мені ніколи не спало б на думку купляти.

Я погано спав тієї ночі, мені снилися жінки й похорони.

Несподіваний телефонний дзвінок поклав бажаний кінець тим маренням. Я поглянув на годинник, було тільки пів на восьму.

— Дуг...— Це був Генрі. Це не міг бути ніхто інший. Бо ніхто в світі, крім нього, не знав, де я.— Дуг. Мені треба зустрітися з тобою.

Я зітхнув. Мені здалося, що ми достатньо стомили один одного минулого вечора, і нам тепер можна не бачитися років із п'ять.

— Де ти? — запитав я.

— Внизу. У вестибюлі. Ти вже снідав?

— Ні.

— Чекаю на тебе в ресторані,— він поклав трубку раніше, ніж я встиг сказати «так» чи «ні».

Він сидів у ресторані зовсім один і пив чорну каву. Надворі ще було темно. Генрі все своє життя вставав рано. І це також була одна з його чеснот, яку так цінували батьки.

— Пробач, якщо я збудив тебе,— сказав він, коли я сів навпроти.— Я хотів застати тебе до твого від'їзду.

— Все гаразд,— буркнув я, згадавши свої сни.— Однаково погано спалося.

Підійшла офіціантка, і я замовив сніданок. Генрі попросив ще кави.

— Послухай, Дуг,— почав він, коли дівчина пішла,— учора ти сказав мені одну цікаву річ. Коли давав... коли дав мені ті гроші... Не думай, будь ласка, що я невдячний...

Я нетерпляче махнув рукою.

— Забудь про це,— мовив я.— І не будемо більше говорити на цю тему.

— Ти сказав... я не можу цього забути... ти сказав, якщо мені будуть потрібні гроші, там, де ти їх узяв, є ще.

— Так, я це говорив.

— Це насправді так?

— Я б не казав, якби це було не так.

— І їх так багато, що там знайдеться двадцять п'ять тисяч? — Він

почервонів, ніби поставити це запитання коштувало йому неймовірних зусиль.

Я вагався тільки одну мить.

— Так,— відповів я.— Там буде стільки. Якщо тобі потрібно.

— Ти не хочеш послухати, що я збираюся з ними зробити?

— Тільки якщо ти сам хочеш розказати,— відповів я, шкодуючи, що не поїхав учора ввечері.

— Я хочу розказати. Це не тільки для мене, це для нас із тобою. Це...— почав він, але зупинився, бо підійшла офіціантка. Вона принесла мені сік, каву і тости. Генрі напружено спостерігав за нею, поки вона наливала каву. Я побачив, що він мокрий від поту.

— Тепер дивись,— сказав він.— Ось розрахунки, які я робив для своєї фірми. Існує одна невеличка компанія. Кілька молодих хлопців з массачусетського технологічного інституту. Вони починають нову справу, яка згодом може перетворитись у надзвичайно прибутковий бізнес. Прибутковий. Вони одержали патент на нову систему мініатюризації виробів. Для всіх видів електронних систем. Проте вони майже банкроти. Потрібні двадцять п'ять тисяч доларів, щоб подолати всі труднощі. Вони зверталися до банків, але їм відмовили. Я все знаю, бо займався їхніми розрахунковими книжками. І я говорив з ними. Я можу увійти в пай. За ці двадцять п'ять тисяч доларів я буду одержувати третину прибутків. Крім того, я зможу працювати в компанії, стати скарбником, захищати наші фінансові інтереси. Коли піде продукція, вона матиме марку «Амекс»...

— А що таке «Амекс»?

— Американська біржа.— Він з цікавістю поглянув на мене.— Слухай, де ти тинявся всі ці роки?

— Ніде.

— Акції компанії весь час зростатимуть. Від наших тридцяти трьох процентів третину я візьму собі, решта — тобі. Чи в тебе будуть інші пропозиції? — запитав він з тривогою.

— Я згоден,— сказав я, розпрощавшись у думці з двадцятьма п'ятьма тисячами доларів. Хоча вони все одно ще не встигли стати для мене реальністю. Оті стосики папірців у сейфі.

— Це благородно з твого боку, Дуг, дуже благородно.— Голос Генрі тремтів від почуттів.

— Облиш, Хенку,— мовив я різко. Я не відчував себе благородним.

— Гаразд.

— Я дам тобі гроші. Готівкою. Подзвоню у вівторок на роботу і скажу, де ми зустрінемось.

— Готівкою? — Генрі був спантеличений. — А чому не чеком? Я не дуже хочу везти з собою таку купу грошей.

— Доведеться тобі взяти на себе такий тягар, — заперечив я. — Я не виписую чеків. — На обличчі відбивались усі його думки й почуття. Він хотів мати гроші, дуже, дуже, але був чесною людиною і не дурнем, тому не мав ніякого сумніву, що ці гроші, хоч би звідки вони взялися, не були добуті чесним шляхом.— Дуг,— завагався він,— я не хочу, щоб ти мав через мене прикрощі. Якщо все це означає... Ні, краще я обійдуся без цього.

Я оцінив, скільки коштували його вагання.

— Дозволь мені займатися своїми справами самому, — відрізав я. — А ти займайся своїми. І чекай у вівторок на мій дзвінок.

Він стомлено зітхнув, як людина, що потрапила в пастку і втратила всі надії.

— Любий братику, — єдине, що він сказав.

Я радів, що вибрався нарешті із Скрантона й вертався засніженим шосе у Вашінгтон. По дорозі я згадав про партію в покер, що мала відбутись увечері, і доторкнувся до свого срібного долара.

У Меріленді мене за перевищення швидкості зупинив поліцейський. Я дав йому хабар в п'ятдесят доларів. Скарб містера Ферріса, чи як його там, розходився по всій Америці.

7

У Вашінгтон я приїхав надвечір. У м'яких південних сутінках невиразно бовваніли пам'ятники президентам, генералам, суддям, увесь сумнівний провінційно-американський пантеон. Тут здавалося, ніби Скрантон перебуває в іншій кліматичній зоні, в іншій країні, в якійсь далекій цивілізації. Вулиці були майже порожні, нечисленні перехожі спокійно й повільно рухалися в тихих сутінках. Джеремі Хейл казав, що з Вашінгтоном краще знайомитись у вихідні, коли державна машина перепочиває. Між п'ятничним вечором і понеділковим ранком у столиці можна повірити в справжність і пристойність нашої демократії. Я ліниво подумав: «Цікаво, як проводить уїкенди та блондинка з таксі?»

У портьє не було для мене ніяких новин, тому, піднявшись до свого номера, я відразу ж подзвонив Хейлу додому. Мені відповів чистий, як дзвіночок, дитячий голосок, і я раптом пожалкував, що не маю дитини, яка візьме трубку і з щирою любов'ю покличе: «Татку, до тебе».

— Ну що, гру не відмінили? — запитав я у Хейла.

— Усе гаразд,— сказав Хейл.— Ти вже повернувся? Я заїду по тебе о восьмій.

Була тільки п'ята година, і в мене виникла ідея подзвонити Евелін Коутс і дізнатися, котра з двох дам тепер удома. Але що я їм скажу? Повідомити, що в мене є дві години вільного часу, я не зможу. Не такої я вдачі. Що ж, тим гірше для мене.

Я поголився і довго лежав у гарячій ванні. Розкошуючи теплом і затишком, розмірковував про ті блага, що звалилися на мене і виявлялися буквально у всьому. Від надлишку вдоволення я проскандував уголос скоромовку: «Пильно поле пильнувати, перепелів полювати». За останні п'ять днів і ночей я жодного разу не затнувся. Думаю, так почуває себе людина, що кинула побіля лурдського джерела свої милиці і вистрибом біжить від нього, радіючи зі свого зцілення. А ще ж були гроші, що зберігалися в нью-йоркському банку. Я зрозумів, що раз у раз повертаюся думкою до акуратних стосиків асигнацій у сталевому сейфі, як до запоруки майбутніх удач. Двадцять п'ять тисяч доларів для Хенка — не така вже надмірна платня за звільнення від почуття провини перед братом, яке точило мене стільки років.

І нарешті Евелін Коутс...

«Ні, старий, — мовив я у думці, згадавши мертве тіло в коридорі, — ти загинув не марно».

Я виліз із ванни, відчуваючи, що добре перепочив і набрав форми,

вдягнувся у все чисте, спустився в ресторан і спокійно пообідав. Спиртного не замовляв. Не треба перед грою.

Я саме перевіряв, чи на місці мій срібний долар, коли з'явився Хейл. Якщо й існує гравець, живий чи мертвий, що не вірив би у прикмети, то я такого ніколи не зустрічав.

Утім, незважаючи на мій долар, ми мало не розбилися насмерть, коли, під'їжджаючи до готелю в Джорджтауні, де щотижня відбувалася гра. Хейл не зупинився на червоне світло, і якомусь «понтіаку» довелось із страшенним скреготом звернути, щоб не врізатися в нас. «Кляті чорнопикі!» — незрозуміло чому крикнув хтось із тієї машини.

Коли Хейл навчався в коледжі, він був дуже обережним водієм.

— Вибач, — сказав він. — Суботнього вечора люди їздять, як скажені. — За нашу коротеньку подорож він викурив не менше шести сигарет. «Якщо гра зробить зі мною те саме, — майнуло мені в голові, — я перестану грати». Але вголос я нічого не сказав.

У невеликому, яскраво освітленому залі стояли вкритий зеленим сукном стіл і буфет, на якому бойовою лавою вишикувалися пляшки і склянки з льодом. Усе дуже професійно. Я з нетерпінням очікував початку гри. Коли ми зайшли, у приміщенні вже були троє чоловіків і жінка, яка, стоячи спиною до дверей, змішувала собі коктейль. Хейл познайомив мене спершу з чоловіками. Пізніше я з'ясував, що один із них відомий фейлетоніст, другий, сивий, поважний, схожий на Уоррена Г. Хардінга — типовий американський президент, — сенатор з якогось північного штату. Останній — молодий юрист на ім'я Бенсон, який працював у міністерстві оборони. Ніколи раніше в мене не було знайомих фейлетоністів і сенаторів. Цікаво, піднімаюсь я чи спускаюся по соціальних сходах?

Коли жінка повернулася, щоб привітатися з нами, я упізнав Евелін Коутс і чомусь зовсім не здивувався.

— Так, — сказала вона серйозно, коли Хейл узявся нас знайомити.— Я знаю містера Граймса. Здається, ми зустрічалися з ним у вашому будинку, Джеррі.

— Авжеж, — здивувався Хейл. — Мабуть, я поступово дурію. — У нього був такий вигляд, ніби він збожеволів. Я помітив, що час від часу він мне долонею підборіддя, ніби щось йому там свербить. Я побився об заклад сам із собою, що сьогодні ввечері він програється.

Евелін Коутс була в темно-синіх штанях і простому бежевому светрі. Мабуть, в дитинстві вона була одним з тих дівчаток, що ховаються по закутках із хлопцями. Цікаво, розповіла їй Бренда про мене чи ні?

Евелін єдина тримала в руках склянку з коктейлем, коли ми сіли за стіл і почали рахувати фішки. Вона звично рухала довгими спритними блідими пальцями з світлим манікюром, складаючи фішки на купки.

— Евелін, — озвався Бенсон, коли конгресмен розпочав першу партію, — сьогодні ви повинні бути милосердною.

— Мій девіз — «Без страху і ласки», — відрізала вона.

Я помітив, що в юриста, очевидно, з нею якісь особливі стосунки — той весь час піддражнював Евелін,— проте не переймався цим. Мені не подобався його голос, улесливий і самовдоволений. Та я й це не брав собі в голову. Я прийшов туди грати в карти.

Усі ставилися до гри дуже серйозно, і за столом майже нічого не говорилося, окрім спеціальних термінів. Хейл сказав мені, що гра буде

досить стриманою: ніхто, мовляв, не програє за вечір більше тисячі доларів. Якби він не одружився на багатій жінці, не знаю, чи міг би він назвати це стриманою грою.

Евелін Коутс була впертим і винахідливим гравцем, здатним на всілякі несподіванки. Тієї ночі вона з двома вісімками мала другий за сумою виграш.

Можна сказати, що вона грала, як чоловік. Вираз її обличчя жодного разу не змінився, був холодний і діловий, незалежно від того, вигравала вона чи програвала. Коли я дивився на неї через стіл, мені дуже важко було уявити собі, що вона була зі мною в ліжку.

Я виграв більше за всіх. І більше ніж будь-коли. Хоча грав я, здається, як завжди. Я навіть не завищував ставки з огляду на свою несподівану фортуну.

Фейлетоніст і конгресмен були тими самими диваками, про яких говорив мені Хейл. Вони грали на самому оптимізмі і, певна річ, програлися. Це примусило мене взяти під сумнів їхню мудрість і в інших речах. Я знав, що відтепер буду читати всі публікації фейлетоніста з великим упередженням, стосовно конгресмена — хотілося вірити, що він не причетний до важливих законодавчих рішень.

Це була цікава партія, і навіть ті, що програли, були у доброму гуморі. Я навтішався з покеру після трирічної перерви і дістав би ще більшу насолоду, якби там не було Евелін Коутс. Весь час я сподівався побачити якесь її підморгування, таємну змовницьку посмішку, але так і не дочекався. І не міг не відчути себе ображеним. Я намагався, щоб ці почуття не заважали грі, але однаково відчував величезне задоволення, коли виграв саме в неї.

О другій годині, коли партія скінчилася, тільки ми вдвох були у виграші. Коли конгресмен, що був нашим банкіром, нахилився над рахунками, я торкнувся в кишені свого срібного долара, багатообіцяючого талісмана з нью-йоркського готелю.

Офіціант приніс сендвічі, і, поки конгресмен працював за столом, ми заходилися коло їжі. Я подумав, як це, мабуть, приємно — грати тиждень у тиждень в одній, тій самій кімнаті, з тими самими друзями, що добре знають номери телефонів і адреси одне одного, особливості характерів і звичні жарти. Кого я побачу наступного тижня, кому зважуся подзвонити, в яку гру буду грати? Була така мить — я вже збирався сказати їм, що наступного тижня дам їм можливість відіграти свої гроші. Пущу коріння в колоді карт, в несчисленній армії урядовців. Скільки мені ще бігати? Якби Евелін Коутс усміхнулась мені, я певний, що сказав би це, але вона навіть не поглянула в мій бік.

Щоб дати їй можливість перекинутись зі мною кількома словами наодинці, я відійшов до вікна в кутку кімнати і прочинив його, удаючи, ніби мені гаряче і заважає сигаретний дим, але вона не зробила жодного кроку в мій бік, а може, навіть не помітила, що я кудись пішов.

«Сука», — подумав я і вирішив, що не буду дзвонити їй з готелю, щоб позбавити її задоволення. Я уявив собі її кімнату, її саму поруч молодого юриста з гладеньким відгодованим обличчям. Ось дзвонить телефон, і Евелін Коутс, знаючи, хто це може бути, і таємниче посміхаючись до себе самої, каже: «Нехай собі тарабанить, дідько його не вхопить». Я не звик бути жорстоким з жінками. Якщо бути чесним, навіть з будь-якими жінками. «Чого мені треба навчитись, — подумав я,

грюкнувши вікном, щоб нагадати про своє існування, — то це поводженню з жінками».

Фейлетоніст і юрист завелися з приводу останніх подій у Вашінгтоні. Фейлетоніст звинувачував президента у спробах придушити американську пресу, оскільки той підняв ціни за поштову пересилку газет і журналів, щоб довести їх до банкрутства; ув'язнював репортерів за приховування джерел інформації; погрожував відібрати привілеї у телекомпаній, що передають матеріали, які не до вподоби адміністрації. Усе це я читав у його статтях, які потрапляли мені до рук. Навіть мені, хоча я майже не читаю газет, окрім «Бігового бюлетеня», обридли всі ці громадські думки. Цікаво, як присутні в цій кімнаті, кому весь час що-небудь доводять зацікавлені сторони, можуть голосувати «за» чи «проти» якоїсь пропозиції. Конгресмен, який, упрівши від зусиль, працював над підрахунками, ні разу навіть не поглянув на співбесідників. Під час гри він показав себе дружньою людиною. Думаю, він голосував за те, що йому казали, завжди дотримуючись інструкцій і програм своєї партії на наступні вибори. Він не сказав нічого такого, з чого я міг би зрозуміти, хто він: республіканець, демократ чи послідовник Мао.

Коли Евелін Коутс заговорила про уотергейтську справу і сказала, що у нашого президента ще будуть серйозні неприємності, фейлетоніст заперечив:

— Дурниці. Він занадто спритний для цього. Скандал просто замнуть. Спом'янете моє слово. Якби до травня ви з ким-небудь заговорили про це, вас би спитали: «Уотергейт? Що це таке?» А тепер, — провадив фейлетоніст своїм густим, добре поставленим голосом людини, звиклої до того, що її вислуховують, — я скажу вам: ми спостерігаємо відкритий поворот до фашизму.

Промовляючи це, він жував сендвіч з біфштексом і запивав його шотландським віскі.

— Твердолобі готують грунт. Я не здивуюсь, якщо одного чудового ранку ми прокинемось і побачимо, що по Пенсільванія-авеню їдуть танки, а на дахах будинків встановлені кулемети.

Цього в тих його статтях, які я читав, не було. Приїздіть у Вашінгтон і ви одержите з першоджерел жахливу, але достовірну інформацію.

Юриста, здавалося, все це не тривожило. Він був лагідний і незворушний, як спритний агент якоїсь торгової фірми.

— Можливо, це не така вже й погана ідея,— сказав він.— Наша преса дуже безвідповідальна. Вона програла нашу війну в Азії. Вона настроює громадськість проти президента, віце-президента, викликає до них зневагу, все більше і більше ускладнює управління країною. Можливо, прихід до влади на кілька років твердолобих, як ви їх називаєте, був би найбільш корисною подією в історії країни за останнє століття.

— Оце так Джек, — вигукнула місіс Коутс. — Справжній фанатик. Голос Пентагону. Якась чортівня, та й годі!

— Якби ви бачили, що проходить через мої руки день у день, ви б не називали це чортівнею.

— Містере Граймс, — вона повернулась до мене з легкою холодною посмішкою на вустах. — Ви не маєте ніякого відношення до цієї вашінгтонської плутанини. Зараз ви представляєте тут щиру, незіпсовану громадськість. Давайте прислухаємось до мудрості мас...

— Евелін, — застережливо проказав Хейл. Я чекав, що він скаже:

«Не забувайте, він наш гість». Але він залишив це на розсуд Евелін.

Я поглянув на неї, роздратований її глузуванням, відчуваючи, що вона з якихось не зовсім невинних, одній їй відомих причин перевіряє мене.

— Щирий, незіпсований представник американської громадськості, — сказав я, — вважає, що все це — безглузда балаканина. — Я згадав, як вона, сидячи зі склянкою в руці на краю великого м'якого ліжка в напівосвітленій кімнаті, заявила мені, голому, що всі в Вашінгтоні — актори.— Усі ви — люди несерйозні,— провадив я далі.— І все для вас — просто гра. А для мене, щирого, незіпсованого і т. д. і т. п., це не гра, а життя і смерть, і податки, і багато інших речей, які для вас — щось на зразок змагання за приз. Ви залежите одне від одного у створенні власної думки, як бейсбольна команда залежить від своїх суперників у виборі кольору спортивної форми. Інакше ніхто не зможе зрозуміти, хто ж переможець у даній лізі. Але врешті-решт усі ви граєте в одні ворота.— Я казав і не вірив, що все це виходить з моїх вуст. Ніколи раніше я не знав, що так думаю. — Якщо ви перейдете в іншу команду, ви просто знімете стару форму, одягнете нову і спробуєте набити ціну своїм спортивним здібностям, щоб наступного року попросити надбавки до платні.

— Граймсе, дозвольте поставити вам запитання, — привітно озвався юрист. — Ви голосували під час останніх виборів?

— Так, — відповів я. — Мене обдурили. На перших сторінках газети друкували спортивні репортажі. Я більше не збираюся голосувати. Це заняття не гідне дорослої людини. — Я не сказав їм, що сподіваюся бути під час наступних виборів там, де в мене не буде можливості голосувати.

— Друзі, даруйте мені,— підскочила Евелін Коутс.— Я не знала, що ввела в наше коло доморослого філософа на політичні теми.

— Я не можу бути цілком проти того, що він сказав, — промовив юрист. — Одначе я не розумію, чому погано бути вірним своїй команді. Звичайно, коли вона виграє, — він стиха посміхнувся власному дотепу.

Конгресмен нарешті відірвався від своїх розрахунків. Якщо він і чув що-небудь з нашої дискусії або з будь-яких дискусій за останні десять років, він не виказував цього.

— О'кей,— сказав він.— Тепер усе на своїх місцях. Евелін, ви виграли 355 доларів 30 центів. Містер Граймс виграв 1207 доларів. Усі інші діставайте чекові книжки.

Поки всі з'ясовували, хто скільки винен, чулися звичні жарти на адресу Хейла, який незаконно привів грати нову людину, тобто мене. Евелін Коутс не жартувала. В розмові не було жодних натяків на суперечку, яка щойно сталась.

Я намагався виглядати розв'язно, коли складав чеки в гаманець. На щастя, всі вони були виписані на банк Хейла у Вашінгтоні, і він відразу ж підписався на них, так що в мене не буде ніяких проблем при отриманні грошей.

Ми вийшли всі разом і довго тупцювали, прощаючися з конгресменом і фейлетоністом, які взяли таксі. Потім юрист узяв під руку Евелін, промовивши: «Нам по дорозі, я підвезу вас». Хейл порався в машині, шукаючи сигарети, і якусь мить я стояв сам, спостерігаючи, як вони прямують до автомобільної стоянки. Я ще чув її низький сміх, коли вони зникли зовсім.

Деякий час Хейл їхав мовчки.

— Скільки ще ти збираєшся пробути у Вашінгтоні? — запитав він, коли ми зупинилися перед світлофором.

— Поки отримаю паспорт. Понеділок, вівторок...

— А потім куди?

— Потім подивлюсь на карту. Куди-небудь у Європу.

Коли світло переключили, він різко рвонув машину.

— Боже, як я хотів би поїхати з тобою! Куди завгодно. — Мене вразила напруга, що чулася в його голосі. Він говорив, наче в'язень, що розмовляє з людиною, яку завтра випустять на волю. — Це місто, — видихнув він, — справжнє болото. — Хейл сердито повернув у недозволеному місці, аж шини завищали. — А той нікчемний байстрюк, фальшиво-спокійний Бенсон, що говорить так, ніби жує патоку... Тобі пощастило, що ти не працюєш в урядовій установі...

— Не розумію, про що ти говориш? — Я був по-справжньому спантеличений.

— Якби ти там працював, — я маю на увазі, в урядовій установі, — уже в понеділок на тебе накапали б комусь із твоєї установи, комусь такому, хто сидить над тобою.

— Ти маєш на увазі те, що я говорив про вибори і зміну спортивної форми? Всю ту нісенітницю? — Я намагався приховати нотки недовіри в своєму голосі, хоча дуже серйозно сприймав його слова. — Але ж я нічого особливого не казав. Я жартував, або точніше, наполовину жартував.

— Друже, не жартуй у цьому місті, — похмуро мовив Хейл. — Принаймні з такими хлопцями, як той. Півроку я намагаюся зробити так, щоб він більше не грав з нами, але у нас у всіх кишка тонка. І в мене самого. Ти, можливо, жартував, але він не жартував.

— А я ще хотів — була така мить — хотів сказати, що залишуся до наступної суботи.

— Не роби цього. Тікай звідси. При першій нагоді тікай. Як би мені самому хотілося зробити те саме.

— Не знаю, як це робиться у вашому департаменті, — висловив я припущення, — але хіба ти не можеш попросити, щоб тебе перевели в яке-небудь інше місце?

— Попросити я можу,— мовив Хейл.— Але на цьому все і скінчиться. — Він м'яв у руках сигарету. — Мене вважають на роботі неблагонадійним, тому їм потрібно стежити за мною двадцять чотири години на добу...

— Ти — неблагонадійний? — Як на мене, це було найбезглуздіше з усього, що можна вигадати.

— Я був два роки в Таїланді. Ще надіслав тобі звідти листа. Пам'ятаєш?

— Він до мене не дійшов. Може, тому що я весь час переїжджав.

— Я написав кілька звітів, які затримали у відповідних каналах.— Хейл гірко засміявся.— Каналах! Каналізаційних трубах! Так от, вони ввічливо присадили мене, дали мені чудовий кабінет з прекрасною секретаркою, підвищили платню, і тепер я порпаюся в паперах, вартих тільки того, щоб ними обклеювати стіни. І єдина причина їхнього чуйного ставлення до мене — це мій тесть. Але сигнал був досить чіткий, і я його зрозумів. Будь гарним хлопчиком, або... Боже мій! — він знову засміявся, грубо, уривчасто. Смішно згадати, що колись я святкував здачу

екзаменів в закордонне відомство! І все це не має ніякого сенсу — звіти, які я писав... Я сам собі дав під зад — відважний правдолюбець, хоробрий маленький поборник справедливості. Ісусе, там, у тих листках не було нічого такого, про що не писали б після того всі газети. — Він люто зім'яв сигарету в попільниці. — Ми живемо в час Бенсонів, тихеньких отруювачів, які з дитинства знають, що шлях нагору лежить через каналізаційні труби. Я розкажу тобі дещо цікаве — про одне психологічне явище. Хтось мав би описати це в медичному журналі. У мене були дні, коли я постійно відчував у роті присмак г... Я чистив зуби, полоскав горло, просив секретарку ставити мені на стіл вазу з нарцисами — нічого не допомагало...

— Господи,— урвав я його,— мені здавалося, що в тебе все чудово.

— Я добре граю, — стомлено признався Хейл. — Я повинен це робити. Я — першокласний старий брехун. Увесь наш уряд складається з брехунів, там є де попрактикуватися. Щасливий службовець, щасливий чоловік, щасливий зять, щасливий батько двох дітей. О боже, навіщо я все це тобі розповідаю? Думаю, в тебе повно своїх турбот.

— У даний момент — ні, — сказав я. — Але якщо тобі так погано, чому б не облишити все це. Не перейти на іншу роботу?

— Куди? — вигукнув він. — Торгувати краватками?

— Може, щось підвернеться. — Я не натякнув йому, що можна почати з місця нічного портьє у Нью-Йорку. — Візьми відпустку на кілька місяців, зорієнтуйся і...

— І що? — він глузливо гмикнув.— У мене нема й пенні за душею. Ти ж бачив, як ми живемо. Зарплати вистачає тільки на половину витрат. Решту підкидає мій благословенний тесть. Його мало не розбив параліч, коли мене вислали з Азії. Ти не уявляєш, що він зробить, якщо я надумаю покинути роботу. Не мине й двох місяців, як він забере до себе жінку й дітей... Ні, забудь про це, забудь, я не знаю, чого це раптом так розчулився. Усе це сучий син Бенсон. Кожного ранку, коли я приходжу на роботу, я бачу його, помноженого на тисячу. Єдине в чорта, що можна зробити — це н е г р а т и більше в той покер. Принаймні на о д н о г о Бенсона буде менше. — Він тихенько засміявся. — Можливо, якби я сьогодні виграв, я б тепер розповідав тобі, як прекрасно жити в нашому доброму старому Вашінгтоні. — Він їхав усе повільніше й повільніше, ніби не хотів лишатись на самоті і повертатися до свого життя — жінки, дітей, кар'єри, тестя. Я також не поспішав до готелю. Я знав, що доведеться засвітити лампу на нічному столику, дивитися на телефон поруч з нею і долати спокусу зняти трубку й назвати номер Евелін Коутс.

— Дуг, ти можеш зробити мені одну послугу? — спитав він, коли ми під'їхали до готелю.

— Авжеж, — відповів я без особливого ентузіазму. Після розмови в машині у мене не було жодного бажання бути замішаним у життя й проблеми мого давнього приятеля по коледжу Джеремі Хейла.

— Приходь завтра до нас повечеряти, — попросив він, — і як-небудь заговори про лижі. Скажи, що наступного місяця перші два тижні ти збираєшся покататись у Вермонті і запрошуєш мене приєднатися до тебе.

— Не думаю, що на той час я буду в Сполучених Штатах, — висловив я сумнів.

— Це не має ніякого значення, — заперечив Хейл спокійно. — Просто скажи так. Щоб моя дружина могла це почути. У мене буде трохи вільного часу, і я зможу куди-небудь з'їздити.

— Ти хочеш сказати, що повинен відпрошуватись у жінки, якщо хочеш кудись поїхати?..

— Не зовсім так. — Він зітхнув. — Усе набагато складніше. Є одна дівчина...

— Он як?

— У тому й уся річ. — Він ніяково посміхнувся. — Не схоже на мене, правда?

— Чесно кажучи, ні,— підтвердив я.

— Це таки не схоже на мене. Це вперше, відколи я одружився... Я й не думав, що таке може статися. Але воно сталось і зводить мене з розуму. Ми були разом лише кілька разів... власне, кілька хвилин, годину, то там, то там. Як злодії. Це вбиває нас обох. У цьому місті люди пхають носи в чужі справи, як мисливські хорти. Нам треба якийсь час побути разом — по-справжньому разом. Один тільки бог знає, що вчинить моя дружина, якщо хто-небудь розповість їй про все. Я не хотів, щоб усе це сталося, клянусь тобі, але це сталося. Я почуваю себе так, ніби моя голова зараз розколеться на шматки. І не можу порадитись ні з ким у всьому місті. Це все одно, що день у день носити камінь на серці. Я ніколи не думав, що здатний на такі почуття до жінки... Можу сказати, хто це...

Я з жахом чекав. У мене було передчуття, що зараз він назве ім'я Евелін Коутс.

— Це дівчина з моєї роботи, — прошепотів він. — Міс Шварц. Міс Мелані Шварц. Господи, хто тільки вигадав таке ім'я!

— Ім'я тут ні до чого, але я тебе розумію. Вона прекрасна.

— Це навіть не головна з її чеснот. Послухай, Дуг, мені треба з тобою порадитись. Якщо все це триватиме, я не знаю, що вчиню. Нам треба кудись поїхати разом із цього міста... на тиждень, на два тижні, на ніч... Але треба... Я не хочу розлучення. Я одружений уже десять років і не хочу... О чорт, не знаю, навіщо я тебе втягую в це.

— Я прийду завтра на вечерю, — довелося мені пообіцяти.

Хейл не відповів. Але біля готелю, коли я вже виходив з машини, спокійно сказав:

— Чекаю тебе о сьомій.

Піднімаючись ліфтом на свій поверх, я подумав після всього, що Скрантон не такий уже й далекий від Вашінгтона.

Готуючись до сну, я намагався триматись далі від телефона. А потім довго не приходив сон. Мабуть, я таки сподівався на телефонний дзвінок. Але ніхто не подзвонив.

Сам не знаю, чи мене збудив телефон, чи я прокинувся за кілька хвилин до того, як він подзвонив. Мене змучив паскудний, безладний сон, у якому я то переховувався, то тікав через якусь похмуру лісову країну від невідомих і небачених мною переслідувачів, а потім зненацька опинився серед залитих яскравим сонцем зруйнованих будинків. Я був радий, що прокинувся, і з вдячністю потягся до телефона.

Це був Хейл.

— Я не збудив тебе? — запитав він.

— Ні.

— Послухай, — сказав він. — Боюсь, я повинен відмінити запрошення на сьогодні. Дружина каже, ми кудись повинні піти. — Його голос звучав розв'язно, без тіні збентеження.

— Дарма, — відповів я, намагаючись приховати відчуття полегшення.

— До речі,— додав він.— Я розмовляв з відомою тобі особою...— Решта фрази потонула в страшному ревищі.

— Що це там реве? — спитав я, згадавши його розповіді про те, що у Вашінгтоні телефонні розмови записують на магнітофонну плівку.

— Це лев ричить, — пояснив Хейл. — Я з дітьми в зоопарку. Хочеш до нас приєднатися?

— Іншим разом, Джеррі, — зрадів я можливості відмовитись. — Я ще в ліжку. — Після вибуху відвертості в машині я не сподівався великого задоволення від споглядання Хейла в ролі дбайливого батька, що присвячує недільний ранок своїм дітям. Я ніколи не був співучасником лицемірних учинків, і тепер мені не хотілося бачити, як дурять дітей.

— Тоді побачимося завтра в моєму кабінеті, — нагадав він. — Не забудь захопити метрику.

— Не забуду,— пообіцяв я і, поклавши трубку, пішов у душ. Але телефон задзвонив знов. Намилений, розпарений, я кинувся до нього, загортаючись у рушник.

— Привіт,— озвався голос із трубки.— Я чекала, скільки могла. — Це була Евелін Коутс. Її голос звучав по телефону на півоктави нижче. — Тепер мені треба піти з дому. Я думала, у тебе з'явиться бажання подзвонити мені вчора ввечері після гри. Або сьогодні вранці. — Її самовпевненість мене дратувала.

— Я не додумався до цього, — збрехав я, відхиляючись назад, щоб вода не капала в ліжко. — До того ж ти, здається, була зайнята.

— Що ти робиш сьогодні? — запитала вона, ігноруючи моє незадоволення.

— В даний момент я приймаю душ. — Намагаючись зберегти свою гідність у двобої з низьким голосом, що насміхався з мене, я відчував себе у невигідному становищі: з голови на спину стікала холодна вода, а очі щипала піна, що сповзала з волосся.

— Невже ти так погано вихований? — засміялася вона. — Вилізти з душа, щоб говорити по телефону? Адже ти знав, що це я?

— Можливо, в мене і майнула така думка.

— Можу я запросити тебе на ленч?

Я вагався, але недовго. Однаково, кращого заняття в цей день у Вашінгтоні не придумаєш.

— Добре, — погодився я.

— Зустрінемось о першій у «Кораблі «Вікторія», — запропонувала вона. — Це на Полінезійській площі у Хілтоні. Там гарно і темно, отже, ти не побачиш кіл у мене під очима після вчорашнього покера.

— О першій, — повторив я і чхнув. Вона зареготала.

— Повертайся в душ і будь гарним хлопчиком, добре розітрися рушником. Не можна поширювати простудні бактерії серед республіканців.

Вішаючи трубку, я чхнув ще раз. До ванної повертався навпомацки, бо мої очі геть заліпило милом. Тепер мені теж більш до вподоби була б темна кімната, бо через те мило очі в мене добру частину дня будуть червоні як у кроля. Тим часом щось мене наштовхувало на дум-

ку про те, що, маючи справу з Евелін Коутс, я повинен завжди бути в найкращій формі, і фізичній, і моральній.

— Граймсе, — сказала вона, коли ми, кінчаючи снідати в м'яко освітленій кімнаті, спостерігали, як офіціант-китаєць, чи малаєць, чи таїтянин, доливає гарячого рому в нашу каву, — ви справляєте враження людини, якій є що приховувати.

Вона мене приголомшила цим своїм спостереженням. Досі наша розмова точилася навколо всяких дурниць — їжі, питва (по ній не було помітно, що вона вже тричі хильнула рому), гри в покер минулого вечора (вона зробила комплімент моїм здібностям, і я віддячив їй тим же); навколо деяких верств суспільства у Вашінгтоні, до яких належали наші вчорашні партнери... Одне слово, звичайна чемна балачка, якою добре вихована світська дама може годинами розважати гостя, опікуватися яким її попросив їхній спільний друг. Вона була дуже мило вдягнена — просторий твідовий костюм і гарненька голуба блузка з високим коміром,— її темні коси були гладенько зачесані назад і перев'язані, як у дівчинки, блакитною стрічкою. Я мало говорив, і, хоча мені було дуже цікаво, що їй від мене потрібно, я цього не виказував. Вона не згадувала нашу ніч, і я вирішив не зачіпати першим цієї теми.

— Є що приховувати,— повторила вона, і я зрозумів, що запитання, які я задавав їй тієї першої ночі нашого знайомства, не забуті. Її гострий і підозріливий розум усе зберігав для майбутнього.

— Не знаю, що ти маєш на увазі, — недбало кинув я. Але в очі їй не подивився.

— Знаєш, — заперечила вона, спостерігаючи, як офіціант ставив перед нами невеличкі кавники, від яких линули пахощі рому, помаранчів і кориці. — Бачу тебе вже втретє, але й досі не знаю: звідки ти приїхав, куди поїдеш, що тут робиш, чим займаєшся взагалі, не знаю навіть, чому ти не подзвонив мені наступного вечора. — Вона відлила кави, стримано всміхнулася. — Ми бачимося втретє протягом тижня, кожний інший за цей час встигав не тільки розповісти всю свою біографію, а й повідомити, як він не може знайти спільної мови з батьком, яка він важлива персона, які купив акції, кого з впливових людей знає, які має прикрощі з дружиною...

— Я неодружений.

— Браво! — вигукнула вона. — Ось і в мене нарешті з'явився факт. Запам'ятай, я не докопуюсь до інформації і зовсім не цікавлюся тобою. Мені просто раптом спало на думку, що ти мусиш щось приховувати. Будь ласка, і не розповідай мені нічого, — вона простягла руку, ніби підтверджуючи жестом своє прохання. — Можливо, виявиться, що ти менш цікава людина, ніж я про тебе думаю. Але якщо ти не проти, я б хотіла дізнатись одну дрібницю.

— Будь ласка. — Навряд чи я міг би говорити менше.

— Ти залишаєшся у Вашінгтоні?

— Ні.

— Джеремі Хейл каже, що ти їдеш за кордон.

— Зрештою так.

— Що це означає?

— Скоро їду. Приблизно через тиждень.

— Ти будеш у Римі?

— Гадаю, що буду.

— Ти можеш зробити мені послугу?

— Якщо зумію.

Вона задумливо поглянула на мене, постукуючи нігтем по дошці столу. Нарешті вона, здається, прийшла до якогось рішення.

— Виконуючи свої обов'язки, — сказала Евелін, — я натрапила на деякі документи, що становлять певний інтерес. І самовільно зробила з них ксерокопії. Ксеро — вашінгтонська таємна зброя. Ніхто не може почувати себе в безпеці, якщо в його кабінеті побувала інша людина. У мене випадково опинилися записи деяких приватних розмов, які можуть бути для мене дуже корисні. І для мого друга — мого дуже доброго друга. Він працював зі мною, і мені хотілось би допомогти йому захистити себе. Він працює в посольстві у Римі. Він має підозру, що всю його кореспонденцію перевіряють — і в посольстві, і вдома. Не дивися так здивовано. Якби ти прожив у цьому місті скільки я... — Вона не закінчила речення. — Тут немає нікого, кому б я справді довіряла. Люди безупинно передають плітки одне про одного, пошта перлюструється, телефонні розмови підслуховуються, на кого потрібно натискають... Гадаю, наш добрий приятель Джеремі Хейл встиг тобі дещо розповісти по секрету.

— Так. Ти вважаєш, мені можна довіритись?

— Думаю, що можна.— Її голос звучав твердо, майже погрозливо. — По-перше, ти не повернешся до Вашінгтона. По-друге, якщо ти справді, як мені здається, й сам щось приховуєш... Чи ти це заперечуєш?

— Нехай буде по-твоєму, — ухилився я від ствердної відповіді.

— В даний момент. — Вона кивнула, ласкаво всміхнувшись мені.— Отже, якщо вже тобі й самому є що приховувати, чому б тобі не виконати невеличке таємне доручення твого друга? Тобі доведеться лише пожертвувати яких півгодини часу — і потім мовчати. — Вона полізла рукою у велику шкіряну сумку, що стояла на підлозі під столом, і дістала звідти грубий конверт, заклеєний липкою стрічкою, схожий на ті, в яких перевозять ділові папери. — Ти бачиш, воно не займає багато місця.

— Але я не знаю, коли буду в Римі, — застеріг я. — Можливо, через кілька місяців.

— Дарма, — відказала вона після паузи, і нігтем підштовхнула конверт на півдюйма ближче до мене. Цій жінці важко сказати «ні». — Мене влаштовує будь-який термін до травня.

На конверті не було ні імені, ні адреси. Вона витягла невеличкий золотий олівець і блокнот.

— Ось адреса і телефон мого друга,— сказала Евелін.— Подзвони йому додому. Бажано віддати йому це не в посольстві. Я певна, він тобі сподобається. До того ж він знає всіх у Римі, через нього ти познайомишся з цікавими людьми. Я буду вдячна, якщо після зустрічі з ним ти напишеш мені кілька рядків про те, що справу зроблено.

— Я напишу тобі.

— Ти розумний хлопчик. — Вона підштовхнула конверт ще ближче до мене. — З усього видно, — спокійно додала вона, — що час від часу тобі захочеться побачитись зі мною. Чи я не права?

— Маєш рацію.

— Хто знає, — мовила вона замислено. — Якби я знала, де ти, і в мене було кілька вільних тижнів, може, я об'явилася б де-небудь поблизу...

Це був шантаж чистої води, і ми обоє це знали. Але тут було і щось більше ніж шантаж. Я їхав за кордон з метою загубитися. Я сказав Хенку, що буду іноді йому писати, але то зовсім інша справа. Він не знатиме, де я. Дивлячись на цю загадкову і бажану жінку, що сиділа навпроти, я відчув, що не хочу загубитися зовсім, порвати всі зв'язки з Америкою, не мати нікого в рідній країні, хто міг би зрештою написати мені кілька слів, навіть якщо це буде просто новорічне поздоровлення або прохання позичити сто доларів.

— Якщо тобі заманеться відкрити це, — вона торкнулася конверта, — і подивитися, що всередині, ти можеш це зробити. Хоча краще було б не чіпати нічого. Гарантую тобі: там немає нічого такого, що могло б хоч трохи тебе зацікавити.

Я взяв конверт і сховав у внутрішню кишеню піджака. Я був прив'язаний до неї, хай навіть тільки спомином про ту єдину ніч, і вона це знала. Але чи прив'язана до мене вона, це вже інше запитання.

— Я не буду його відкривати.

— Я певна, що можу покластись на тебе, Граймсе, — сказала Евелін.

— Коли ми зустрінемось наступного разу, називай мене, будь ласка, Дугласом.

— Гаразд, — погодилась вона. Потім поглянула на годинник. — Якщо ти допив каву, — сказала,— я заплачу, і ми підемо. В мене побачення у Вірджінії.

— А-а, — протягнув я, намагаючись приховати розчарування. — А я думав, що ми проведемо разом весь день.

— Боюсь, сьогодні нічого не вийде, — висловила вона сумнів. — Але якщо тобі самотньо, моя подруга Бренда зараз вільна. Вона казала, ти їй дуже сподобався. Можеш їй подзвонити.

— Можу, — погодився я. Добре, що в залі мало світла. Я був певний, що почервонів як рак. Але мене вразила грубість пропозиції.— Твої коханці завжди стають належністю твоєї квартири? — запитав я.

Вона спокійно, безтурботно поглянула на мене.

— Мені здається, я вже тобі казала, ти мені — не коханець, — відрізала Евелін Коутс і покликала офіціанта.

Я не став дзвонити подрузі Евелін. Через якусь упертість, якої сам не дуже добре розумів, я не хотів давати Евелін Коутс т а к о ї втіхи. Після сніданку я просто гуляв по місту. Тепер, коли я бодай у загальних рисах знав, що відбувається поза цими величними колонами, у довгих коридорах та масивних копіях грецьких храмів, я не був у такому захопленні від столиці, як це могло б бути за інших обставин. «Схоже на Рим, — подумав я, — перед навалою готів». Я згадав, що, можливо, ніколи більше не буду голосувати на американських виборах. Ця думка мене не засмутила, але раптом уперше за три роки я відчув себе нестерпно самотнім.

Повернувшись надвечір у готель, я вирішив наступного дня неодмінно виїхати з Вашінгтона. Чим швидше я опинюся за кордоном, тим краще. Складаючи речі, я згадав про лижний клуб, який мені рекомендував Джордж Уейлс. Здається, він називається «Крісті». «Ніякого клопоту з багажем, ніяких турбот із швейцарською митницею, пий, що хочеш і скільки влізе». Я не мав на меті ступити на європейську землю, напившись на дурняка, але можливість, безневинно всміхаючись, про-

скочити повз швейцарських митників з моїм «вантажем» приваблювала мене досить сильно. Крім того, якщо комусь спаде на думку шукати клерка з готелю «Св. Августін», який утік із ста тисячами доларів, міркував я, останнім місцем, куди така людина схоче звернутися, буде аеропорт, де збираються триста п'ятдесят веселих провінціалів, щоб провести відпустку на європейському сніжку і через три тижні гуртом повернутися у Сполучені Штати.

Я вже збирався закривати другу валізу, коли задзвонив телефон. Я не хотів ні з ким розмовляти і вирішив не брати трубку. Але телефон уперто дзвонив, і зрештою довелось відповісти.

— Я знаю, що ти в себе...— Це була Евелін Коутс.— Я стою внизу, дізналась у портьє, чи ти вдома.

— А як Вірджінія? — запитав я байдужим тоном.

— Розкажу, коли побачимось. Я можу піднятися до тебе? — спитала вона невпевнено.

— Думаю, що можеш, — відказав я.

Вона хихотнула не дуже весело і попросила:

— Не карай мене надто.

Я застібнув комір сорочки, затягнув вузол краватки і одягнув піджак, підготувавшись зустріти її, як годиться.

— Жахливо, — сказала вона, зайшовши в кімнату і озирнувшись навкруг. — Хромована Америка.

Я допоміг їй зняти пальто, бо вона стояла, опустивши руки, ніби чекаючи цього.

— Я не збираюся лишатись тут на все життя.

— Бачу, — відповіла вона, оглядаючи спаковані валізи на моєму ліжку. — Ти збираєшся їхати?

— Думав, що збираюся.

— Ти говориш про це у минулому часі?

— Еге. — Ми вимушено стояли одне навпроти одного.

— А тепер?

— Я не дуже поспішаю. — Мені не хотілося допомогти їй подолати її скутість. — Здається, ти казала, ніби сьогодні будеш зайнята... у Вірджінії.

— Я була там. Але зрозуміла, що мені там не сподобається. Крім того, мені спало на думку, що існує людина, яку я відчайдушно хочу бачити, а ця людина у Вашінгтоні. І ось я тут. — Вона несміливо всміхнулася. — Сподіваюсь, я не вдерлася без дозволу?

— Ні, ні, — запевнив я.

— Ти не збираєшся запросити мене сісти?

— Пробач, будь ласка, — виправив я свою нетактовність. — Звичайно, сідай.

Вона тихенько опустилась на стілець: втілення скромності і грації. Мабуть, у Вірджінії вона гуляла на холодному вітрі, бо щоки її палали.

— Що з тобою сталося? — запитав я, стоячи на відстані від неї.

— Дещо.— Вона була у шкіряних рукавичках, які вдягають за кермом, а тепер зняла їх і кинула на коліна. Її довгі пальці, спритні з паперами, ніжні з чоловіками, тепер виблискували в світлі лампи

на столику перед нею. — Я вирішила, що мені не подобається тон, яким я розмовляла з тобою під час сніданку.

— Я чув і гірше, — довелося заспокоїти її.

Вона похитала головою.

— Я поводила себе як справжня жителька Вашінгтона, що на жодну мить не забуває про самооборону. Професіональна деформація мовних навичок. Але немає причин використовувати їх з тобою. Ти — не людина, від якої треба оборонятися. Прошу пробачення.

Я підійшов до неї і поцілував її в голову. Коси пахли свіжим морозним повітрям.

— Тобі нема чого вибачатися. Не такий я красень.

— Я думаю, що саме такий,— заперечила вона.— Ти, звичайно, не дзвонив Бренді.

— Звичайно, ні.

— Треба ж було мені бовкнути таку дурницю.— Вона зітхнула.— Я повинна навчитися залишати свою броню вдома на час уїкендів.— Вона усміхнулася до мене. При світлі лампи її обличчя було молоде і ніжне.— Ти можеш забути все зайве, що я тоді сказала?

— Якщо ти хочеш. Що ще спало тобі на думку у Вірджінії?

— Я подумала, що того єдиного разу, коли ми з тобою кохалися, ми обоє забагато випили.

— Справедливе зауваження.

— Я подумала, як було б добре покохатися тверезими, як скельця. Ти пив що-небудь після ленчу?

— Ні.

— І я — ні, — сказала Евелін, встаючи і обіймаючи мене.

Цього разу вона дозволила мені роздягти себе.

Десь серед ночі вона прошепотіла:

— Завтра ти повинен виїхати з Вашінгтона. Якщо ти залишишся ще на один день, можливо, я ніколи не відпущу тебе. Але не можемо ж ми так зробити, правда?

Коли я прокинувся вранці, вона вже пішла. На столі лежала записка, написана її чітким похилим почерком: «Уїкенд закінчився. Сьогодні вже понеділок. Будь ласка, не сприймай серйозно нічого з того, що казала леді Е.».

Йдучи на службу, вона знову вдягла свою броню. Я зім'яв папірець і жбурнув його в кошик для сміття.

8

Того ж ранку я одержав паспорт. Міс Шварц сказала, що містера Хейла в кабінеті немає, але він дав необхідні вказівки. Я знаю, чому його не виявилось у кабінеті. Просто на кінець уїкенду Хейл прийшов до висновку, що йому буде не зовсім зручно знову побачитись зі мною. Тим більше в присутності міс Шварц. Він не перша людина, що жалкує при денному світлі про свої нічні зізнання.

Міс Шварц, як завжди, була прекрасна і привітна, але Джеремі Хейлу я не заздрив.

Потім я одержав гроші за виграними чеками й купив собі дві легкі, але надійні валізи. Гарні, темно-сині, з червоними замками, вони коштували немало, але мене цікавила не вигода, а надійність. Ще я купив місткий «дипломат» з секретним замком. Його можна було покласти

в більшу з валіз. Тепер я був цілком споряджений для подорожі, мов Улісс на добре проконопаченому човні, який мчить за вітром до несподіваної небезпеки, що ховається за найближчим мисом.

Продавець запитав мене, яку комбінацію цифр хотів би я набрати на замку.

— Раджу вам, — сказав він, — обрати число, яке щось означає для вас. Тоді ви його не забудете.

— Шість-нуль-два, — не вагаючись назвав я. Це число означало для мене дуже багато, і навряд чи коли-небудь я його забуду.

Близько третьої години я вирушив у напрямку Нью-Йорка з новими валізами в багажнику орендованої машини. Я подзвонив братові і домовився зустрітися з ним завтра о десятій біля мого банку.

Переночував я в мотелі під Трентоном. Я не хотів бути в Нью-Йорку жодної зайвої хвилини.

Розуміючи, що чиню не те, що треба, я подзвонив Евелін. Я не знав, що їй скажу, але хотів почути її голос. Телефон продзвонив не менше десяти разів. На щастя, нікого не було вдома.

Продираючись до банку забитою транспортом Парк-авеню, я був змушений зупинитися перед світлофором на розі вулиці, де стояв «Св. Августін». Коли дали зелене світло, щось штовхнуло мене звернути туди. Я відчув, як у мене по спині побігли мурашки, коли я повільно проминув знайомий вхід і навіть потішив себе думкою зайти всередину і покликати Друсака. Це не була ностальгія. Просто зараз він міг би відповісти мені на деякі запитання. А його гнів трохи розважив би мене цього ранку. Якби було де поставити машину, я зробив би цю дурницю і зайшов. Але вулиця була геть забита, і я поїхав далі.

Коли я підійшов до банку, Хенк уже стовбичив там, змерзлий і нещасний на дикому вітрі в своєму благенькому пальті. Якби я був поліцейський, я б запідозрив його в ч о м у с ь, у дрібному злочині або невеличкому шахрайстві, у тому, скажімо, що він, зловживаючи довір'ям якоїсь вдови, намагається продати їй фальшиві коштовності.

Коли він мене побачив, його обличчя проясніло, ніби до того він сумнівався, чи з'явлюсь я взагалі. Він зробив крок мені назустріч, але я не зупинився.

— Зустрінемось на сусідньому розі,— кинув я, минаючи його.— Я там буду через хвилину. — Якби хтось стояв поруч і спеціально спостерігав за нами, навіть такий чоловік навряд чи помітив би, що між нами відбувся контакт. У мене було прикре відчуття, ніби все місто, мов одне велетенське око, стежить за мною.

У сховищі той самий старий, блідіший, ніж будь-коли, взяв у мене ключ, витягнув свій, відчинив сейф і дістав звідти сталеву скриньку. Я відрахував двісті п'ятдесят стодоларових асигнацій і поклав їх у конверт, яким запасся ще у Вашінгтоні. Я ставав видатним покупцем таких конвертів і, напевне, сприяв розквітові цієї галузі індустрії.

Хенк чекав мене на розі біля невеличкої кав'ярні, змерзлий ще більше. Він з острахом поглянув на конверт у мене під пахвою, ніби той міг вибухнути в будь-яку мить. Дзеркальне вікно кав'ярні запотіло, але я все-таки бачив, що там майже нікого немає. Жестом звелівши Хенку йти за мною, я ступив у кав'ярню, зайняв столик у кінці залу, поклав на нього конверт і зняв плащ. У кав'ярні було нестерпно гаряче, але Хенк сів, не знімаючи ні пальта, ні старого сірого заплямовано-

го капелюха з обвислими крисами, який незграбно сидів на його голові. Братові очі, сховані за окулярами, що врізалися в переніссся, сльозилися від холоду. Він мав обличчя людини, знищеної пронизливим вітром, змореної роками турбот. Я уявив собі, як темними зимовими ранками стоїть він на платформі, чекаючи поїзда, терплячий, як осел, стомлений ще до початку робочого дня. Мені стало шкода старого, і я насилу міг дочекатися, коли нарешті спекаюсь його.

Хоч би що зі мною сталося, поклав я, але в його роки я не буду так виглядати. Ми все ще не промовили ні слова.

Коли підійшла офіціантка, я замовив чашку кави.

— Мені треба було б випити, — сказав Хенк, але теж узяв каву.

Біля перегородки стояв автомат для розміну монет, трохи далі автоматичний програвач. Я вкинув у шпарину два десятицентовики і наздогад натиснув кнопку. Коли офіціантка повернулася з нашою кавою, музика лунала так голосно, що за сусіднім столиком мене могли б почути, тільки якби я кричав.

Хенк жадібно випив каву. Вона не мала аромату ні рому, ні помаранчів, ні кориці.

— Сьогодні вранці я двічі блював, — не знати навіщо повідомив він.

— Гроші тут.— Я постукав по конверту.

— Дуг, боже мій, — вирвалось у Хенка.

— Сподіваюся, ти знаєш, що робиш, в усякому разі, тепер це — твоє. Я піду перший. Зачекай десять хвилин, потім теж можеш іти. — Я не хотів, щоб він побачив мою машину і запам'ятав номер. Нічого цього я не обмірковував наперед, і не знаю, чи воно взагалі було потрібно, але обережність ставала моєю другою натурою.

— Ти ніколи не будеш шкодувати, — сказав Хенк.

— Не буду, — потвердив я.

Зім'ятим носовичком він утер очі, які все ще сльозилися.

— Коли я сказав тим хлопцям, що цього тижня прийду з грошима, — мовив він, — вони мало не здуріли від радощів. Ми збираємось укласти угоду. Вони не проти.— Він розстебнув пальто і з-під старого сірого шарфа, що висів у нього на шиї, немов мертва гадюка, витягнув ручку і маленький блокнот. — Я напишу розписку.

— Не треба, — заперечив я. — Ти знаєш, що я дав тобі гроші, і я це знаю.

Хенк і сам ніколи не брав з мене ніяких розписок.

— Протягом року ти, Дуг, станеш багатою людиною,— пообіцяв він.

— Гаразд, — погодився я, подумавши, що його витівка була безнадійною. — Тільки я не хочу ніяких паперів. Нічого. Думаю, ти, як бухгалтер, зможеш правильно розподілити прибутки без будь-яких записів.— Я згадав, що говорила Евелін про копірувальні машини, і в мене були підстави думати, що і в Скрантоні вони є.

— Звичайно, зможу, — засумував він, бо вибрав собі не ту професію, а тепер уже пізно щось міняти.

— Я не хочу, щоб мене розшукувало податкове управління.

— Розумію, — сказав він. — Не можу сказати, що мені це подобається, але я тебе розумію.— Він похмуро кивнув головою.— Ніколи в світі я б не подумав, що ти...

— Досить про це, Хенку,— зупинив його я.

Перша платівка закінчилась неймовірним акордом, і голос офіціантки, яка давала замовлення касиру, в тиші пролунав неприродно голосно.

— Яєчню з беконом.

Я зробив ще один ковток і встав, лишивши конверт на столі. Одягнувся.

— Я буду дзвонити тобі. При нагоді.

Хенк змучено посміхнувся мені, забираючи конверт.

— Бережи себе, хлопчику,— сказав.

— Ти теж,— я торкнув його за плече і вийшов на мороз.

Наступний літак вирушав у Європу тільки в четвер о сьомій вечора.

У вівторок о пів на третю дня я залишив у сталевій скриньці сто доларів і вийшов з банку, маючи в новому вашінгтонському «дипломаті» сімдесят дві тисячі дев'ятсост доларів. З конвертами було покінчено. Навіть самому собі я не міг пояснити, чому я лишив ті сто доларів. Забобон? Сподівання, що одного дня я сюди повернуся? В усякому випадку, я заплатив за користування сейфом на рік уперед.

Цього разу я зупинився в «Уолдорф-Асторії». Той, хто може розшукувати мене, певно, вирішив, що я вже поїхав звідси. Я повернувся до свого номера, відкрив «дипломат», взяв звідти три тисячі доларів і поклав у свій новий гаманець із котикової шкіри. В ньому було досить місця і для паспорта, і для квитка на всю подорож. У конторі лижного клубу «Крісті» на Сорок сьомій авеню, куди я пішов після зустрічі з Хенком, я звернувся до міс Менсфілд, приятельки Уейлсів, яка заповнила мою членську картку, автоматично поставивши потрібну дату. Вона сказала, що я прийшов дуже вчасно, бо саме того ранку двоє чоловіків відмовились від квитків. Я недбало запитав, чи не їдуть Уейлси. Вона переглянула список і на мою радість сказала, що їх немає. У мене ще лишалася чимала частина грошей, виграних на перегонах і в покер. Навіть якби в мене не було «дипломата» з його вмістом, то після всіх витрат на оренду машини й готелі у Вашінгтоні і Скрантоні у мене все ще було більше грошей, ніж я будь-коли в житті водночас тримав у руках. Беручи номер в «Уолдорфі», я навіть не поцікавився, скільки він мені коштуватиме. Приємно було усвідомити це.

У графі «Місце проживання» я записав адресу Евелін Коутс. Тепер, коли я з усіма розпрощався, мої жарти стосувалися тільки мене одного.

Протягом останніх днів я майже не мав нагоди з когось посміятися. Вашінгтон змусив мене стати розсудливішим. Якщо багатство приносить щастя,— адже так усі вважають,— я в цій справі поки що був новачком. У моєму новому становищі в мене був небагатий вибір партнерів — Хейл з його невдалою кар'єрою і любовною пригодою, що коштує йому стільки нервів, Евелін Коутс з комплексом самозахисту, мій бідний брат.

Я вирішив, що в Європі пошукаю людей, які живуть без проблем. Старий континент завжди був місцем, куди тікали багаті американці. Тепер я зараховував і себе до цього класу. Я залюбки дозволю всякому, хто встиг мене обскакати, давати мені уроки з солодкої науки безтурботності. Буду орієнтуватися на вдоволені обличчя.

Проте в середу я весь вечір просидів у номері, дивлячись телевізор. Не було сенсу ризикувати в останню ніч на американській землі.

На прощання я залишив сто п'ятдесят доларів букмекеру «Св. Августіна» з запискою: «Вибачаюся, що примусив вас чекати на ваші гроші» і підписався. Тепер принаймні буде в Америці людина, яка підтвердить мою репутацію чесного чоловіка. Виходячи з готелю, я відіслав записку.

В аеропорт я приїхав заздалегідь на таксі. Портфель з грошима лежав у великій темно-синій валізі, яка мала замок із секретом. Поки ми будемо перетинати Атлантику, мені доведеться розлучитися з грошима, але нічого не вдієш. Я знав, що, через загрозу викрадення літаків, кожного пасажира обшукують, а його ручний багаж перевіряють. Мені було б якось, м'яко кажучи, незручно пояснювати озброєному митнику, навіщо я беру з собою в гори на три тижні відпустки сімдесят з гаком тисяч доларів.

Уейлс казав правду щодо ваги багажу. Черговий навіть не поглянув на терези, коли там опинилися мої валізи.

— Ви не взяли ні лиж, ні черевиків? — поцікавився він натомість.

— Ні,— зізнався я.— Збираюся купити все в Європі.

— Беріть «росіньйоль» — порадив він.— Я чув, це дуже гарні лижі.— Сидячи на відправці пасажирів в аеропорту Кеннеді, він набував досвіду експерта з лижного спорядження.

Я показав йому паспорт, він проглянув декларацію, дав мені посадочний талон, і на цьому всі формальності скінчилися.

— Щасливого відпочинку,— побажав він.— Як би я хотів поїхати з вами.

Деякі пасажири почали вже святкувати свою відпустку, були пожвавлені, обіймалися й гукали одне одного, вистукували лижами об підлогу.

Я приїхав раніше і мав час піти до ресторану випити кухоль пива з сендвічем. Пообідати мені не пощастило, отже, я був голодний, а чекати, коли нас нагодують у літаку, було занадто довго.

За столом я переглянув вечірні газети. Вранці у Гарлемі вбито поліцейського. «Рейнджерси» виграли черговий хокейний матч. Якийсь суддя виступив проти показу порнографічних фільмів. Видавці газети явно були не на боці президента. Точаться розмови про його відставку. Люди, які займали високі пости в Білому домі, опинилися у в'язниці. Конверт, що його дала мені Евелін Коутс, лежав у меншій валізі на борту літака. Цікаво, може, і я, виконавши доручення, сприятиму чиємусь ув'язненню або, навпаки, звільненню? Ох, ця Америка! Я згадав свою поїздку у Вашінгтон.

Неподалік від мене на стіні висів телефон. Раптом у мене з'явилося непереборне бажання поговорити з ким-небудь, почути ще раз знайомий голос, перші ніж я поїду з батьківщини. Я підійшов до телефону, зняв трубку і ще раз набрав номер Евелін Коутс. І знову ніхто не відповів. Евелін належала до тих жінок, яких не можна знайти в потрібний для вас час. Я поклав трубку і вже збирався повернутись до свого столу, де на мене чекав недоїдений сендвіч, коли раптом зупинився. Я згадав, як проїжджаючи повз готель «Св. Августін», мало не зайшов туди. Зараз мені вже ніщо не загрожувало. Через сорок хвилин я буду в міжнародному літаку. Я сунув монетку в автомат і накрутив номер.

Як завжди, телефон довго дзвонив, перш ніж почувся Кларин голос.

— Готель «Св. Августін»,— озвалась нарешті вона. Їй завжди щастило вкласти в це коротеньке речення своє невдоволення і роздратування цілим світом.

— З'єднайте мене, будь ласка, з містером Друсаком,— попросив я.

— Містере Граймс! — пронизливо скрикнула вона, упізнавши мене по голосу.

— Прошу з'єднати мене з містером Друсаком,— повторив я, вдаючи, ніби не почув або не зрозумів її.

— Містере Граймс,— не вгавала вона,— де ви зараз?

— Міс, з'єднайте мене, будь ласка, з містером Друсаком. Він у себе?

— Він у лікарні, містере Граймс,— сказала нарешті вона.— Двоє сіли до нього в машину і вдарили його по голові пістолетом. Зараз він непритомний. Підозрюють, що у нього тріщина в черепі і...

Я повісив трубку, повернувся до столика і доїв свій сендвіч.

Засвітилося табло «Не курити. Застебнути ремені», і літак почав знижуватись у промінні вранішнього сонця. Вдалині уже виблискували засніжені вершини Альп, але «Боїнг-747» пірнув у сірий туман, що лежав над аеропортом Клотен.

Мій сусіда — кремезний чоловік — голосно хропів. За моїми підрахунками між восьмою і дванадцятою ночі, коли мені вже набридло лічити, він випив одинадцять чарок віскі. Його дружина, що сиділа по той бік проходу, відкрила власний рахунок — на кожні дві чарки свого чоловіка вона відповідала однією. Вони сказали мені, що хотіли б устигнути на ранковий поїзд від Цюріха до Санкт-Моріца і сподівалися ще сьогодні бодай один раз з'їхати на лижах з Корвача. Шкода, що я не побачу їхнього першого спуску.

Відпочити під час перельоту мені не пощастило. Пасажири були членами одного лижного клубу, і більшість з них літали разом щозими, тому в літаку весь час стояв радісний гамір, підохочуваний дружньою пиятикою. Молоді тут не було. Майже всі були одного віку — тридцять п'ять — сорок років; чоловіки належали до тієї соціальної групи, що ухильно називають себе службовцями, жіноча половина — ретельно зачесані хатні господарки, яким дорікатимуть, якщо вони не питимуть нарівні з чоловіками. Легко було уявити собі, що деякі з подружніх пар на уїкенд міняються партнерами. Якщо мої здогади були правильні, середній заробіток пасажирів становив приблизно тридцять п'ять тисяч доларів на рік, а їхні діти мали кругленькі страховки від дідусів і бабусь, передбачливо покладені таким чином, щоб уникнути сплати податків.

Якщо тут і були пасажири, які спокійно читали або милувалися через вікно зорями і настанням світанку, вони сиділи десь в іншій частині літака. Бувши тверезим, я з огидою спостерігав за галасливим п'яним товариством. «У країні з суворішими законами, ніж в Америці, — подумав я,— їм не дозволили б у такому стані виїздити за кордон». Мені стало сумно від думки про те, що, якби мій брат був тут, на літаку, він позаздрив би цим людям.

У салоні було занадто тепло, але я не міг зняти піджак, бо в ньому лежав гаманець з грошима і паспортом, а для кишені у штанях він був завеликий.

Сіли ми дуже м'яко, і я на хвилину позаздрив людям, які керують цими чудовими машинами, впевнено сидячи за панелями управління. Для них мав значення сам переліт, а не вартість вантажу. Я покинув літак один з перших і в будинок аеровокзалу зайшов через вхід для пасажирів, яких не треба було перевіряти. На щастя, обидві мої валізи, більша і менша, з'явилися відразу ж після мене. Я схопив один з багажних візків, жбурнув на нього валізи і покотив їх через митницю. Ніхто навіть не зупинив мене. Я побачив, що швейцарці справді дуже терпимо ставляться до заможних гостей своєї країни.

Я сів у таксі, що чекало біля виходу, і сказав:

— Готель «Савой», будь ласка. — Я чув, що це гарний готель, розташований у центрі міста.

Швейцарських грошей у мене не було, але таксист, коли ми приїхали, погодився взяти дві десятидоларові банкноти. Це було на кілька доларів більше, ніж я мав заплатити у франках, але я не став сперечатись.

Поки портьє реєстрував мене, я запитав у нього назву і телефон найближчого приватного банку. Як більшість американців мого віку, я мав досить туманне уявлення про швейцарські банки, але завдяки газетам і журналам був твердо переконаний, що тут можна надійно заховати гроші. Клерк негайно написав назву і телефон, ніби всі американці, яких він обслуговував, перш за все ставили саме це питання.

Другий клерк провів мене у номер. Він був зручний, просторий і такий чистий, яким, на моє уявлення, і має бути швейцарський готель.

Чекаючи, поки принесуть мої речі, я зняв трубку і назвав телефоністці номер банку. Було пів на десяту за швейцарським і, отже, пів на п'яту ранку за нью-йоркським часом, але я не почував себе втомленим, дарма що зовсім не спав у літаку.

Голос у телефоні сказав щось німецькою мовою.

— Ви говорите по-англійському? — спитав я, вперше у своєму житті жалкуючи, що моя освіта не дозволяє мені сказати «Доброго ранку» жодною мовою, крім рідної.

— Так, — відповіла жінка. — З ким ви бажаєте поговорити?

— Я хотів би домовитись про відкриття рахунку у вашому банку.

— Зачекайте, будь ласка, одну хвилинку, — попередила вона, і майже відразу озвався чоловічий голос:

— Доктор Хаузер. Доброго ранку.

Он як! У Швейцарії справу з грошима мають доктори. А чому б і ні? Адже гроші — це і хвороба, і ліки.

Я назвав доктору своє ім'я і ще раз пояснив, що хотів би відкрити рахунок у банку. Хаузер відповів, що чекатиме на мене о пів на одинадцяту.

У двері постукали, це принесли мої речі. Я вибачився перед носильником, що не маю швейцарських грошей на чайові, але він тільки всміхнувся, подякував і вийшов. Я відчув, що Швейцарія починає мені подобатись.

Потім я набрав потрібну комбінацію на замку і потягнув за ручку, щоб відчинити більшу валізу. Але в мене нічого не вийшло. Я спробував ще раз. Замок не відмикався. Ще одна спроба — і знов ніякого наслідку. Я був певний, що набираю все правильно. Я взяв меншу валізу, на якій була та сама комбінація, повернув ручку і потягнув за кришку. Вона відразу відчинилася.

— Прокляття, — вилаявся я, стримуючи дихання. Очевидно, під час польоту другу валізу штовхнуло, і в замку щось зламалося. У мене не було нічого під руками, чим я міг би зламати замок. Я не хотів, щоб це робив хтось інший, тому пішов до портьє і попросив у нього викрутку. У кишеньковому словнику портьє слова «викрутка» не було, але за допомогою моїх виразних жестів, він нарешті зрозумів, що мені потрібно. Сказав щось по-німецькому своєму помічникові, і через кілька хвилин той з'явився з викруткою.

— Якщо потрібно,— запропонував портьє,— він піде з вами.

— Дякую, не треба, — відповів я і повернувся до кімнати.

Протягом п'яти хвилин, я дряпав і нівечив замок, а водночас і оплакував свою гарну новеньку валізу. Якщо це ще можливо, я вставлю в неї новий замок.

Нарешті кришка відчинилася. Зверху лежала спортивна куртка ядучого кольору. Ніколи в житті у мене не було таких курток.

Я взяв в аеропорту не свою валізу. Дуже схожу на мою, таку саму завбільшки, такого ж кольору і з тими самими застібками. Я висварив крізь зуби американську поточну систему виробництва і продажу товарів, коли все виготовляється мільйонними тиражами, і відпустив кришку. Вона впала на місце, клацнувши замком. Дбати про чиїсь речі я не збирався. Погано тільки, що я зламав замок. Я знову пішов до портьє, повернув йому викрутку, пояснив, що в мене сталось і попросив подзвонити в аеропорт, щоб запитати, може, хтось із пасажирів сповістив, що сталася помилка і я зможу забрати свою валізу.

— У вас лишилися талони на валізи? — запитав портьє.

Він поблажливо спостерігав, як я порпаюсь в своїх кишенях.

— Такі випадки трапляються,— зауважив він.— Завжди треба це мати на увазі. Коли мені доводиться кудись їхати, я завжди наклеюю на свої речі великі яскраві етикетки зі своїми ініціалами.

— Гарна ідея,— погодився я.— Треба запам'ятати на майбутнє.— Талонів у мене не було. Мабуть, я викинув їх, коли вийшов з митниці, вирішивши, що вони мені більше не знадобляться.— Подзвоніть, будь ласка, негайно. Я не знаю німецької і...

— Зараз подзвоню.— Він узяв трубку і назвав номер.

Через п'ять хвилин, після жвавої розмови на швейцарському варіанті німецької мови, що перебивалася довгими паузами, під час яких портьє голосно тарабанив пальцями по столу, він поклав трубку.

— Ніхто не зголошувався,— повідомив він.— Якщо будуть якісь новини, вони вам зателефонують. Коли пасажир, який узяв вашу валізу, приїде в готель і розпакує речі, він одразу ж помітить помилку і подзвонить в аеропорт.

— Дякую,— сказав я.

— Нема за що,— кивнув він. Я пішов до свого номера.

«Коли пасажир приїде в готель і розпакує речі», сказав портьє. Я чув деякі розмови в літаку. В Європі, мабуть, п'ять лижних курортів, і з того, що я чув, моя валіза може бути зараз в дорозі або в Давос, або в Шамоні, або в Церматт, або в Лех, або... Я в розпачі покрутив головою. Хоч би хто взяв мою валізу, він може взагалі не відчинити її до завтра. А коли спробує, мабуть, зробить те ж саме, що і я — зламає замок. І, певно, не буде такий перебірливий, як я, побачивши чужі речі.

Я розкрив валізу і подивився на яскраву куртку. В мене було передчуття, що я матиму багато клопоту з людиною, яка носить такі речі.

Я з тріском захлопнув валізу. Потім підійшов до телефону і назвав номер банку. Коли мені відповіли, знову попросив д-ра Хаузера. Він ввічливо вислухав мої пояснення стосовно того, що я не зможу сьогодні зайти. Фахівець з найбільш гарячих проблем міжнародної валюти, він за будь-яких обставин залишався спокійним. Я сказав, що, можливо, перенесу наше побачення на завтра.

— Я буду в банку цілий день,— відповів він.

Після розмови я довго сидів, утупившись у телефон. Мені нічого було робити, тільки чекати.

Таке трапляється, як сказав портьє, завжди треба бути напоготові.

Він трохи запізнився зі своїми порадами.

9

Протягом наступних двох днів я разів десять примусив портьє дзвонити в аеропорт. Відповідь була одна й та сама: до них ніхто не звертався. Ніхто із членів лижного клубу не повідомив про помилку.

Крокуючи взад і вперед по похмурій кімнаті, з нервами, напнутими, як гітарні струни, я згадував стару приказку — біда іде й іншу за собою веде. Спочатку Ферріс на підлозі, потім Друсак у лікарні, тепер — це. Ну чому я не був обережніший? Я завжди був людиною забобонною, треба було і цього разу пам'ятати про прикмети. Номер у готелі, який в перший момент видався мені таким затишним, тепер тільки посилював мій відчай, тому я подовгу навмання блукав містом, сподіваючись, що, втомившись, зможу заснути вночі. Цюріхська погода узимку аж ніяк не сприяє доброму настрою. Навіть озеро під свинцевим небом виглядало так, ніби до цього його віками переховували в підвалі.

На другий день я визнав свою поразку і розпакував валізу, яку привіз з аеропорту Клотен. Там не було нічого такого, що могло б допомогти розшукати її власника: ні блокнотів з адресами, ні чекових книжок, взагалі ніяких книжок з іменем чи без імені власника на титульному аркуші, ні фотографій, підписаних чи непідписаних, ні монограм на речах. Цей чоловік був, мабуть, надзвичайно міцного здоров'я — у несесері не було пляшечок з ліками, на яких могло б бути прізвище,— тільки зубна щітка, зубна паста, безпечна бритва, аспірин, тальк, який вживається після гоління, і флакон одеколону.

Я спітнів. Перед очима знов виникла шістсот друга кімната. Невже мене завжди будуть переслідувати привиди, котрі на якусь мить непомітно входять у моє життя, міняють його і потім зникають, назавжди залишаючись невпізнанними?

Згадуючи прочитані мною детективи, я став шукати на піджаках клеймо шевця. Одяг був досить елегантний, його шили на одній з відомих фабрик, які постачали свої вироби в усі кінці Сполучених Штатів. На деяких сорочках стояли штампи пральні. Мабуть, ФБР через певний час змогло б знайти кінці, але я не бачив можливостей звернутися по допомогу до цієї організації.

Серед речей було кілька пар лижних штанів малинового кольору і лимонно-жовта нейлонова куртка. Що можна чекати від людини, яка виглядає на снігових схилах, мов прапор якоїсь маленької тропічної країни?

Ці туалети добре пасували до вовняної куртки, що лежала зверху. Тепер я придивлятимусь до кожної яскравої плями, що спускатиметься з гір.

Але одна ниточка, якщо її тільки можна так назвати, все-таки була. Разом з двома костюмами, фланелевими штанями і вовняною курткою у валізі лежав смокінг. Це означало, що його господар хоча б частину часу намірявся провести в такому місці, де люди перевдягаються до вечері. З таких місць, я знав тільки про готель «Палас» у Санкт-Моріці, але, можливо, існували й десятки інших. Крім того, смокінг міг означати, що він збирався поїхати ще в Париж або Лондон, або ще в якесь місто, де вечірній одяг може знадобитися. Але ж Європа така велика!

Потім мені спало на думку подзвонити в контору лижного клубу в Нью-Йорку, пояснити, що сталася невеличка помилка, і попросити список пасажирів мого літака з домашніми адресами. Якийсь час я розважав себе, уявляючи, як кожному з 300 пасажирів я буду описувати все, що зі мною трапилось, питати, чи не сталося такого ж з ними, бо мене їсть нетерплячка повернути валізу її справжньому власнику. Через кілька хвилин я остаточно зрозумів, наскільки безнадійний цей замір. Прочекавши два дні, я переконався, що людина, яка взяла мою валізу, зовсім не збирається з'являтися на обрії.

Намагаючись уявити собі, як виглядає злодій (тепер я називав його саме так), я поміряв на себе дещо з його одягу. Спробував одну з сорочок. Комірець був якраз на мене. Мій розмір — шістнадцять з половиною дюймів по шиї. Рукави були трохи закороткі. Може, взяти сантиметр і, вигадавши якусь імовірну причину, обміряти шиї й руки у всіх американців, що зараз перебувають у Європі? Я знайшов у валізі ще дві пари гарних черевиків, одні чорні, другі коричневі десятого розміру фірми «Уайтхаус енд Гарді», яка має свої магазини майже в кожному місті Сполучених Штатів. Я поміряв черевики. Вони сиділи на мені, як влиті. Цієї зими я не промочу ноги.

Вовняна куртка теж мені підходила, — щоправда, вона була заширока в поясі, але я міг спокійно її носити. Той чоловік не мав черевця, властивого людям середнього віку, але не треба забувати, що він був спортсмен, і тому, незалежно від свого віку, був у добрій формі. Штани були мені теж короткі. Отже, він трохи нижчий за мене, приблизно п'яти футів десяти-одинадцяти дюймів заввишки. Що ж, принаймні мені не доведеться витрачати час на переслідування велетня, череваня або ліліпута.

Я сподівався, що злодію, як і мені, приблизно тридцять років, і що він одягне мої речі, які уже, без сумніву, знайшов у валізі, хоча вони теж не дуже добре на ньому сидітимуть. Я був певен, що впізнаю свій костюм, якщо помічу його на комусь. Це була спроба порятуватися, хапаючись за соломинку: з сімдесятьма тисячами доларів у кишені він, можливо, саме стоїть перед одним з найкращих кравців Європи. У мене було, мабуть, таке саме відчуття, яке переживає чоловік, знаючи, що його прекрасна дружина лежить зараз у ліжку з кимось іншим. З болем я відчув, що одружився з певною кількістю стодоларових

банкнот. Це було нерозумно з мого боку. Хоч би як усе повернулося, тепер я значно багатіший, ніж два тижні тому. Але нічого не вдієш. Я втратив здатність бути розсудливим.

Тим часом у мене ще лишалося близько п'яти тисяч доларів. Цих грошей повинно вистачити, щоб знайти людину, яка носить сорочки, розмір комірця яких шістнадцять з половиною дюймів, має руки завдовжки тридцять чотири дюйми, десятий розмір взуття і не збирається повертати сімдесят тисяч доларів, які, майже буквально, звалилися на неї з неба.

Спаковуючи валізу, я подумав: «Що ж, принаймні одна втіха — мені не треба буде витрачати гроші на новий гардероб замість втраченого. Бог дав, бог узяв. Не знаю, що б я робив, якби в валізі були дамські туалети».

Я заплатив за готель, доїхав на таксі до вокзалу й купив квиток першого класу до Санкт-Моріца. Під час польоту з Нью-Йорка я спілкувався тільки з однією парою, що летіла кататися з Корвача. Вони не сказали ні свого прізвища, ні де збираються зупинитись. Я знав, що шанси дістати від них якусь корисну інформацію, — якщо я їх ще розшукаю,— були мізерними. Але треба було з чогось починати. Цюріх мене більше не приваблював. Обидва дні, що я там пробув, ішов дощ.

У Курі, що на півдорозі від Цюріха, мені треба було перейти на вузькоколійну залізницю, яка веде вгору до Енгандінського національного парку. Я зайшов у вагон першого класу, знайшов вільне купе, зняв плащ і поставив свої валізи в ящик під сидінням.

Атмосфера в цьому поїзді помітно відрізнялася від спокою і діловитості цюріхського експреса, де поважні череваті типи читали фінансові сторінки «Цюріхер цайтунг». В іграшкових на вигляд вагончиках, що котилися до альпійських курортів, було багато молоді, вдягненої переважно у спортивний одяг, і гарних вишуканих жінок у дорогому хутрі з відповідним ескортом. Тут панував дух веселого відпочинку, який я не мав настрою розділяти. Я відчував себе скривдженим, хотів лишитися наодинці зі своїми думками, і мріяв, щоб ніхто не турбував мене в моєму купе. Тому й зробив недемократичний жест — зачинив двері, щоб ніяка компанія не могла увірватись до мене. Але перед самим відходом поїзда якийсь чоловік штовхнув двері і чемно запитав по-англійському:

— Вибачте, сер, ці місця зайняті?

— Не думаю, — відповів я якомога непривітніше.

— Люба,— покликав чоловік когось із коридора.— Іди сюди.— В купе ввійшла гарненька блондиночка в леопардовій шубі і такому ж капелюшку, значно молодша від свого супутника. Я з жалем подумав про бідолашних тварин, яким погрожує повне винищення. В руках вона мала гарненьку шкіряну шкатулку для коштовностей. Від неї війнуло мускусними парфумами. На руці жінки біля обручки красувався великий діамантовий перстень. Якби світ був справедливіше влаштований, зараз у радіусі десяти кварталів від вокзалу мав би відбутися бунт носильників та інших робітників. Але в Швейцарії таке неможливе.

У чоловіка не було ніякого багажу, лише кілька журналів і номер «Інтернейшнл геральд трібюн» під пахвою. Він кинув газету і журнали на сидіння проти мене і допоміг жінці зняти шубу. Вішаючи її, жінка випадково зачепила полою моє обличчя, і я знову вдихнув сильний запах парфумів.

— О,— защебетала жінка,— вибачте, будь ласка.

Я похмуро посміхнувся, стримуючись, щоб не почухати ніс.

— Це навіть приємно,— відважив я комплімент.

Винагородою була її посмішка.

Чоловік зняв замшеве пальто і зелений тірольський капелюх з маленькою пір'їнкою збоку, залишивши на шиї фуляровий шарф. Умостившись, він дістав коробку з сигарами.

— Білле,— ображено мовила жінка.

— Я на відпочинку, люба. Дозволь мені порозкошувати. — Білл відкрив коробку.

— Ви не проти, якщо мій чоловік закурить? — спитала жінка.

— Звичайно, ні.

Чоловік простягнув мені сигари.

— Дозвольте запропонувати?

— Дякую. Я не курю, — збрехав я.

Він дістав маленький блискучий ножичок і обрізав кінчик сигари. У нього були грубі, наманікюрені пальці, які цілком пасували до його червоного м'ясистого обличчя з невеличкими синіми очицями і важким підборіддям. Я б не хотів працювати у нього або бути його сином. Йому було за сорок.

— Справжня «Гавана»,— повідомив він.— Удома її майже не знайдеш. А швейцарці, хвала господу, додержують нейтралітет щодо Кастро. — Він запалив від тоненької золотої запальнички і відкинувся назад, з насолодою попахкуючи сигарою. Я похмуро дивився у вікно на засніжені простори. Я теж думав, що їду відпочивати.

Поїзд ускочив у тунель, і в купе запала цілковита темрява. Мені схотілося, щоб цей тунель ніколи не кінчався. Відчуваючи жаль до самого себе, я згадав ночі в «Св. Августіні» і подумав, що темрява — частина мене самого.

Коли ми вискочили з тунелю, то опинилися на яскравому сонячному світлі. Ми вибралися з сірої хмари, що висіла над швейцарською долиною. Сонце було чимось нестерпним для мене. Чоловік навпроти мене дрімав, загасивши сигару й закинувши назад голову. Його дружина захоплено переглядала комікси у газеті. Вираз її обличчя з напіврозкритими вустами і по-дитячому сяючими очима під леопардовим капелюшком був доволі визивний. То це і є те, що мали купити для мене гроші?

Вона відчула, що я її розглядаю, підвела очі і кокетливо захихотіла.

— Ніколи не вгадаю, що станеться далі в цих коміксах. Я завжди боюся, що в наступному номері Кірбі уб'ють.

Я безглуздо посміхнувся, глянувши на діамант у неї на пальці, зароблений,— я не сумнівався,— чесним подружнім життям.

— Я десь уже бачила вас, — сказала вона. — Правда?

— Можливо,— відповів я стримано.

— Ви прилетіли літаком у вівторок вночі? Літаком лижного клубу?

— Так.

— Я була певна, що бачила вас раніше.

Чоловік тихенько застогнав, збуджений нашими голосами. Прокидаючись, він поглянув на мене з неприхованою ворожістю, яка, очевидно, була його звичним і постійним станом, і ще довго дивився на мене здивовано, перше ніж повернувся до нормального спілкування.

— Білле,— звернулася до нього жінка,— цей джентльмен летів з

нами на одному літаку.— Вона сказала це так, ніби для всіх це повинно було бути величезною втіхою.

— Он як?

— Я вважаю, що це справжня удача — подорожувати разом з американцями, — заявила жінка. — Мова і все таке інше. Європейці примушують нас почувати себе маріонетками. Я думаю, за це варто випити. — Вона відчинила свою шкатулку, яка стояла на сидінні біля неї, і дістала невелику елегантну срібну фляжку. На кришці були насунуті одна на одну три чарочки. Вона зняла їх, дала одну своєму чоловікові, одну — мені, одну лишила для себе. — Сподіваюся, коньяк вам смакує,— мовила вона, обережно розливаючи рідину. У мене тремтіли руки, і кілька крапель коньяка вилилось — О, перепрошую, — вибачилася вона.

— Дарма, — заспокоїв я її. Моя рука затремтіла через те, що чоловік зняв нарешті свій шарф, і я побачив, що у нього темно-червона вовняна краватка. Та сама чи точно така, яку я запакував у свою валізу. Він закинув ногу на ногу, і я подивився на його черевики. Вони були не дуже нові, коричневі, на широких підборах і гумовій підошві. Саме такі черевики були серед моїх речей.

— Вип'ємо за того, хто перший у цьому році зламає ногу, — сказав чоловік, піднімаючи хромовану чарку. Він хрипко засміявся. Я був впевнений, що він ніколи нічого не ламав. Він був з тих людей, які ніколи в своєму житті не хворіли і брали з собою в подорож тільки трохи аспірину.

— Ви знаєте, як треба подорожувати, — проказав я, з перебільшеним захопленням киваючи головою.

— Готуйся до чужих країв, — утрутився чоловік. — Це наше гасло. Слухайте... — він простягнув руку. — Мене звуть Білл. Білл Слоун. А ця маленька леді — Флора.

Я потиснув йому руку і назвався. Його рука була міцна і холодна. Маленька леді (я підрахував, що вона важить приблизно сто двадцять п'ять фунтів) чарівно всміхнулась і налила нам ще коньяку.

У Санкт-Моріц ми приїхали дружною трійцею. Я дізнався, що живуть вони в Грінвічі, штат Коннектікут, що містер Слоун пристрасний гравець у гольф, що він має справу з будівництвом, що він сам коваль власного щастя, що Флора, як я і здогадався, не перша його дружина, що в Дірфілді у нього є син, який, слава богу, не відпускає довгих патлів, що сам він голосував за Ніксона, що Уотергейтська справа через місяць заглухне і демократи вибачатимуться за зняту ними бучу, що вони їдуть у Санкт-Моріц утретє, що вони два дні були в Цюріху, де Флора хотіла дещо купити, і що вони мають намір зупинитися в готелі «Палас».

— А ти де будеш, Дуг? — спитав у мене Слоун.

— У «Паласі»,— сказав я без найменшого вагання. Звичайно, я не міг собі цього дозволити, але мені потрібно було за будь-яку ціну не випускати з-під нагляду своїх нових друзів.— Думаю, там буде весело.

(Продовження в наступному номері)

З англійської переклала
Леся МАЛАНЧУК

Георг Маурер (1907—1971) — один із найвизначніших німецьких ліриків XX століття. Його поезії часто порівнюють із творами Гельдерліна і Рільке. Сам Маурер не раз називав їх своїми вчителями, звертався до них у своїх рядках. Вплив могутньої, щедрої, піднесено романтичної творчості Гельдерліна вгадується в цілому його поетичному доробку, і так само близький йому духовний неспокій Рільке, характерне для цього поета прагнення знайти зв'язок людини з незамуленими джерелами природи, з просторами всесвіту, вийти за межі особистого у вселюдське.

Але, звичайно, не цей літературний перегук визначає обличчя творчості Маурера; насамперед, вона цінна самобутністю, цінна тим, що Георг Маурер сказав своє, нове слово в німецькій поезії — як наш сучасник, як один із творців літератури Німецької Демократичної Республіки, як борець за нову, соціалістичну свідомість.

Маурер полюбляв білий вірш і верлібр — саме в ці форми вкладав він свої масштабні й складні, насичені яскравою образністю думки. Але й кристалічну, жорстку структуру сонета він блискуче використовував для філософських роздумів, для інтимної ліричної сповіді.

В одному сонеті він писав про своє повне злиття з природою: «Тиха ніч у тобі співає, й ти вчишся разом з дубом пускати коріння...» Але поет відчував органічний зв'язок не лише з безмежжям природи — зорями, птахами, травою. Скориставшись з його власної метафори, можна твердити, що творчість поета корінилась у реальній дійсності.

Маурер висловлював свої погляди на завдання поезії не лише у віршованих рядках, а й у прозі. У статті «Маленька естетична сповідь» він писав: «Поезія — це не шаманство, не заклинання і не еквілібристика почуттів. Писати вірші не означає висловлювати своє ставлення до речей, вірші — не враження від речей, а самі речі, вагомо відтворені у слові. І суть не в тому, щоб зробити предмет цікавим, а в тому, щоб розкрити цікаве в предметі. Не треба бурхливо висловлювати своє захоплення; слід захоплююче розповідати про цікаве.

Наша лірична поезія повинна якомога більше черпати з життя, тоді вона заговорить багатою і яскравою мовою... Саме в ліриці реальне життя в найбезпосередніший спосіб проникає у слово... Лірик повинен прикладати до серця життя своє чутливе вухо, треба тільки, щоб не заважали ніякі зайві шуми. Життя скаже те, що приступно слухові цього поета... Вірш повинен бути зроблений добре, як міцні меблі, зручний у користуванні, як кухонне начиння. Структура ж вірша повинна відтворювати структуру світобудови у свій спосіб — як відображення його внутрішніх взаємозв'язків. Бо, на відміну від тварин, людина влаштована так, що життя здається їй змістовним і вартісним лише тоді, коли воно зв'язане з усім величезним світом».

До цих думок Маурер прийшов складним шляхом.

Майбутній поет народився у Трансільванії. З дитинства він знав румунську мову і згодом багато зробив для популяризації румунської літератури в НДР. Батько Георга був учителем і музикантом. Закінчивши гімназію в Трансільванії, Маурер студентські роки провів у Лейпцігу, де вивчав історію мистецтв, філософію, германістику. Його перші поетичні твори (збірка «Вічні голоси», 1936) були пройняті містичними настроями. Потім для молодого інтелектуала-ідеаліста почалися роки фашистської солдатчини, участі у розв'язаній Гітлером війні, кінець якої він зустрів у таборі військовополонених. До цього свого гіркого досвіду поет повертався в своїй творчості ще не раз (цикли «Свідомість», 1950, «Автопортрет», 1957). Початок п'ятдесятих років був важливим періодом становлення нового світогляду митця, розрахунків з минулим, спроб художнього осмислення нової дійсності. Одна за одною виходять збірки «42 сонети» (1953), «Стихії» (1955), «Тристрофний календар» (1961), «Образи любові» (1964), «Варіації» (1965), «Розмови» (1967) та інші.

Поет оспівує романтику буднів молодої демократичної Німеччини, могутній трудовий порив будівників Волго-Дону. В багатьох творах поет мислить глобальними категоріями, торкається одвічних проблем життя і смерті, призначення людини на землі, зв'язку між індивідуальним і загальним. І немовби логічним продовженням цих роздумів звучать ліричні вірші, присвячені людським почуттям, ніжним, ледь вловимим порухам серця, таким невагомим на терезах всесвіту і таким значним для нашого існування, нашої любові й радості. Мідь гімнів у поезіях Маурера не заглушує чистого високого співу жайворонка. Метафори поета вражають своїм багатством і експресією. І навіть його найскладніші образи лишаються прозорими, а словесні малюнки вражають точністю штрихів. Читач бачить, як слони армії карфагенського полководця Ганнібала «нестримно ковзають по кризі глухими ногами у клубах зляканого дихання», зриваючись з альпійських схилів у безодню, або дивиться з літака на «мерехтливі нитки караванних шляхів, що тягнуться в червону куряву обрію і здіймаються в небо».

Творчість Маурера була відзначена літературними преміями Йоганнеса Бехера і Франца Вайскопфа, а 1965 року він став лауреатом Національної премії НДР.

Мрією поета, за його власними словами, було створити «вірш, який читався б кілька хвилин чи навіть секунд, але втілював цілу епоху».

Кіра ШАХОВА

ГЕОРГ МАУРЕР

ВИ, ХТО НАРОДЖУЄТЕСЯ СЬОГОДНІ...

Ви, хто народжуєтеся сьогодні,
І ви, хто ще стукає в лоно матері,
Не тому, що хотіли б з'явитись на світ, а тому, що покликані
Ви, з заплющеними очима,
Що схожі на обкладинку книжки, яку вам потрібно розкрити,
І зрозуміти зміст таємничих літер, щоб дописати
Розділ за розділом вашу власну історію.
Ах! Цілі сторінки хотів би відкинути я, переклеїти,
Вирвати їх, коли б то вони не були оцифровані,
Так щоб могли ви простежити часу поспішного плин,
А коли запитаєте в старших,
Що було на сторінках від 1914 до 18
І що було на сторінках від 1939 до 45, чому це криваві плями
Просочилися аж на наступні сторінки,
То марні мої намагання ганебні сліди замести.

Коли ви ще кричите чи всміхаєтесь у колисці,
Буря перегортає сторінку за сторінкою,
І батьки ваші, і матері мусять відстоювати
Слова — пізніше ви прочитаєте
Кожне слово і кожне ім'я незаплямоване

І запитаєте, чому ви були покликані,
Коли смерть вже стояла біля колиски!
А над отруєним морем — знаки перестороги,
Чому матері в'язали голубі і рожеві костюмчики,
Щоб вони розплавлялись на ваших тілах на жахливе ганчір'я,
Ледь ви встигли уздріти світло світу знаменне,
Що страхітливо біле піднімається в хмари,
Птахи не можуть там жити — і навіть граніт
Бруківки, де ви хотіли гратись,
Страшенно міняється, і мінерали на ньому цвітуть, як отруєні квіти;
Чому це ліси тільки в казках зелені, а насправді ж сиві, мов старці,
І принц цілує принцесу в уста, а уста опадають.

Правда, чисті ще наші озера,
Щоб скупати жінок, чоловіків і вас
Від кіптяви великих міст,
І свіжість тінистого лісу чекає,
Щоб в очах зазеленіти наших!
Світло вуличних ліхтарів ще чарує обличчя закоханих,
І вони розмовляють тихіше, коли ранку червоні уста
Розкриваються над деревами парку, і свіжий вітер гуляє понад каналом,
Надуваються смішно фіранки відчинених вікон
Від подиху весни!
Та коли вже фіранки підніме хвиля пилюки зловісна
Сонця, яке серед глупої ночі зійшло,
Так що аж перелякані ратуші міста й собори вклякнуть,
Як щогли, наші тіні на стінах сліпучих

Будуть видимі довше, ніж ми,— тоді не зостанеться більше нічого!
Тому в Альпах, як чув я, мільйонери красу відкривають
У низеньких гірських хатинках, і навіть лисі безрадісні схили
Зір їх милують (і вони пропонують нечувані суми за них),
А потім перевіряють, чи міцні в підземеллі затвори
І нори щурячі на зріст людини:
В них вони хочуть світу кінець пережити, що готують його для живих на планеті.
Але чув я від лісорубів біля Гейлбронна, що сокири свої на дерева вони не піднімуть,
Щоб розчистити ліс для площадок ракет. А піднімуть
На тих, хто винищує їхні дерева. Так вони пишуть сокирами
Літери миру. О ви, народжені, і ви, хто ще стукаєте лиш у ворота життя,
Ті жести непевні, підписи матерів тремтячі
Ви будете радо читати, тому що вони
Продовжили книгу життя!

НАШЕ

I

Посріблилась моя голова, посивіла. Ніби крізь вікна
Залітають в кімнату зорі, місяць. Озеро —
В ньому гори вершинами вниз —

Душа моя.
Проходить минуле крізь мене
В майбутнє. Де зачинається світ, де я?
Хто в кому розчинився?
Проте я чую свій голос. Що за суміш
Змісту і простору?
Адже слово — це стрічний удар,
Дотик грудей до грудей,
Відлуння минулої битви!

II

Обертаюсь навколо свого центру тяжіння,
Як обертаються небесні світила доокруж себе.
Та весна настає (і осінь) від сильнішого руху.
І тоді виростає слово важке й велике,
Яке можна зірвати з уст,
Ніби яблуко, що наливається на осонні
Із прохолоди землі і людських намагань,
І жевріє рум'яно, і соком тече освіжним
На язик, і хворим дарує надію
На дуже здоров'я,
Яке в зоряних спалахах всесвіту
Кружляє, мов голуби, випущені на свято.
Що вуха п'янять лопотінням,
Вірні своїй домівці!

III

Міцна наша плоть, та її розтерзати можна,
Важкі наші кості, та легко і їх потрощити.
Не завжди людське обличчя — вінець гармонії,
А смерть дитини важча від Гімалаїв.
Що ми скажемо матері? Як знесемо тягар того болю?
І що ж залишається слову? Чи зможе воно
Стримати лаву гірського обвалу?
Ми покриваємо голови вбитих
І миримо спомин з миттю страждання
Траурними акордами.
Ми ще повернемо мертвим життя!
Якщо не обман — крик нещасних,
Яким смерть затуляє рота, аж поки не випаде з нього
Тиша могильна, то чому мусить бути обманом
Любов живих, адже вона —
Найвище слово, яке задушити не можна
Від прадавніх часів. Ми даруєм життя і любов
Сонцю, місяцю, горам, річкам і загиблим.
Вони проростають крізь нас
У глибини, які нам не зміряти лотом,
З яких ми прийшли, у які ми підем.
Наші очі блищать, заворожені, наче в закоханих,
Що розкрили серця й шепчуть одне одному: Щастя моє!
Все це наше! Ніхто не посміє нічого відняти в нас —
Ні горе, ні вбивці.

IV

Як я сльози втамую? Як висушу їх?
Чи ж не дивно, що в щасті вони і в нещасті плинуть,
І що тільки людські омивають обличчя,
А очі — їх джерело?
Сльози, як тяжко мені відрізнити,
Де — вода, а де — сіль у вас, що є душею.
Для мене одвічна загадка,
Коли при усмішці спалахує промінь в очах,
А в горі вогонь той повільно згасає.
Сіль і вода — то душа.
Згасання і спалах — скорбота й щастя!
Зносять усе і озера, й ріки.
Крізь вікно літака, мов свічада, виблискують плеса,
Навіть коли під водою утоплені сплять,
Але місце, де сталось нещастя,
Чорніє в печалі сумних жалібниць.
Та повік Еттерсберг[1], символ чорного свята,
Пам'ять про тих, хто продовжує жити в граніті,
Нестиме на плечах, де не ріки пливли повноводні,
Де не ринули скелі згори, а убивці
Знищить НАШЕ хотіли в темнім буковім лісі,
Щоб не стало на світі листя й солов'їного співу,
Щоб місяць не лив з вишини нам розрадливе сяйво,
А річка — одвічну мелодію радості й болю,
А щоб з'явились вони і нищили вщент, страшніші
За розщеплені атоми, бо їх оживляємо з радістю ми,
Натхненні загадкою мікросвіту,
Яку навіть числами висловить важко,
Але їм не дається проміння для усмішок.
І не дається води для сліз. І ми відмовляємо їм
У житті.

V

Космонавтові знов — гіацинтове море греків
І мерехтлива мушля, в якій вродилась Венера.
Бо народжені ми від батьків, наче струмінь краси,
Лине людина у райдужний Всесвіт.
Кров загиблих звідтіль нам здається рубіном,
Ми цілуєм його і несемо на пальцях,
Наче скарб — на інші світи. Бо нелегко літається нам.
Наш політ — це вага і тяжіння землі, радість наша, мов жертва.
Та про це мусить бути мовлене слово,
Тому що воно — поєдинок Геракла із левом
У буремну грозу. Ми вслухаємось в клекіт її
І згадуєм предків.
Бо наше усе, чим нас обдарує час швидкоплинний.
Ми звеличуєм мертвих, ми їх життям осягнемо —
Тих, хто НАШЕ виборював у мороку ночі.

---

[1] Еттерсберг — гора, біля якої містився концтабір Бухенвальд (прим. перекл.).

Бо той, хто повстав і вдивлявся у магми потік,
У важку полум'яну кулю,
Вчуваючи більше, як шум, відчуваючи більше, ніж спеку,
Хто думав, що бог промовляє устами його,
Той був не дурнем, а вчителем нашим,
Бо ми тоді слова шукали
Сказати, хто ми насправді,
А не тільки про те, що ми вільні віднині, —
Чути більше, ніж гуркіт моторів,
Ніж домни гарячої жар. Тому що усе це тягар,
Та найважчий політ, що народжує знову
Людину,
Сина розбуджених мас.

VI

Наші крамниці по всій планеті. Наша витівка
Бачить себе манекенами в склі вітрини
В капелюшках або з крепдешином уздовж
Жіночої талії. Наша витівка
Милуватись, як іграшковий поїзд пірнає в тунель,
Дома нишпорити в захаращенім
Мотлоху. Велика витівка наша, що ми
Розтрощені крила
Майже забули, забули уподібнитись
Рибам холодним!
Ми все молоко із молочної річки вичерпать хочем,
Так спрага нас мучить. Така в нас нестримна цікавість,
Що скелі злітають в повітря, а паковий лід
Крається м'якше від масла.
Розум наших дітей напирає шалено
На гори паперу, і вже літер ключі,
Закручені дивно, скрипуче, а може, поспішно,
Малюсінькі пальці відімкнуть
Гору, яку ніяка миша не прогризе
І жоден слон з місця не зрушить.

VII

Робота велика — зустріч людини з собою,
Бо як би вона дізналася, хто вона є.
Коли вона воду збирає в загаті —
Вона збирає саму себе.
Крокує вона по землі —
Вона лиш вода, що струмочком спішить.
Запалить в змурованій печі вогонь —
Вона — той вогонь, що гріє.
А сповнена люті людина — вогонь,
Що села й міста спопеляє.
Не запрагне сягнути високих зірок —
Зостанеться лежнем людина,
Не вміє пройнятись стражданням людським —
Каменем стане вбивчим.

VIII

Полищімо смерть для мертвих!
Бо вона в перетворенні важить стільки,
Скільки значить лінія між кадрами кінострічки:
В русі — зовсім нічого.
Лиш, коли зупиняється рух,
Скам'янілість навкруг і нудьга,
Час жорстокий тоді і нещадний,
Непорушність — на ньому маска!

IX

Неба склепіння!
Кулі зір наді мною!
Та відблиск під куполом ночі порожнім!
Лампіонів мигтіння — вакханалія людства!
Якби хоч крихітка
Тієї зорі, що стиснулась
В маленький пучечок, впала
До столу мені,
Ніби куля з рушниці.
Неба склепіння!

X

У звивинах мозку свого
Несу я думки цього світу,
Над якими він сам не роздумує,
Лиш дослухається.
Але навіть думки наймудрішого
Не розчинять в повітрі камінь,
Що зривається з даху
І підступно, безшелесно
Проламує череп,
Як буває зачаєно
Злу силу...

XI

Золоті стуни світу,
Прислухайсь до них! Лиш людина
Примусила їх задзвеніти.
Скрипки і фанфари!
Замовкніть на мить!
Скаржиться смерть
Устами живих.
Чого не створила ще досі людина?
Хустина коханої
Майорить в чагарах.
Сині квіти очей
Ваблять нестримно до себе,
І вона запливає в обійми,
Ніби місяця серп у примружену шпару ока.

XII

Всі аромати троянд
Вигадали одне для одного
Закохані.
Скільки пахощів духмяніє!
Наче полум'я, барви тріпочуть,
Поміж зором і трояндами
Пустотливо граються барви,
Як діти між батьком і матір'ю.

XIII

Не ми сотворили Всесвіт.
Але зустрічі — наші.
Милу не я породив,
Та кохання її — моє!
Ось скільки я важу!
Вона розкривається вся
На спалах і силу
Моєї любові.

XIV

Дорожня сітко моїх очей!
Простір безмежний, скільки ж вміщується туди?
Я відкрию її таємницю:
Ви скоряєте Всесвіт любов'ю,
А любов ми зовемо простором.

XV

Бочкою Данаїд називаєш ти міру свого життя.
Світяться в ній щілини: «Намарне творю я,
Не наповню її ніколи. Час просочується й зникає».
Поклади її в русло — ніколи порожня не буде.

XVI

Сотні загроз небезпечних пов'язані поміж собою,
Мов зігнуті арки,
Що дугами вперлись взаємно,
Тримають склепіння.

XVII

Звідкіль це ласкаве шептання
Доноситься завжди?
То вухам своїм довіряю!
Це не вітер — хоч, може, і він!
Не дерева — хоч, може, й вони!
Це — мова
З промінням чутна
І тиша, напоєна казкою
Про змовклих закоханих,
Немов джерело серед лісу.
У травах небесна глибінь
Гука: не забудь мене!

XVIII

Хто чув, як любовний туман,
Цей дух вітровий,
Натягує струни?
Бо голос коханої линув ніжніше.
Хоча вона нижчих благала тонів
І руки на груди могутні
Складала йому, радіючи з цього відвертіше,
Як з гри запальної в дитинстві,
Скелі робили перші несміливі кроки,
І мури стрибали.

XIX

Так прозрівають очі
Еллінські з тонкими бровами
І вінчають безформну скелю
Гармонією колон.
А перед зеленим узгір'ям
Зводить єгипетський позір
Чорно-білі східці стародавнього храму.
Із брилами шерхкого граніту,
З промінням і тінню
Мудрують майстри-будівничі.
А безкінечна рівнина
Поховань епохи династії Мінь
Крокує повільним кроком
Камінних статуй
Через барвисті ворота,
Що вгамовують вітер
На півкулі фруктових садів,
Де спочивають померлі,
Котрим полишили в спадок глиняних коників,
розважальників і музик
В похмурому царстві.
І вся ця людська суєта
Враз відіб'ється в очах стражденного серця,
Яке під ноги жбурне поет.

XX

Ми завжди неначе вростаємо в безплідні проекти.
Оце наша площа, там завше багато місця
І ліктями там не діб'єшся нічого.
Площа була перед Бастілією, перед Зимовим палацом
І в пошарпаній вітром хатині в Голісі [1]—
Площа радості мільйонів.
Дух, що пронизує наші серця,

---

[1] Голіс — село біля Лейпціга, де Ф. Шіллер написав «Оду до радості» (прим. перекл.).

Зоряні траси тріпоче,
Мов стрічки,
Що їх заплітають у коси дівчата.
Великою площею світу ідемо.
Безмежні — наш гумор і розуміння.
Там сходяться з довгих життєвих доріг
Мандруючі і на святковому ярмарку
Збираються разом і хочуть побачити дійство,
Нове щоразу й народжене
Із споминів давніх, достоту
Як себе ми відроджуєм в дітях, яких не було, але ось вони,
поряд із нами,
Відгадують риси батьків і радують тим,
Що нове усе нам знайоме.

XXI

Що ж таке дух? Це коли чоловіки вертаються з пральні
І піднімаються вгору по східцях з важкими пакунками,
В яких пахне білизна, випрана у барабанах гримучих,
Так що діти з роздутими ніздрями перехиляються
Через біляві сни.
І сіножаті, коли лякаються вил
Сплячі пахощі і втікають.
Невіддільний дух від
Швидких коліс, що несуть вантажі
По землі. Радісно і натхненно
Ми споглядаємо труд, і шурхотливий
Гравій, насипаний поміж шпали,
Є для нас мовою. І пульсування м'язів,
Що зводять повільно дім, і тільки тоді
Вселяють до нього дух. Бо де ж би він жив,
Коли в праці, у кучерявих формулах —
Там для нас зоряні траси видзвонюють.

XXII

В пащу лева
Геракл поклав своє серце
І руками обняв загорілими
Свою смерть, що гарчала,
Аж поки не замовкла.
Мандрівці-герої завше шукали смерті,
І вбивали її.
Бо завжди у вогкому, найдальшому закутку лігва
Скарби лежали і гинула наречена,
І вхід туди був пащею змія-дракона.
Від краю до краю землі
Мчали огирі дикі, хмари стріл перед ними
Зі свистом летіли,
А за ними ішли народи.

І гриміли гармати на кораблях,
І шаблі
Шматували тіла,
Аж поки відкрили в страхітті
Скарб всіх скарбів:
Між побоїщ, корон та іржавих мечів
Серп блищав, що на вічнім
Гострився точилі.
І смерть тоді втратила
Сенс.

XXIII

Війна перероджується у працю,
Поле честі — на поле, засіяне зерном.
Легенда нашого часу
Чудова й не менш поетична
Від давніх сказань!
Та історія людства немарна,
Гул кривавих побоїщ,
Відлуння минулої битви!
Бо з'явилися ми
І віки досягають
До нас із ключами багряними, димними
І наказують нам: надлюдське побороти!
Пучок стріл в наших зранених грудях
Відкриває дорогу свободи!

XXIV

Але з битви вродився танець.
Гулко падають черепи й кості,
Що повнились кров'ю людською.
І незграбним не втриматись
На слизькому паркеті світу.
Про постаті їхні ніхто не спитає.
Старі церемонії битви
Нудні
Для людського духу.
Букети троянд виростають
З порохового диму історії.
Розчарований буде,
Хто жада арлекінських трюків
Пошматованих тіл над покосами жита.
Хореографія історії в наших руках.
Нас ніщо не зупинить у русі.
Ми пливемо натхненно і вільно,
Як земля по орбіті своїй.

З німецької переклав
Петро РИХЛО

Збігнєв ДОМІНО

Роман

10

В ніч із п'ятниці на суботу Рейтар із Здісеком, Похмурим та його патрулем швидко подалися до Рудзького лісу, в якому було призначено збір.

Рейтар ішов на чолі групи, ні з ким не заводячи розмови. Думав про Ольгу. Він на прощання знову їй обіцяв, що на різдво повінчаються. Не шкодував для неї теплих сердечних слів, залишив їй грошей і дуже тішився, що Ольга воліла б краще бути без копійки, аби тільки разом з ним. «Бабські вигадки й сентименти, — подумав він, але не зовсім упевнено.— А може, без цих жінок ми б геть здичавіли... Добре, що Похмурий привів усіх. З першого погляду видно, що їм непогано велось: як слід обмундировані й відпочилі, до того ж і озброєні неабияк. Похмурий молодець, не те, що інші. Треба зробити його своїм заступником. Зрештою, в загоні він із сорок п'ятого, ветеран, можна сказати, та ще й старший сержант. Може, дати йому хорунжого? І взагалі на зборі треба оголосити про підвищення звань. А що ж з Ластівкою? І чи прийдуть все-таки колишні підлеглі Молота? Добре, що я людей підняв: з червня до серпня жодної істотної операції. Тепер, Татарине, начувайсь, поміряємося силами! Як війна, то війна. Тільки щó він хотів од Кевлакіса і чому так швидко відпустив? Чи не завербував?.. Ну, тепер ми добре погуляємо. Треба поділити загін на ще менші патрулі: більше маневреності й більше розголосу. Слід подбати про квартири на зиму, а може, бункери? Розсипатись по околиці: раз тут вдарити, раз там, хай шукають. І підбадьорити людей — розповісти про Сполучені Штати, про Захід... Однак найважливіше — обережність, бо що там не кажи, урядове військо має більші сили. Непогано було б пристукнути Еляшевича: надто добре знає місцевість і людей. Мабуть, доручу це Похмурому. Татарин теж не дурний, напевно, захоче мені якусь штуку встругну-

---

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» №№ 1—2, 1979.

ти, треба попередити усіх. Уже пів на одинадцяту. Ще годину йти, а ноги відвикли за стільки місяців, що в ліжку ледарював. Добра ця Ольга, чимраз гарніша. Весілля я їй таки зроблю, вона на це заслуговує. А може, податися за кордон, на Захід? Трохи золота є, ще трохи можна добути... От і струмок, тепер уже недалеко, метрів двісті. Треба Похмурому сказати, щоб забезпечив надійну охорону».

Уповільнивши крок, Рейтар порівнявся з Похмурим, який ішов слідом за ним.

Старою смолярнею називали погорілу будівлю — колишнє житло чи то лісника, чи смоляра-самітника,— розміщену на версі горба, порослого високою сосною, а біля підніжжя — густим смеріччям. Звідти легко було дістатися до непрохідних боліт, що тяглися понад берегом Нурчика. Одне слово, місцина ніби самою природою створена для оборони: і добутися до неї можна потай, і вибратися, коли виникне потреба.

Сюди протягом ночі мали зібратися всі підлеглі йому патрулі. Наказавши Похмурому й Здісекові збудити його вдосвіта, Рейтар загорнувся в плащ і ліг під деревом. По такій тривалій перерві хотів постати перед своїми людьми свіжим і бадьорим. Поки Рейтар під пильним оком Здісека відпочивав, Похмурий, виставивши варту, користався з місячної ночі й відкопував два замасковані бункери. В одному були сховані горілка й запаси харчів, у другому зброя та військове спорядження. Все чудово збереглось. Похмурий був задоволений. Вже на світанку, коли довкола бункерів було наведено лад, Похмурий відкрив фінкою велику бляшанку з консервами й, вибивши з літрової пляшки корок, розлив горілку в нетерпляче підставлені баклаги.

Побачивши чималу групу новоприбулих, Рейтар повеселішав: біля старої смолярні зібралося близько п'ятдесяти чоловік, у тому числі й півтора десятка з колишнього загону Молота: Світанок з рештками свого патруля, Сич, Леопард і Моряк. Бракувало тільки Ластівки, котрий теж мав привести десятьох. То була єдина прикрість, якої Рейтар зазнав цього дня, хоч тут же пригадав собі на розраду, що Ластівка й за життя Молота не поспішав. Та ще й не було до кінця з'ясовано, чи не підвела тут система зв'язку, бо Ластівка шмигляв аж по далеких околицях Семятича й Гайнувки.

Під соснами на моху біля смолярні розташувались групки вбраних у військову форму людей. Наскільки однаковим було їхнє обмундирування (сукняна гімнастерка, конфедератка чи пілотка з орлом, штанигаліфе і чоботи), настільки ж різнорідною була зброя: ручні кулемети Дегтярьова й ППШ, «бергмани» й «стени», гвинтівки; в багатьох — пістолети чи револьвери різних систем. Незважаючи на безсоння й труднощі переходу, бо декому довелось пройти кілька десятків кілометрів, настрій був бадьорий. Він ще більше піднявсь, коли Похмурий, який виконував того дня обов'язки інтенданта, наказав видати провіант: консерви, цигарки й по сто грамів горілки.

Серед бандитів переважали люди середнього віку, десь між тридцятьма й сорока, хоч не бракувало й зовсім безвусих. Було й кілька старих. Тепер, після тривалої бездіяльності й ізоляції, всі жваво обмінювалися здогадами про те, як Рейтар розподілить райони діяльності, які визначить реквізиції.

«Реквізиціями» тут називали грабіжницькі напади на крамниці, кооперативи й приватних осіб. Подобалось це Рейтарові чи ні, а його

люди планували акції так, щоб якомога більше нажитися. Зрештою, досить було поглянути на декого з них: великі золоті персні й по два-три годинники, якими вони тут же торгували. Крім того, обговорювали смерть Молота і вчинок Добитків, коментували останні дії солдатів і міліції. Вцілілих людей Світанка розпитували про ту нещасливу переправу через Буг. Про це саме вів мову із Світанком і Похмурий, який мав особисто доповісти потім Рейтарові.

Світанок, дещо вражений тим, що Рейтар вдається до посередника, сухо пояснив: хтось його виказав, бо переправу він готував згідно з інструкцією Рейтара, оминаючи пороми, мости й людні шляхи. Похмурий і Світанок зналися віддавна й навіть по-своєму симпатизували один одному: обидва зажили недоброї слави найбільш жорстоких бандитських ватажків, тож Похмурий лаштувався доповісти Рейтарові, що Світанок не порушив його наказу, а скоріше хтось попередив Боровця й Еляшевича, якщо то взагалі був не випадковий збіг. У такому разі Світанка можна було лишити командиром загону чи й навіть відзначити за хоробрість.

Чимало цікавих з'юрмилося й біля Акули, який потішав товариство розповіддю про те, як через амурні справи Зубра вони мало не провалились у Згожелях:

— ...Лежимо собі з Риссю на сіні й бавимося поперемінно зі слухняним гарним дівчам, охочим до такого діла. З кухні пахне бульйон, обід на замовлення готується, а тут раптом лізе до нас по драбині її молодша сестра, ну просто квіточка, кажу вам. Рись аж облизався. За нею слідом з'являється переляканий Зубр: «Тихше, панове, бо лягаві йдуть! Звідки вони взялися — лихий їх зна... Щоб старий, бува, не розбазікався, я прихопив із собою це козеня». «Добре», — похвалив Рись. Приготували ми автомати. Рись умостився за димарем, я — коло віконця, а Зубр... Ніхто не здогадається, до чого додумався наш Зубр... Він тримав ту голубоньку біля себе, а що бідолаха зголоднів, то так його, видно, розпалило, аж почав до неї добиратись, і то якнайрішучіше... Я наставився вухом униз. Лягаві балакають. Я зразу збагнув, що вони прийшли випадково. Господар боїться за дівах, через те й тримає язик на припоні. Вони, певно, пішли б собі геть, так само, як і прийшли, та й ми ж знали наказ командира й не збиралися без потреби зчиняти галас, але цей чортів Зубр... Надто вже поспішав він з отим дівчиськом. Вона в нього як шарпнеться, а він як гупне ногою, бодай би йому,— мало хата не завалилася. Чую, щось там унизу про кота говорять, а тоді драбина рип-рип — котрийсь лягавий лізе до нас на горище. Я стояв у темному кутку, мене він, мабуть, не помітив, ну, а з Риссю стрілися лоб у лоб, тож Рись і пальнув з автомата. Той гепнув униз, а другого тільки й бачили, дав драпака. Схоже, поранений, але все-таки втік. Між іншим, це той самий Ставинський, що через нього після смерті Молота бійка сталася. Ну, та нам було не до Ставинського... А Зубр — сміх та й годі; бачили б ви, як він штани підтягав, коли з автомата торохнуло. Кумедія!..

Регіт улігся тільки тоді, коли підійшов Здісек і гукнув декого на нараду.

Уточнивши особовий склад загону, Рейтар вирішив поділити його на десять патрулів. Підібравши разом з Похмурим кількох нових командирів, наказав скликати всіх начальників патрулів. На осяяній сонцем галявинці під стрункою сосною стояв в офіцерській формі з від-

знаками капітана Рейтар, поруч нього Похмурий і Здісек. На нараду прийшли Зигмунд, Кракус, Рись, Акула, Пантера, Мурат, а також троє колишніх підлеглих Молота: Леопард, Світанок і Сич. Рейтар з кожним вітавсь однаково сердечно, дбаючи про те, щоб ніхто не відчув себе обійденим. Потім запросив усіх сісти й розпочав. За своїм звичаєм, він говорив коротко, діловим тоном, що не терпить заперечень. Згадав про смерть Молота, й оскільки нічого вже на цьому не втрачав, не пошкодував йому посмертних компліментів:

— ...Як ви, панове, й самі добре знаєте, ми з командиром Молотом мали широкі, узгоджені з центром на Заході, плани. Але на війні, як на війні. Змінились обставини, й треба пристосовуватись до них, переглянути тактику. Я цю тактику вже розробив, і її схвалено центром. Зараз я вам її оголошу, але спочатку два повідомлення. За погодженням з центром дотеперішній старший сержант, а віднині хорунжий Похмурий призначається моїм заступником...

Похмурий щось пробурмотів під ніс, може, навіть «славу вітчизні», бо що не кажи, а він був старий кадровий вояка, ще передвоєнний жандармський капрал. Галявиною перебіг шепіт схвалення чи здивування.

— ...І ще одне: також за згодою центру, ви, панове, призначаєтесь командирами патрулів...

Знову пожвавлення, взаємні вітання. Світанок полегшено зітхнув, а схожий на вродливу дівчину Рись аж зайшовся рум'янцем, бо й досі не був певен, як розцінить Рейтар останній інцидент, коли одного міліціонера вбили, а другому дозволили втекти. Рейтар чітко фіксував кожну реакцію підлеглих. По заздалегідь обдуманій короткій паузі він підлив масла у вогонь:

— А про інші нагороди й підвищення в званні дозвольте оголосити вже перед строєм усього загону.

Вгамувавши емоції владним жестом, Рейтар зажадав, щоб кожен доповів про настрої серед населення, охарактеризував становище в повіті й подав свої пропозиції на найближчий час. Майже годину вислуховував він звіти новопризначених командирів, не перериваючи їх. Поступово вимальовувалась картина, яка відповідала його власним уявленням і цілком підтверджувала слушність розробленої тактики. Насамперед настрої людей. Тут думки були загалом одностайні. Найкраще поводяться ті, що перебувають у загоні віддавна й брали участь в операціях. Переконливий доказ цього — зі збором не було клопотів, прийшли майже всі, навіть охоче. Рейтар підкреслив у своєму блокноті «майже всі» й дописав: «За відмову приб. на збір розстр.». Тоді закреслив «розстр.» і виправив: «повісити Камінця й Крука». Далі сховав блокнот і урвав Мурата, що саме доповідав про Крука, разом з яким переховувався на одній «малині»:

— Панове! Дезертирство з наших лав і невиконання наказів каратиметься нещадно. Солдати повинні це знати. Пане сержант Мурат!

— Слухаю! — Мурат підхопився й виструнчився.

— Звідки цей Крук?

— З Ляхувки. Це тут поблизу.

— Пане хорунжий Похмурий! Прошу виділити групу з трьох чоловік, яка сьогодні ввечері на чолі з сержантом Муратом піде до того Крука й припровадить його сюди живого чи мертвого. Будемо судити.

— Так точно, пане командир! — одночасно відповіли Мурат і Похмурий.

— А Камінцем займемося пізніше. На патруль, що діятиме поблизу його села, покладається перше завдання: схопити й ліквідувати дезертира Камінця. Прошу доповідати далі, сержанте Мурат. Передовсім мене цікавлять перспективи нашого співробітництва з місцевим населенням.

Як випливало з доповідей Мурата й командирів решти патрулів, тут не було чим особливо хвалитися. «Знову-таки виходить на моє,— думав Рейтар.— Коли селянин боїться нас, то й допомагає, а взагалі йому байдуже до наших ідей. Декотрим починає подобатись нова влада: проводить електрику, будує дороги, школи. Добре, що хоч до колгоспів збираються тягти примусово: селянин цього боїться й через те тримається нас. Тут треба натиснути й пропагандою, й страхом». Рейтар занотував: «Завд. для загонів — ліквід. акт. агіт. за колг.».

З подальших звітів виходило, що мережа зв'язку діє непогано, «малини» загалом надійні. Він знову занотував: «З кварт. бути обережними! Під час операцій — тільки бункери». «Зледачіють по квартирах, розлежаться під боком у молодиць, а потім матимеш з того всього Камінців і Круків»,— подумав роздратовано.

— А як там військо, УБ? — урвав Рейтар Акулу на півслові.

Той коротко переповів, що знав. Військові підрозділи набувають дедалі більшого досвіду. Створено оперативні групи майже в кожному повіті. Мають собак. Тісно співробітничають з органами держбезпеки. Останнім часом до операцій ще активніше включається міліція. Налагодили радіозв'язок. Особливо мобільним є підрозділ КВБ в Ляску. Пробують брататися з населенням. У Мокрому їм це вдалось, приїхали туди з санітарною групою, з оркестром, артистами. Привезли з собою місцевого хлопця, Канюка, й він разом з родиною прихилив до війська місцеву громаду. Рейтар записав: «Мокре — род. Канюків, ком. агіт.+».Хрестик, поставлений біля якогось прізвища, завжди означав у Рейтара одне — смерть. «А це в них нова тактика»,— подумав Рейтар. Він розумів, що дедалі більше людей виривається з-під його впливу. «Ми їм школи будувати не допоможемо, доріг не насиплемо, лікаря не привеземо, а селянин людина практична й полюбляє конкретність. Ляск, особливо активний Ляск. Звісно: Татарин. Треба напустити на нього Похмурого. А може, залишити його собі? Й оперативникам слід неодмінно дати прочухана, давно вже не діставали. Це й нам додасть авторитету серед селян. Треба ближче придивитися до того підпоручника з Ляска, це він нагрів чуба Світанкові, отож хай Світанок і візьме реванш». Рейтар записував: «Світанок — засідка на підпоручн.».

— Як на вашу думку, панове, що ми повинні здійснити найближчим часом? Я вже говорив: тактику погоджено з центром, та це не виключає різних коректив, які я маю повноваження вносити в разі потреби.

Рейтар знав — його підлеглі не відзначаються особливою фантазією, тож і не сподівався від них нових ідей. Насамперед вони вимагали «реквізицій», обгрунтовуючи це тим, що треба заготувати на зиму продукти й мати матеріальні фонди для контактів з населенням. Ну що ж, хай воно так і називається. Рейтар записав: «Наскоки». Потім закреслив це слово, почеркав кривулями й вивів — «Реквізиції». Майже всі говорили про терористичні акції, називаючи прізвища членів ППР, громадських активістів, членів груп сприяння міліції. Хтось, здається Світанок, сказав про штаб оперативників, інший — про один чи два міліцейські пости, які слід розгромити. Та жоден з начальників патрулів, окрім пограбувань і терору, нічого не запропонував, ніхто й словом не

згадав про політичні форми боротьби, агітацію, листівки, саботаж. «Темні розбійнички,— міркував Рейтар.— Ну, дарма, я їм нагадаю, що ми військо». Та він хотів дати їм шанс і спитав:

— Хто ще має якісь пропозиції?

Жодних інших пропозицій не було, під гострим поглядом Рейтара всі опускали очі. Нарешті набрався духу чи не найтемніший з-посеред них — Пантера:

— Дозвольте запитати, пане капітан, коли нарешті та війна почнеться, бо вже скоро зима?

Зареготали всі, навіть сам Пантера. Рейтар кисло посміхнувся. Він добре зрозумів, що цей недолугий здоровань своїм запитанням підсвідомо висловив думку, яка напевно ж бентежила всіх: що гра у військо надто затяглася, що кільце стискається, що їм стає чимдалі важче, а кінця, як там не крути, не видно. Коли влігся сміх, Рейтар розвинув перед підлеглими цілу теорію. Просту й трохи примітивну, але таку, яка цих людей, пов'язаних з ним швидше на смерть, ніж на життя, привабила б не тільки близькими, а й далекими перспективами. Не шкодував барв на міражі, в котрі й сам хотів би вірити:

— Я не пророк, але третя війна вже не за горами. Західне радіо передає про це щодня. Центр також підтверджує. Там, на Заході, нещодавно створено спеціальну раду, яка об'єднала різні наші політичні партії для повалення комуністичного режиму тут у тісному співробітництві з Англією й США. Рада почне надсилати нам не лише інструкції, а й спорядження та гроші. Мало того, в Лондоні розгорнув активну діяльність штаб ВіН, покликаний вести збройну боротьбу в країні. Власне, йому підпорядкована й наша партизанська бригада. Штаб тісно співробітничає з американською й англійською контррозвідками, за допомогою яких готує на початок війни повстання під умовною назвою «Вулкан».

Виходило в Рейтара гладенько, хоч він, по суті, переповідав те, що почув в Ольги з передач західних радіостанцій, докинувши сюди власні домисли й уривки з того, що вичитав із місцевих газет. Його слухали роззявивши рота.

— Коли вже триває холодна війна,— закінчив Рейтар,— то й до гарячої лишається якийсь крок. Тоді ми будемо потрібні й будемо перші. Зрештою, це добре знає й центр, про що свідчать сьогоднішні підвищення по службі й нагороди... А тепер, панове, моє рішення щодо складу окремих патрулів, районів діяльності, тактики й завдань. Пане хорунжий, прошу оголосити особовий склад кожного з патрулів. Рішення це остаточне: ми армія, панове.

Похмурий дістав з кишені зім'ятий папірець і прочитав прізвиська командирів та їхніх підлеглих. Керуючись хитрою тактикою «роз'єднуй тих, хто надто заприязнився», Рейтар знову перетасував і особовий склад патрулів, і межі діяльності кожного. А район дій усього загону охоплював п'ять найближчих до Ляска повітів.

— Отже, панове, віднині матимете більшу автономію. Зв'язок через «поштові скриньки» за допомогою вже перевірених людей. Увесь час перебувати в лісі. На конспіративні квартири влаштовувати тільки поранених. Діяти виключно за моїми наказами. На власний розсуд можна приймати рішення хіба в разі крайньої потреби; повна відповідальність за них падає на вас, панове, як на керівників. Кожна наша операція повинна бути ефективною й мати широкий резонанс серед місцевих жителів. До населення ставитись як належить: за продовольство

та постій — платити, а якщо бракує грошей — залишати квитанції, які будуть оплачені після перемоги. Між іншим, щодо реквізицій. Здійснювати їх тільки з мого дозволу. Об'єкти — переважно крамниці й каси установ. Тривкі продукти лишати на зиму. Половину готівки неодмінно передавати до штабу загону. Ще одне: за кожної нагоди провадити серед населення роз'яснювальну роботу, доводити всім, що комуні вже жити недовго. Вироки підписувати моїм псевдонімом і оголошувати перед виконанням. І останнє: дозволяю вербувати людей до патрулів — на відповідальність начальника. Кожного новобранця за першої можливості неодмінно піддавати випробуванню: він має особисто виконати якийсь вирок. Тоді не тільки виявить свої бойові якості, але й назавжди пов'яже власну долю з долею загону. Гадаю, що ви, панове, мене зрозуміли. Я й хорунжий Похмурий інспектуватимемо патрулі. В разі потреби провадитимемо спільні операції. Конкретні завдання на найближчий час кожен отримає завтра особисто... Ага, ще одне. Опергрупу без потреби не чіпати: операцією-реваншем командуватиму я. Маєте пам'ятати, що в своєму районі ви повинні бути скрізь, усе бачити й чути, але самі залишатися невидимими й невловимими. Дальший розпорядок дня такий: до вечора знайомитися зі своїми людьми, поповнювати амуніцію, зброю й боєприпаси. Завтра огляд патрулів, передислокація. На сьогодні все, панове, можна розійтись. Лишитися тільки панам Похмурому й Мурату...

Вночі линув дощ, і таборище перетворилося на болото. Всі тулилися до найгустіших дерев, лаялись і тремтіли від холоду, загортаючись у що тільки можна. Рейтар прокинувся й спитав про Мурата. Того ще не було. За комір капало, Рейтар скулився й курив, дивлячись на чорне захмарене небо. Так само темно й важко клубочилися в голові думки. Всі патрулі мають однієї ночі разом напасти на кілька кооперативів і кас, а вже потім, протягом вересня-жовтня, діючи відповідно до обставин, кожний патруль у своєму районі ліквідовуватиме членів ППР та інших заповзятих активістів. «Загудуть, мов бджоли у вулику. Я їм ще покажу, на що Рейтар здатний. Сам із Здісеком лишуся в патрулі Зигмунда й за першої зручної нагоди теж зведу деякі рахунки. Відвідаю Кевлакіса — раз. Поспитаю, що там йому Татарин пообіцяв. А може, перебування в Ляску пішло йому на користь і він більше не огинатиметься? Придався б мені цей чоловік. Від Ольги зо два місяці треба триматись подалі: такий магніт, що прилипнеш і потім не відірвешся. Як би це додому заскочити, побачити матір? Ні, не треба ризикувати, там напевно пильнують, хай їм чорт. Хіба що котроїсь неділі, коли піде до костьолу, або як у поле вийде...»

— Пане капітан! Мурат із своїми людьми повернувся,— доповів Здісек.

Рейтар підвівся. Дощ майже вщух. Легкий вітерець перебігав у верховітті дерев, струшуючи з гілля великі краплини.

— Крука привели?

— Так точно, пане командир.

— Хай відведуть його куди-небудь, постережуть до ранку. А Мурата сюди.

— Слухаюсь, пане командир.

Здісек зник. Рейтар обсмикнув мундир, умив росою обличчя. За хвилину з'явився Мурат.

— Ну, що там нового?

— Дурне порося. Ми його з-під перини витягли. Виявляється, в нього там молодичка є, вже й вагітна. Придбали десь справні документи й збиралися разом на нові землі втекти. Завтра ми б його вже не застали.

— Опір чинив?

— Тхір смердючий! Усю дорогу скиглив і пощади просив.

— Ваша думка?

— Розстріляти його! Іншим для прикладу.

— Я з вами не згоден. Не розстріляти, а повісити! На такого й кулі шкода. Дякую, сержанте Мурат. Відпочивайте.

— Во славу вітчизни, пане капітан!

— Дісталися без пригод?

— Так точно, пане командир!

Уранці знову розгодинилось. Просихаючи під сонячними променями, ліс парував, повнився пахощами. Рейтар у супроводі Похмурого й Здісека обходив по черзі патрулі. Добрий настрій зіпсувала йому непередбачена подія, Рейтар навіть розгубився на мить. Коли оглядав патруль Кракуса, з шереги раптом вийшов літній уже чоловік на прізвисько Великий, якого Рейтар пам'ятав ще з часів, коли той ходив з Бурим, і звернувся з проханням відпустити його з загону.

— Занедужав я, пане командир. Після дощу кістки страшенно крутить. Руки он стали які — гвинтівки вже несила тримати.— Великий простяг до Рейтара чорні вузлуваті руки з опухлими від ревматизму суглобами.

— А що, як злапає УБ?

— Не злапає, пане командир. Я родом з Любельського повіту, скажу, що повернувся з Заходу, належних документів роздобудуся.

— Гаразд. Після збору зверніться до хорунжого Похмурого, він вас проінструктує, що маєте робити, коли легалізуєтесь.

— Бог вам оддячить, пане командир! Можете завжди на мене розраховувати.

— Не я, а Польща. Пане сержант! — звернувся Рейтар до Кракуса.— Прошу зняти Великого з обліку у вашому патрулі.

— Слухаюсь, пане командир.

Рейтар недбало козирнув і краєм ока помітив, як іще не певний власного щастя Великий оглядає свої покручені руки. До Рейтара підійшов Похмурий. Коли не було нікого поблизу, вони розмовляли між собою по-панібратськи.

— Ти його справді звільнив?

— Власним вухам не віриш?

— І куди ж я його тепер?..

— То вже твоя справа.

— А, це інша річ. Я думав, ти розм'як.

— Можливо.— Перед очима Рейтара постало розчулене обличчя Великого й спотворені суглоби його рук.— А з тобою таке ніколи не трапляється?

— Хвалити бога, поки що ні.

— А я от замислююсь. Може, таки відпустити старого? Руки в нього й справді не згинаються...

— Зате язик нівроку. Хочеш поставити під удар загін, усю мережу?

— Хай тобі біс, роби, як знаєш.

— Слухаюсь, командире!

— Тільки щоб ніхто не довідався.

— Покладись на мене.

По паузі Рейтар спитав:

— А що з тим дезертиром?

— Адже ти сам наказав...

— Що він говорить?

— Скиглить і обіцяє робити все, що накажемо.

— Може, простити його?

— Слово було сказано. Як одному попустиш, на завтра матимеш двох, позавтра — трьох... Та що я тобі тлумачу... Оті твої ілюзії...— Похмурий урвав себе на півслові.

— Гаразд, не філософствуй.— Рейтар поглянув на годинник.— Зараз друга, о третій збір. На зборі повісиш ту смердоту.

— Буде зроблено, командире.

— Іди підготуй, що треба, постачальнику янголят!

— Скоріше, бісенят, командире! — Похмурий зареготав.

Умостившись осторонь на поваленому стовбурі, Рейтар за допомогою Здісека почав упорядковувати список підвищень і нагород, які за годину намірявся роздавати щедрою рукою. Він суворо дотримувався військового статуту. Цю звичку він виніс іще з училища і вимагав того й від інших за будь-яких умов. Отож усіх людей, окрім тих, що лишалися на варті, Похмурий вишикував на галявині двома шерегами. Вони стояли окремими патрулями з командирами на чолі. При появі Рейтара, котрий наближався до них енергійним кроком, Похмурий скомандував: «Струнко, праворуч рівняйсь!» І пішов рапортувати. Це в нього вийшло досить доладно. Рейтар, тримаючи два пальці біля козирка, пройшов перед фронтом, зупинився посередині і різким голосом, зриваючись на дискант, вигукнув:

— Здрастуйте, солдати!

— Здрастуйте, пане командир!

Він обернувся до Похмурого й наказав дати команду «вільно», а сам трохи відступив, став на узвишші й почав виголошувати промову. Говорив коротко, але не поминув нічого, що могло б утішити цих людей. Він назвав їх ветеранами боротьби за незалежність, згадав про близький уже час перемоги й про те, що чекає на них після тієї перемоги.

— Усі, хто зібрався на цій лісовій галявині,— то цвіт народу. Ви знаєте не гірше за мене, що наші лави незабаром зростуть удесятеро, ні, в стократ. Згадайте про нашу цивільну мережу, про підтримку населення, інтереси якого ви захищаєте. Дякую вам, що ви без вагань з'явилися на збір. Польща цього не забуде. І тим більше обурення повинен викликати той факт, що в наших лавах знайшовся боягуз, дезертир і зрадник, який хотів утекти. Для таких тхорів нема й не буде пощади. Вироком підпільної Речі Посполитої колишній солдат нашого загону, зрадник і дезертир Крук, після проведення слідства засуджений до смертної кари. Як командир, я затверджую цей вирок і наказую негайно його виконати. Пане хорунжий Похмурий! Починайте! Нехай справжні солдати бачать, що чекає на зрадників, для яких і кулі шкода.

Рейтар замовк. Похмурий махнув рукою. На цей сигнал двоє бандитів притягли з-за молодих сосен змертвілого парубка; ноги його волочилися по землі. Це був спухлий від нелюдських побоїв, увесь у синцях білявий молодик років дев'ятнадцяти або двадцяти, настільки змор-

дований і приголомшений подіями останньої доби, що не мав сили опиратися, протестувати чи щось говорити. Бандити підтягли його до міцного граба, через гілку якого вже був перекинутий мотузок. Підійшов Похмурий і з вправністю професійного ката накинув зашморг на шию хлопцеві. Тільки ті, що стояли близько, чули, як приречений, ніби сам до себе, тихо вимовив:

— Люди, що я такого зробив, за що ви мене, люди?

Похмурий дав знак, і ті двоє водночас потягли за мотузку. Хлопець зіп'явся навшпиньки, а тоді обвис і захрипів, голова його перехнябилася. Кати потримали його якийсь час, потім опустили, й труп упав на землю. Похмурий підійшов, неквапом вийняв парабелум з кобури, яку носив за німецьким звичаєм майже на животі, й, нахилившись, вистрілив хлопцеві в скроню.

— Солдати! — Голос трохи тремтів, хоч Рейтар і намагався цього не виказати.— Польща карає зрадників, але вшановує героїв. За дорученням центру маю приємність поздоровити вас усіх з нагородами й підвищенням у званні. Капрале Здісек, прошу оголосити.

Здісек вийшов наперед і почав читати. Це тривало досить довго. Всі начальники патрулів дістали звання старших сержантів і сержантів, кожного з них відзначено також хрестом «За хоробрість». Того дня в Рейтара була справді щедра рука, він не поминув нікого. По закінченні церемонії Похмурий провів парад. У товаристві Здісека, який тримався на належній відстані. Рейтар, усміхаючись, козиряв, стоячи за кілька кроків од тіла Крука, над яким уже починали роїтися зелені мухи.

Потім відбулись бесіди з кожним начальником патруля і, нарешті, гучний бенкет.

Надвечір небо знову затягли хмари. Цього разу Рейтар хотів дощу. Дощ не тільки остудив би розпалені горілкою голови, а й значно полегшив перебазування патрулів. Не гаючи часу, Рейтар наказав знімати табір. Один по одному патрулі пірнали в темний мокрий ліс. Передостаннім відходив патруль Похмурого. Серед згорблених під дощем постатей Рейтар упізнав Великого. Згадав оті його покручені руки, й ніби жаль ворухнувся в душі. Рейтар хотів був сказати щось Похмурому й навіть зробив зо два кроки, але потім роздумав і зупинився. Група зникла в темряві...

— У якому напрямку підемо, пане капітан?

Він здригнувся. Питав Зигмунд, у патрулі якого Рейтар залишився цього разу. До складу патруля входив Здісек — Рейтарів ад'ютант, а також Рокита, Кат і Моряк.

— У якому напрямку? — перепитав Рейтар.— Куди очі світять... А взагалі — далеко не підемо. Розмістимося побіля Потоцьких боліт над Нурцем. У таку негоду ніхто нас там не шукатиме, а саме цього нам і треба.

— То можемо рушати?

— Рушаймо!

11

Еляшевич відпочивав. Уперше за довгий час дозволив собі таке цього суботнього вечора: просто лежав на канапі, заклавши руки під голову й заплющивши очі. Щойно помившись і перемінивши білизну,

всім тілом відчував, як спадає напруження. Ліниво снували думки, переносились у далеке минуле, підсвідомо уникаючи сьогоденних справ. Він не розплющив очей і тоді, коли почув, що до покою, тихо човгаючи капцями, ввійшла мати. Еляшевич подумки уявляв її собі, тендітну й сиву, з гладенько зачесаною головою. Мати підійшла, поставила щось на столику біля ліжка. До Еляшевича долинув аромат міцного чаю й малинового варення. Якусь хвилю мати постояла непорушно, певно, розмірковувала, чи варто сина будити. Очевидно, вирішила, що сон для нього корисніший, бо почовгала до шафи: дверцята ледь чутно рипнули. Потім кроки знову наблизились, і Еляшевич відчув, що його вкриває тепла материна хустка, що трохи пахла нафталіном. Він поволі розплющив очі й зустрів занепокоєний погляд матері. Взяв її руку й поцілував. Мати ніжно його погладила.

— Збудила тебе? А так же хотілося, щоб ти поспав.

— Та що ти, мамо... Я взагалі не спав, тільки прикидався.

— Ач, хитрун! Уже сивіє, а й досі жарти в голові. Негарно з матері глузувати.

— Мамо!

— А я, бач, хотіла чаю з тобою попити, рогаликів з малиновим конфітюром напекла. Та якщо ти такий лукавий, то все забираю і йду собі.

— Здаюся!

Отак жартуючи, вони сіли пити чай.

...Еляшевичі жили в Ляску, відколи старий Мустафа Еляшевич, вахмістр 13-го уланського полку, вийшов на пенсію. Татарин за походженням, з роду Муслімів, що осіли на польських землях ще в давнину, за часів Вітовта; вахмістр у двадцятих роках служив спочатку в Татарському полку, а коли тридцять шостого року в 13-му уланському був створений окремий ескадрон татарів, перейшов туди. Але прослужив недовго. На змаганнях з перешкодами, коли він пустив коня чвалом, лопнула попруга, й вахмістр дістав травму хребта. Тоді-таки він одержав пенсію за інвалідністю й переїхав з родиною на постійне мешкання до Ляска, бо його дружина — вчителька — походила саме з цих підляських країв, із старого й відомого в околиці шляхетського роду Висоцьких. Війна тридцять дев'ятого року розметала невелику сім'ю. Щойно одержавши атестат зрілості, син був призваний до війська, а невдовзі по тому слід його загубився. Батько до останніх своїх днів так і не знав, що з ним і як. А матері казав:

— Якщо загинув, то така вже, жінко, доля солдата. Але й загинути міг тільки смертю хоробрих, як годиться Еляшевичу. Ще жоден Еляшевич не зганьбив свого імені на службі нашій вітчизні, найяснішій Речі Посполитій.

Старий вахмістр полюбляв уживати в розмові архаїчні слова, захоплювався історією й пишався своїм польсько-татарським родоводом. Він визнавав віру своїх східних предків-мусульман, але йому не заважало, що жінка була католичкою. В перші місяці гітлерівської окупації старого вахмістра Еляшевича разом з іще кількома жителями Ляска було розстріляно під цвинтарним муром. Його — за те, що не здав дорогого йому старовинного пістолета, який зберігався в родині з давніх-давен, а також своєї уланської шаблі. Дружина зосталася в Ляску зовсім самітна, війна забрала в неї обох найдорожчих їй людей. Яка ж була радість матері, коли пам'ятного сорок четвертого року

знайшовся її син, уже давно оплаканий. Однак побачити його і обійняти вона змогла тільки по закінченні війни — влітку сорок п'ятого. Томаш повернувсь, але не здав офіцерського мундиру й зброї, бо був направлений в органи безпеки. І хоч йому випало служити в Ляску, це небагато дало старій. З'являвся рідко: чи виїздив на операції, чи працював у відділі, вдома ніколи не ночував. А вона по-материнському піклувалася про нього, дбала бодай про те, щоб син завжди мав чисту білизну, приносила йому на службу й лишала в чергового домашні наїдки. Що вона знала про його роботу? Більше підказував їй материнський інстинкт, часом якась плітка, бо людський язик буває лихий. Син мав тверду батькову вдачу, не полюбляв звіряти своїх думок, і мати йому за це не дорікала, тамуючи біль у собі. Помічала передчасні зморшки на синовому обличчі й чимраз більше срібла в його смолянисто-чорній чуприні. Ще журилася тим, що син і досі неодружений. Кілька разів намагалась поговорити про це, але він мовчав або ж одбувався жартами. З часом мати так призвичаїлася до всього того, що було повсякденням сина, так рідко його бачила, що коли він нарешті з'являвся ненадовго в домі, розмов про його службу й шлюб, як правило, не заводила. Цього вечора теж. Вона просто сиділа й дивилася на нього, підсовувала рогалики, доливала чай. Останнім часом він страшенно змарнів: гарячково виблискують чорні очі й темніють кола під ними, запали смагляві щоки, ніс загострився, голос приглух, а руки, коли помішував ложечкою чай або підносив склянку, нервово тремтіли. Мати не втрималася:

— І довго ще тягтиметься все оце?

Він глянув на неї, але нічого не відповів. Мати знала про Рейтара. Зрештою, знала його самого ще з-перед війни.

— Весь час із отим Мінським?

— Здебільшого з ним... Хоч інших теж не бракує.

— А такий же був гречний молодик. Пам'ятаю, за окупації, коли батька розстріляли, він стрів мене на базарі, висловив співчуття, поцілував руку, про тебе питав... А тепер бачиш, який жах. Нелегко, мабуть, його матері, нелегко... Може, слід було б з ним побалакати, напоумити його, синку?

Еляшевич сумно посміхнувсь, одсунувши склянку з недопитим чаєм.

— Надто пізно, мамо. Був час, коли пробували з ним говорити. Перед ним відкривались інші шляхи, дві амністії було оголошено, і все надаремно.

— Затявся?

— Спочатку затявсь, а тепер, мабуть, боїться. Багато крові на його руках, мамо, забагато людської крові, щоб він міг розраховувати на щось.

— Це жахливо, синку. А що ви зробите з ним?

— Передусім повинні його зловити.

— А тоді?

— Стане перед судом.

— Бідна його мати. Чи він одружений, діти є?

— Парубок.

— Хоч за це хвала богу. Бо коли б іще мав жінку й дітей...

Не бажаючи далі розводитись про Рейтара, Еляшевич необачно зачепив іншу, теж болючу для матері тему, сказавши жартома:

— Бачиш, мамо, не варто женитися, бо ніколи не знаєш, як повернеться життя, а потім доведеться ще й за жінку та дітей журитися. Просто щастя, що я ходжу в парубках.

Та мати раптом образилась:

— Оце так! По-перше, ти не якийсь там Мінський, а по-друге, ще нічого невідомо; може, коли б він був одружений, то швидше б отямився... А я, синку, хотіла б ще онука поняньчити, хай би якийсь маленький Еляшевич мене бабусею називав... Що ти на це скажеш?

— Ти для бабусі надто молода, мамцю.

— А ти не жартуй. Хіба ти кульгавий чи горбатий? Скільки дівчат довкола ходить, мов квіточки.

Тепер уже син трохи наїжачився:

— Нехай собі. А може, мені не подобається жодна з них? А може, вони мене не хочуть?

— Кажи, кажи! А Ганя? Здається мені...

— Мамо, прошу тебе, облиш. Бо знову посваримось, а мені так смакують рогалики...

Цього разу обійшлося.

— Ну гаразд, гаразд. Принесу тобі цілий таріль. Долити чайку?

— Півсклянки.

Мати підвелась, узяла таріль і склянку й пішла до кухні. Але від порога озирнулася:

— Коли вже на те, то Ганя була в мене не далі, як тиждень тому. Погомоніли ми з нею про се, про те, а коли прощалася, переказувала тобі привіт.

— Гарна дівчина.

— Ще й яка!

Добросердо всміхаючись, мати вийшла, а він почав ходити по кімнаті. Ганя переказувала привіт. Люба мамо, на жаль, це не те кохання. Еляшевич дістав із задньої кишені гаманця, де лежала трохи прим'ята на ріжечках фотографія. З неї дивились усміхнені очі Юльки. Їй дуже личила форма й збитий набакир берет.

...До полку тоді прибуло кільканадцять дівчат-офіцерів. Призначення вони отримали переважно в штаб, інтендантство й санітарну службу. Однак троє з них, у тому числі й підпоручник Юлія Лістек, по-жіночому вдалися мало не до сліз, а таки виблагали призначення в стройові підрозділи. Юлька стала командиром взводу того піхотного батальйону, в якому командував ротою й Еляшевич. Була зима сорок п'ятого, й точилися запеклі бої: костюшківці билися тоді за Колобжег і на Поморському валі. Край смішкам та пересмішкам поклав перший же бій. Дівчата знали солдатську службу не згірше за своїх товаришів-офіцерів: були витривалі, відважні, а крім того, незвично дбайливі щодо своїх солдатів. Їх визнали. Й хоча для підлеглих вони були «товаришками підпоручниками», колеги-офіцери, як то ведеться в одному колективі, називали їх просто Юлькою, Ядзькою, Лідкою. Для Еляшевича Юлія теж була Юлькою. Вона подобалася йому. Юльці пасувала військова форма, обличчя в дівчини було ясне, відверте й завжди усміхнене. Вони билися разом у Колобжезі. В перебіжках між вибухами він бачив її постать з пістолетом у руці: Юлька вела свій взвод в атаку. Коли скінчився бій, він здибав Юльку якось опівдні на березі. Як і всі, хто вперше бачить море, Еляшевич не втримався від спокуси, зачерпнув почіпки води з набігаючої хвилі й швидко підніс до вуст. Сьорбнув.

І нараз почув сміх, а коли роззирнувся, вгледів її. За кілька кроків од нього дівчина так само навпочіпки пробувала на смак морську воду. Вони майже водночас підвелись, витерли руки об гімнастерки й розсміялись. Виявилось, Юльця, котра походила з Поділля, як і Еляшевич зроду не бачила моря. Вони пішли пляжем, обминаючи потрощені гармати, плутанину дротяних загорож, автомашини, покидані радіаторами до води так, ніби гітлерівці збиралися втікати ними за море. Призахідне сонце світило їм в обличчя. Дівчина нахилилася й щось підняла. Еляшевич брів далі, поринувши в свої думки, і тільки коли вона загукала до нього, озирнувся і... сталося. Це був, власне, той момент зачарування, невловна мить, яку пам'ятаєш потім усе життя. Мов загіпнотизований, стояв Еляшевич на колобжезькому пляжі і дивився на Юльцю, яка наближалась до нього. Ішла спокійно, освітлена рожевими променями сонця, тримаючи в одній руці синій берет, а другу простягши до нього. І ось такою, на тлі цього морського краєвиду, вона закарбувалася в його пам'яті назавжди. Видно, почуття, яке заполонило його, відбилося й на обличчі, бо дівчина все зрозуміла. Усмішка її поволі згасала, а очі розкривалися все ширше, все здивованіше. Юлька спинилася за крок від нього. Вони помовчали, але очі їхні промовляли виразніше, ніж будь-які слова.

— Поглянь-но, яка гарна.— На розтуленій долоні Юлі лежала маленька, відполірована морськими хвилями мушля.— Що для неї війна? Лежить собі на піску та й годі.

Еляшевич обережно взяв мушлю і, мов хлоп'як, приклав до вуха. Дівчина всміхнулася:

— Шумить?

— Послухай.

Він одгорнув густі пасма її русявого волосся й приклав мушлю до вуха.

— Шумить, і справді!..— прошепотіла вона. А він, відгортаючи й другою рукою її волосся, відчував його пухкість і тепло дівочої шиї. І ще бачив ніжні вуста, що ледь розтуляються йому назустріч.

Першу дивізію імені Костюшка було перекинуто до Берліна. З усіх її частин третій полк першим пішов у бій. Головні сили полку наступали в районі Тіргартена. В лютому бою за станцію метро було смертельно поранено підпоручника Юлію Лістек. Еляшевич наступав поблизу. Його рота долала останні гнізда опору есесівців. То тут, то там доходило до боротьби гранатами чи врукопаш. Прикриті вогнем роти, вулицю перебігли санітари з ношами: за сусіднім кам'яним будинком містився спостережний пункт. Незабаром вони повернулися, й хтось гукнув, що несуть Юльку. Коли Еляшевич попід стіною добрався до неї, вона ще була жива. Силкувалась навіть усміхнутися. Гуркіт стрілянини не вщухав ані на мить. З того боку, серед руїн, де була його рота, долинуло гучне «ура!». Зціпивши зуби, поручник побіг туди. Надвечір, коли скінчився бій, прийшов санітар і передав Еляшевичу маленьку відшліфовану морем мушлю...

У двері постукали раз і вдруге. Еляшевич вийшов із задуми й, звичним жестом намацавши за поясом пістолет, ступив до порога:

— Хто там?

— Це я, товаришу начальник, Олієвич.

Еляшевич упізнав голос свого водія, відтяг засув й одчинив двері:

— Сталося щось?

— Як це не прикро, але так... Черговий прийняв уже три повідомлення про напади на кооперативи. Наче мішок розв'язався!..

— Де?

— Черговий звелів переказати, що в Рачинах і Годишеві. І на пошту в Посьвєнтному напали.

— Сто чортів, це ж у різних кінцях повіту!

— Саме так, шефе.

— Гаразд, їдьмо!

Мати, яка щойно вийшла з кухні, почула лише кінець розмови.

— Ну тобі й щастить! А для кого ж я чай заварювала?

— Мушу бігти, мамусю, вибач.

— Так точно, мусить бігти, пані Еляшевичева, нічого не вдієш,— підтакнув водій.

Стривожена мати почовгала до кухні, там зашарудів папір, і це означало, що вона не дасть почерствіти свіжоспеченим для сина рогаликам. За кілька хвилин Еляшевич та його водій з паперовими згортками в руках поспіхом сідали до автомашини. Відхиливши завіску, мати ще встигла побачити, як син помахав їй рукою. Вона перехрестилася, погасила світло в покої і ще довго стояла біля вікна, вдивляючись у пітьму.

...Останні дні були нелегкі для Еляшевича. Все почалося з повідомлення про те, що бандити вбили міліціонера Сталбовича. Оперативна група КВБ повернулася ні з чим, не дали наслідків й інші заходи. Сутичка бандитів з міліціонерами була явно випадкова, але це не міняло суті справи: бандитська боївка наважилася серед білого дня вчинити напад на міліцейський патруль. Курецькому та його родині показали фотографії з оперативних архівів, і вони впізнали одного з трьох своїх «відвідувачів» — Рись. Це був серйозний сигнал, який свідчив, що після тривалої перерви банда знову заворушилася. Настав слушний момент реалізувати розроблений раніше спільно з Карним план. Вирішили заслати в Рудзький ліс «дезертира». Якщо пустити чутку, нібито цього «дезертира» давно розшукують органи безпеки, то рано чи пізно на нього натрапить банда або він сам вийде на її слід.

Еляшевич був тоді в кабінеті Карного, коли в двері постукали й увійшов атлетичної статури юнак років двадцяти чи двадцяти двох. Коли Карний їх знайомив, той назвав себе Жачковським, хоча, можливо, що то було всього лише прізвисько.

— Оце вам «дезертир», товаришу Еляшевич.

Жачковський усміхнувсь, Еляшевич відповів жартом:

— Ну що ж, будемо вас «ловити».

Жачковський довго вивчав створену для нього легенду, яку вони потім всебічно обговорювали втрьох, відшукуючи й виправляючи недоліки. Еляшевич і сам тричі зустрівся з юнаком, докладно характеризував оточення й місцевість, Рейтара та членів його банди. Про те, що Жачковський діятиме в районі Ляского повіту, знали тільки троє людей: начальник воєводського управління, Карний і Еляшевич. Лишалося ще налагодити надійний зв'язок. Це було найважче й найнебезпечніше: тут Жачковський найбільше важив життям. Зрештою обрали систему «поштових скриньок». Жачковський мав діяти на власний розсуд до самого кінця — аж до завершення операції. Домовились також, що надалі діятиме інструкція, згідно з якою кожний, хто пошлеться на Карного чи Еляшевича, має бути негайно припроваджений до штабу. Оце й усе, що можна було зробити.

— Ну що ж, голубе, тримайся.

— Готуй у Ляску півлітра.

— І бігос теж?

— Згода, я бігос люблю.

Вони подали один одному руки, й Жачковський пішов.

...І ще одна прикрість останнього часу: сержанта Ставинського увільнено від обов'язків начальника відділення міліції в Цєшанці й заарештовано в зв'язку із звинуваченням у боягузтві. Хоч поручник Зимняк з прокуратури та Еляшевич були проти цього, Карний домігся в Бєлостоці згоди на таке суворе рішення. Поїхавши в справах до воєводського управління, Еляшевич спитав Карного про Ставинського.

— Поки що вдає божевільного: хотів повіситись у камері, істерики влаштовує.

— Якісь нові докази є?

— Ну, поки що немає, але його повинні обстежити лікарі й, коли дійдуть висновку, що він симулянт, ми його притиснемо. Ага! Якщо вже ми згадали про Ставинського, то Грабик подав тут мені дуже цікаву доповідну: з неї випливає, що свого часу й ти мав підозри щодо цього Ставинського. Годзялко міг повідомити про банду саме його.

— Але ж то були просто наші міркування вголос, не більше. Грабик завжди надто запальний.

— А в мене склалось враження, що це пильний і відданий працівник.

— Що відданий, не заперечую, але іноді з мухи робить слона.

— Це вже щось, товаришу Еляшевич, якщо бодай муха є. В наш час пильність, пильність перш за все. Та не переймайся ти так цим Ставинським. Він зрештою боягуз і заслужив на те, щоб посидіти, навіть для прикладу.

— Можливо, але ж головне полягає в тому, винний він чи ні.

— А це вже не наша справа: питанням провини займається суд.

На цьому Карний припинив дискусію. Проте Еляшевич не відступився. Повернувшись до Ляска, він переговорив з Боровцем, котрий нагадав, що саме Ставинський через свого швагера, листоношу Полецького, навів військовий підрозділ на групу Світанка й тим самим допоміг ліквідувати її! Еляшевич склав доповідну і відправив її безпосередньо начальникові воєводського управління держбезпеки. Потім порадив Зимнякові офіційно взяти показання в Боровця. За кілька днів Ставинського було випущено, і його кримінальну справу припинено. Але пригода таки далася йому взнаки. Після тієї спроби самогубства він упав у глибоку депресію, з якої його поки що не вдавалося ні в який спосіб вивести. Він вийшов на волю й повернувся до Цєшанця, де мешкала його дружина з двома дітьми, проте колишніх службових обов'язків більше не виконував.

...Ідучи темними вулицями містечка, Еляшевич подумки перебирав найважливіші події минулих тижнів. Який сьогодні день? Субота? Вже тиждень Жачковський никає повітом. Де він може бути в цю мить? Згадавши товариша, який самотньо блукає десь по селах і лісах, Еляшевич аж тепер звернув увагу на погоду. Ніч була темна, хоч в око стрель, сіявся дрібний осінній дощик. Світло фар насилу пробивало густу пітьму. Еляшевич, хоч і сидів у машині, зіщулився й підняв комір плаща.

У відділі на Еляшевича вже чекала купа повідомлень, і він з подиву аж руками розвів: начебто нинішнього вечора, а була ще тільки

двадцять третя година, здійснено грабіжницькі напади на п'ять сільських кооперативних крамниць, а також на поштове відділення у Посьвєнтному! Десь опівночі надійшли повідомлення про напади на лісову сторожку під Русовом, на кооперативні каси в Лісові й Камєнним Дворі. Після телефонних розмов з колегами в повітових центрах — Високому, Бєльську й Соколові — Еляшевич зміг відтворити картину того, що цієї дощової суботньої ночі відбувалося на просторі від Лап і Високого до Соколова й Гайнувки. Найбільше наскоків припадало на Ляський повіт. З наступних повідомлень ставало ясно, що напади вчиняли добре озброєні, одягнені у військову форму групи, і майже завжди між сімнадцятою й дев'ятнадцятою годинами. Скрізь навзамін грошей, товарів і майна грабіжники залишали розписки приблизно такого змісту: «Реквізовано для справжнього війська польського. Командир Підляського загону Рейтар». Якщо на місці грабунку заставали селян, бандити підбурювали їх до опору владі, говорили про близьку війну, про неминучу розправу з комуністами. В кількох місцях, зокрема в Савицях, примушували дядьків пиячити, а тих, що впиралися, — били й заливали горілкою силоміць. Забирали переважно гроші, хоч не гребували й консервами, цигарками, горілкою, шоколадом, навіть крупою, смальцем і цукром. У кількох селах товар вантажили на вози, якими правили підпомагачі бандитів. Крім кількох побитих батогами, людських жертв, на щастя, не було. Подекуди дійшло до перестрілки з міліцією, але вже тоді, як бандити зробили своє діло.

І все ж одна звістка порадувала Еляшевича. В селі Заєнче нападники, котрі добулися туди, очевидно, з наміром пограбувати кооперативний магазин, були відкинуті завдяки вправним діям місцевої групи сприяння міліції. Еляшевича це настільки зацікавило, що він негайно зателефонував до Дрогичина — дізнатися докладніше.

— Як це було, товаришу Влодарський?

— Є там один ініціативний чоловік, Ледерович. Знається на військовій справі, ну й нещодавно організував групу сприяння. Дістали всього шість гвинтівок і по кільканадцять набоїв, але кмітливості їм не бракує. Ледерович призначав нічні чергування. Того вечора він сам був на варті ще з одним, прізвища не пам'ятаю. Коли ми там побували, він нам розповів усе. Сиділи, каже, під капличкою, аж раптом побачили проти неба кілька постатей — скрадалися від Бугу до села. Ледерович дав знак зачекати: пропустили тих п'ятьох — пройшли за кілька метрів. Темрява така, що в разі потреби можна було непомітно відійти, тож Ледерович наважився й вигукнув: «Стій! Військо польське!» І одразу ж відкрили вогонь. Бандити розсипалися біля дороги й почали шкварити з автоматів. А Ледерович і той другий стріляли то з одного місця, то з другого — аби торохкотіло звідусіль. Тим часом у селі почули стрілянину товариші й прибігли на допомогу. Уявляєте собі, шефе: спантеличені бандити накивали п'ятами. Певно, й справді гадали, що напоролися на солдатів.

— Дуже добре, товаришу Влодарський! Побільше б таких несподіванок. Ледерович молодець, допоможіть його групі. Що там ще?

— Нічого нового, шефе. Але хто ж усе це вчинив? Невже й справді Рейтар?

— Він, товаришу Влодарський, він. Усі оті напади — справа його рук.

Еляшевич поклав трубку. Однак по хвилі знову подзвонив — цього

разу до начальника воєводського управління в Бєлостоку, коротко доповів про все, згадавши й випадок у Заєнчому.

— Це добре, товаришу Еляшевич, коли населення само береться до зброї. Я одержав повідомлення з інших, сусідніх з вами повітів. З усього видно — все було сплановано наперед.

— І схоже, що це тільки початок.

— Я теж такої думки. Але мені здається, що ті масові пограбування не лише демонстрація, а й приготування до зими.

— Напевно так.

— Знаючи Рейтара, гадаю, що тепер поллється кров. Ось чого я побоююсь. Бо хоч би як ми старалися, однаково не передбачимо, де саме він готується напасти. Тож зробимо так, товаришу Еляшевич. По-перше, негайно зв'яжіться з повітовим комітетом партії, щоб попередити всіх активістів про те, що Рейтар заворушився і всяке може статися. Не залякуйте, а застережіть, роздайте зброю. По-друге, мобілізуйте свою мережу, всіх, кого маєте в розпорядженні, й організуйте пости в місцях, які вважаєте найбільш небезпечними. По-третє, не метушіться й не розпорошуйте сил, бо йому тільки того й треба. Операції провадьте систематично, послідовно замикайте кільце. Осінь, негода, холод змусять їх осісти по «малинах», а це полегшить нам справу. Радію, що люди, нарешті, трохи отямилися від страху. По-четверте, як ока пильнуйте «скриньки» і шукайте зв'язку з «дезертиром». Головою за це відповідаєте, Еляшевич. Може, йому пощастить.

— Буде зроблено, шефе.

— Покладаюся на вас. А тепер найважливіше. Завтра починають діяти мобільні групи КВБ на автомашинах, з радіостанціями, і в основному у ваших краях. Докладніше про це — спецпоштою. Далі: відряджаю до вас Карного. Пильнуйте вдень і вночі, Еляшевич.

— Розумію.

— Ну що ж, коли вже Рейтар залишив своє лігво, ми не маємо права його тепер прогавити. Але людей, людей бережіть.

— Так, шефе.

У трубці глухо клацнуло. Еляшевич обережно поклав її на місце. Підійшов до вікна, відхилив завіску. Все ще сіявся дощ, зривався вітер. Ліхтар над брамою ритмічно погойдувався.

12

Рейтар з патрулем Зигмунда отаборився в наднурецьких мочарах, біля самого впадіння в Нурець невеличкої, що плинула з півночі, річки Мень. Багниста, безлюдна місцевість надзвичайно утруднювала підступи до біваку, а приготовані під сухим пагорбом напівбункери, напівкурені забезпечували тимчасовим мешканцям відносний затишок, принаймні захищали їх від нічного холоду й дощу. За рішенням Рейтара, група Зигмунда цього разу не брала участі в нападах. Їй було доручено «охороняти штаб», як казав Здісек, а також перевіряти «поштові скриньки», збирати повідомлення довірених осіб і готувати план розміщення банди на зимівлю.

...Призначивши операцію в ніч з суботи на неділю, Рейтар явно нервував — вигорить чи ні? Все-таки кількамісячна перерва давалася взнаки: його підлеглі зледачіли, відвикли від форсованих маршів і наскоків. Ось чому всю неділю, не маючи змоги висилати зв'язкових, відір-

ваний від світу, Рейтар не знаходив місця у своєму болотяному царстві. Аж до смерку він невпокійливо сновигав, гримаючи на тих, хто траплявся під гарячу руку. Коли посутеніло, Здісек, Зигмунд і Кат подалися збирати новини. На них чекала далека дорога, тож назад мали повернутися лише над ранок. На болотах залишився Рейтар у товаристві Моряка і Рокити, які по черзі вартували біля єдиного проходу через драговину до бункерів. Сіялась дрібна мжичка, що прийшла на зміну вчорашньому дощу. Рейтар сидів у курені біля входу, прислухався до шерхоту листя й бездумно дивився на горобину, рясно обсипану яскраво-червоними гронами. Закурив. Від сусіднього бункера долинули тихі звуки сопілки. Рейтар упізнав мелодію:

Проси, дівко, бога,
щоби я був паном,
не будеш ходити,
а їздити будеш
візком мальованим.

«...На ярмарках, на весіллях у нас її співають. «Проси, дівко, бога». Повинен влаштувати обіцяне весілля, бо потім хтозна, як воно буде... А це вже якась інша?»

Гей, подамся на війноньку,
подамся, подамся,
куплю собі рушниченьку —
з нею не піддамся!

«Де Моряк навчився так грати? Либонь, на гулянках, на весіллях грав». Сопілка замовкла. Рейтар з нетерпінням чекав нової мелодії. «Міг би тепер заграти «Нумо, хлопці, разом, під білим орлом». На сопілці дуже гарно виходить». Тим часом з бункера вибрався Моряк, кремезний зарослий паруб'яга. Він ліниво потягся, відійшов убік по нужді. «Погода паскудна». Рейтара пройняв холодний дрож. Моряк підняв комір куртки, поправив звисаючий на ремені автомат і попрямував до стежки. «Рокиту йде змінити. Треба колись спитати, де він так грати навчився. Молодий, неодружений, такому все за іграшку, було б тільки поїсти й випити. Гарно грає, чортяка». Вже зовсім посутеніло, коли до бункера підійшов Рокита. Його Рейтар знав добре: син селянина, він походив із тих же країв, що й Рейтар, а від місця, де вони зараз розташувалися, до Рокитиного села шапкою докинути. Рейтар покликав його, дав закурити. Зарослий, худий Рокита глибоко затягнувся й зайшовся надсадним кашлем. Очі в нього гарячково блищали.

— Застудився, командире. Ночі холодні.

— Нічого, на зиму призначимо тобі добру квартиру з теплою удовицею.

Рокита хотів був щось відповісти, але не зміг, бо знову закашлявся. Рейтар дістав флягу з горілкою й налив йому півсклянки.

— Випий, полегшає.

Рокита вихилив одним духом, скривився й витер рукавом губи.

— Дім твій близько, Рокита. Не тягне?

Той глянув на Рейтара, опустив очі й промовив:

— Правду кажучи, тягне.

— Кого б то не тягло... Мене теж тягне. Вже більш як півроку не бачив матері.

Рейтар налив і собі: дрож ніяк не вгамовувався. «Щось я розклеївся»,— подумав Рейтар і знову звернувся до Рокити.

— Як там, на посту?

— Тихо, командире. Тільки сова пугукає.

— Восени вона завжди пугукає.

— А вчора вночі, так я мало тривоги не підняв. Налякався страшенно.

— Чого це?

— Соромно й говорити. Здалося мені, що хтось до нас підкрадається: наче свічка засвітиться й погасне, а за хвилину вже в іншому місці... Аж мене трясти почало. Що то за мара, думаю. Потім вітер повіяв, і все щезло.

— То ж блукаючі вогні, йолопе!

— І я потім так подумав.

— Моряк пам'ятає пароль?

— Я йому повторив.

— Ну гаразд, Рокита. Йди вже спати.

— На добраніч, командире.

— А про дім ми зараз повинні забути. Розумієш, Рокита?

— Так точно, командире.

— Ну то йди вже, йди.

Рокита вийшов з куреня, і за хвилину його покашлювання почулося з сусіднього бункера. «Котра зараз година? Майже десята! От-от має прибути Похмурий». З неба вже не сіялось, тільки низько мчали розкошлані хмари, а з-поміж них коли-не-коли проблискували зірочки, несміливо визирав повитий серпанком молодий місяць. Рейтару набридло чекати; поправивши кобуру, він виліз надвір і, обминаючи молоді берізки й сосонки, подався до того місця, де стояв на посту Моряк. Наблизившись, Рейтар двічі легенько ляснув пальцями. Моряк відповів тим самим умовним сигналом і висунувся із сховку. Рейтар приклав палець до губ, і вони зачаїлися, вже удвох, не зводячи погляду із стежки, на якій ось-ось мав з'явитися Похмурий. Це тривало досить довго. У Рейтара вже заніміли коліна, коли з боку лісу тричі пугукнула сова, а потім ще і ще раз. Моряк запугукав і собі й посунувся трохи вперед. Рейтар витяг пістолет. Нічну тишу порушило хлюпання води під важкими кроками; часом десь хрускала гілка, шурхотіла трава. Нарешті за кілька метрів від них, на відкритому просторі замаячила людська постать. Ще кілька кроків, і Рейтар упізнав Похмурого. Заляпаний грязюкою, Похмурий привітався з ними, водночас кленучи болото. Моряк залишився на варті, а Похмурий з Рейтаром пішли до бункера. Вже після перших слів рапорту Похмурого Рейтар повеселішав. Той доповів, що патрулі Сича, Мурата і Світанка вдало провели заплановані акції, до того ж без будь-яких втрат відійшли у свої райони. Це вже тобі неабищо! Рейтар налив Похмурому повну склянку. Своє завдання той також виконав: пограбував кооператив у Годишеві. Товари сховано, як було домовлено, гроші поділено порівну. Похмурий узяв планшет і вивернув на покладену Рейтаром підстилку. Гроші. Рейтар посвітив ліхтариком і не втримався від спокуси помацати їх.

— Скільки тут?

— Тисяч сто буде.

— Не дуже й багато. Чи тебе не обдурили? А що там у тебе за пазухою?

Рейтар простяг був руку, але Похмурий спокійно відсторонив її.

— Сподіваюсь, не обдурили. До того ж я не маю звички зазирати комусь за пазуху.

— Ну добре, добре. Я пожартував. Для чотирьох патрулів це не так уже й погано. На платню, харчування для агентів стане. Котрий з патрулів виявив себе найкраще?

— Усі непогано попрацювали. Найбільше пощастило Мурату. На пошті в Посьвентному сорок тисяч загріб.

— Ти хотів сказати, реквізував.

— Ти б хоч зараз не клеїв дурня — адже ми тут самі.

— Слухай-но, Похмурий, — в голосі Рейтара зазвучала злість, — я вже давно хотів тобі сказати, щоб ти облишив ці свої анархістські вихватки. Поки тут моє слово щось значить, ми будемо військом. Хочеш грабувати, то йди собі геть із загону й працюй на свій страх і риск. У мене не буде грабунків, тільки реквізиції...

— Не вбивства, а тільки виконання вироків, — у тон йому додав Похмурий.

— Саме так. І від тебе, як мого заступника, я вимагаю, щоб ти підтримував дисципліну, а не баламутив мені людей. Зрозумій же: більшість з них пішли до лісу, щоб боротися, захищати ідеали, а не грабувати.

— Ти так гадаєш?

— Так гадаю. А ти не міряй усіх своєю міркою.

— Як і ти! — Похмурий говорив роздратовано.— Стараєшся, ганяєш, мов той пес довкола отари, що розбігається, і от тобі дяка: кожної хвилини можуть вигнати із загону, якщо не гірше. Я волію триматися землі, а не заноситися за хмари. Ти великий стратег і робиш політику, а я тих бандюг добре знаю, як власні чоботи... Налий краще, бо мене від тієї болотяної купелі трусить, мов у пропасниці.

Рейтар налив Похмурому, потім собі. Помовчали, і вже цієї теми не зачіпали. Чекаючи повернення Зигмунда, обговорювали плани на найближчий час. Однак, коли на світанні прибув Зигмунд, виявилось, що не всі розрахунки справдились. За даними, зібраними Зигмундом, виходило, що решта патрулів, а саме Леопарда, Кракуса й Рисі, також виконали свої завдання.

— А Пантера?

— Власне, з Пантерою, командире, сталася неприємна річ.

— Ясніше, Зигмунде.

— Пантера мав здійснити реквізицію в Заєнчому. Підійшли до села, все як належить, а тут раптом як сипонуть по них.

— Військо, міліція?

— Вони теж так гадали. Пантера, побоюючись засідки, дав наказ відійти.

— Повтікали?! Є поранені, вбиті?

— Та де там! Я ж доповідаю,— тут Зигмунд поперхнувся сміхом, бо Рейтар дивився сердито,—доповідаю, що то було не військо, не «убеки», навіть не міліція, а... ормовці, пане командир!

— Що?!

— Так, пане командир, ормовці. Коли Пантера вранці про це довідався, то з люті й сорому мало не луснув. І досі місця собі не знаходить. Хотів наступної ночі повторити наскок на Заєнче, але я йому категорично заборонив. Наказав чекати ваших розпоряджень.

Рейтар аж пополотнів з люті, коли почув, що сільські ормовці змусили відступити його патруль. Та потроху заспокоюючись, він усвідомив, що тепер банда змушена буде зважати на нові обставини.

...Після тієї серії пограбувань органи безпеки за допомогою військових груп розпочали прочісування місцевості. В зв'язку з цим Рейтар зажадав від начальників патрулів, щоб вони підвищили пильність і маневреність, а сам із людьми Зигмунда залишився на старому місці, яке вважав найбезпечнішим. Військові підрозділи діяли зовсім близько, але мочарів не чіпали. Під кінець другого тижня вимушеної бездіяльності до Рейтара дійшла звістка про те, що патруль Мурата знищений в сутичці з оперативною групою КВБ. Мурат був одним з найспритніших і найдосвідченіших Рейтарових помічників. Тому і район дій йому визначили аж за Бугом, у Соколовському повіті. Розгромивши кооператив у Савичах і сховавши награбовані товари на правому березі Бугу, патруль повернувся назад. Всупереч рекомендаціям Рейтара триматися лісів, уникати відкритого простору, Мурат із своїми людьми, очевидно, шукаючи захистку від холоду й зливи, вийшов уночі з лісу. Поблизу села Вироземби вони позакопувались у великій скирті соломи. На світанні з лісу висипав густий цеп солдатів... То була перша значна поразка загону після недавнього збору.

Рейтара огорнуло нестримне бажання негайно взяти реванш, тим більше, що він добре усвідомлював, як позначиться така серйозна невдача на настроях спільників банди з цивільної мережі. Порадившись з Похмурим, він вирішив, що найближчим часом, коли активність переслідувачів ослабне, всі патрулі банди здійснять спільну операцію. Це буде кривавий удар-відповідь. Рейтар і Похмурий передали начальникам патрулів відповідні накази, маршрути, списки членів партії та інших активістів, що підлягали ліквідації. Сам Рейтар з групою Зигмунда також вийшов з мочарів у рейд. Обминувши протягом ночі Бранськ і головні тракти, просуваючись у верхоріччя Нурця, вони вдосвіта дісталися до густо зарослих соб'ятинських боліт над Нурчиком і неподалік від Горнова зробили привал на цілий день. Тут до них приєднався діючий в цьому районі патруль Пантери, що скомпрометував себе втечею від ормовців. З Пантерою Рейтар розправився сам: відвівши того убік, він затопив йому в пику і послав рядовим до Зигмунда. На місце Пантери був призначений Литвин. Пізнього вечора Рейтар повів усю групу на Заєнче. Він не міг подарувати поразки в цьому селі — не тільки Пантері, а й, насамперед, ормовцям...

До Заєнчого ішли впевнено. Спостереження за селом, завчасно проведені людьми Пантери, а також інформація, одержана через цивільну мережу, свідчили, що тут вже тиждень не помічалось ніяких ознак перебування військових. Здебільшого банда підходила до села удосвіта. Тепер, щоб забезпечити цілковиту несподіваність нападу, Рейтар змінив тактику і наближався до села увечері. Йому не терпілося звести рахунки з Ледеровичем, а також з головою гмінної народної ради Боринським, який мешкав там же.

Бандити скрадалися по-вовчому, обережно, висунувши вперед сторожовий пост: Зигмунда й Моряка. У вільховому переліску, перед тим, як проскочити шосе, зустрілися з місцевим зв'язковим, що чекав на них. Зигмунд відрядив його до Рейтара. «Все в порядку, — доповів той,— в селі ані військових, ані міліції. Ледерович вдома, але нема Боринського. Опівночі подався до Дрогичина на якусь там нараду чи щось таке». Рейтар вирішив не змінювати плану. Лиш послав двох людей, щоб потай стежили за будинком Боринського — його мав показати зв'язковий. Потім позосталі прослизнули на другий бік шосе і після короткого переходу опинилися на задвірках села.

Ніч випала тиха, погідна, від Бугу повівав легкий вітерець. Неділя. Люди, очевидно, відпочивали по домівках; в селі панував спокій, колине-коли проходила весела парочка, хтось поспішав додому чи в гості. В хатах світились вогні. Бандити оточили будинок Ледеровича, який стояв трохи відсторонь. Тільки одне вікно в ньому було освітлене. Рейтар подав знак Зигмунду, той, кивнувши Пантері й Литвину, відчинив хвіртку. Лише тепер почав хрипко гавкати й рватися з ланцюга пес, та коли бандити постукали в двері, він замовк, немовби чекаючи, прийме хазяїн тих гостей чи ні. Зигмунд постукав у двері, Литвин з Пантерою стали обабіч нього з автоматами напоготові. У вікні замаячила тінь, хтось відхилив завіску. Собака знову завалував, але замовк, коли за дверима почувся голос господині:

— Хто там?

— Свої, свої. Міліція з Дрогичина, до чоловіка.

Брязнула засувка, двері відчинилися, й на порозі стала жінка з ліхтарем у руці. Побачивши наставлені автомати, вона скам'яніла від жаху. Коли бандити вдерлися до кухні, підштовхуючи поперед себе жінку, Ледерович підводився з-за столу, на якому стояла вечеря.

— Руки вгору!

З ложки, яку Ледерович не встиг покласти на стіл і все ще тримав у руці, стікали рештки каші з молоком і поволі скочувалися за рукав сорочки.

— Де зброя?

Ледерович кивнув головою на шафу. Пантера шарпонув дверцята, витяг звідти гвинтівку.

— Ах ти, сучий сину! Для кого це тримаєш, га?

Ледерович мовчав. Пантера, схопивши гвинтівку за ствол, з розмаху вдарив його прикладом. Ормовець залився кров'ю і впав на підлогу. Жінка, зойкнувши, кинулася до чоловіка, але відскочила і аж скоцюрбилась від болю під стусанами Литвина.

— Геть звідси! Треба було раніше дивитися, поки він з УБ не злигався.

Розлютований Пантера наставив на лежачого револьвер.

— Зажди, ще встигнеш,— притримав його Зигмунд.— Ти хіба забув, що треба прочитати йому вирок? Зараз я приведу свідків.

Пантера знову копнув ногою Ледеровичеву, котра рвонулася була в бік чоловіка.

— Куди, шльондро!

Голова в жінки сіпнулася, і вона вклякла на підлозі.

— Панове, тільки без цього. Командир наполягає, щоб було оголошено вирок. Перестань, Пантера. А ти, Литвин, дивись, щоб був порядок, бо інакше всім нам перепаде.

Зигмунд вийшов. Ледеровичева лежала непритомна. Під стіною стогнав, спливаючи кров'ю, її чоловік. Із сусідньої кімнати долинуло тихе дитяче схлипування.

Тим часом Литвин і Пантера нишпорили в шафі, шукаючи коштовностей, грошей. Улов був незначний: дві шлюбні обручки та пара тисяч злотих. За кілька хвилин повернувся Зигмунд, ведучи з собою двох перестрашених сусідів Ледеровича. Селяни стали на порозі і, побачивши, що діялось в хаті, не змовляючись скинули шапки. Пантера пхнув Ледеровича ногою.

— Вставай, стерво! Прочитаємо тобі вирок. Ну, що? Може, тобі допомогти?

Спираючись однією рукою на стіну і залишаючи на її білій поверхні криваві плями, Ледерович підвівся. Половина його обличчя була розбита ударом приклада, з ока стікала чорна кров.

— Лапи, лапи вгору! — крикнув Пантера.

Поранений підніс вгору ліву руку, права звисала нерухомо: була зламана, крізь роздерту сорочку біліла кістка. Зигмунд дістав з кишені клаптик паперу і, затинаючись, почав голосно читати. Свідки зрозуміли лише те, що хтось засуджує їхнього сусіда на смерть. Паралізовані страхом, вони стояли, мов стовпи. Ледерович застиг нерухомо, спираючись на стіну і мовчки дивлячись на двері кімнати, з якої чувся дитячий плач. Зигмунд дочитав і подав знак рукою. Пантера й Литвин майже водночас натиснули на спуск. Ледерович спершу мовби припав до стіни, а потім сповз по ній на підлогу. Зигмунд витяг з-за пояса парабелум і для певності вистрілив лежачому в скроню. Тоді поклав на стіл папір — вирок і притиснув його полумиском з недоїденою кашею. Свідкам під загрозою смерті наказав залишатися в хаті до ранку.

— Тільки тоді,— додав,— можете йти до Дрогичина й повідомляти міліцію. І людям в усій околиці скажіть: отак справжнє військо польське поквитається з комуністами, донощиками й ормовцями. Рано чи пізно знайдемо кожного.

Перелякані селяни вклонялись, кивали головами. Зигмунд рушив до дверей, за ним Литвин. Пантера затримався ще на мить, зачерпнув води з цеберка, що стояло біля дверей, квапливо напився, кинув кухля на підлогу і, погрозивши селянам автоматом, вискочив, грюкнувши дверима.

...Рейтар залишив двох чоловік, щоб з укриття стежили за будинком Ледеровича, на той випадок, якби селяни, які там залишилися, спробували негайно повідомити міліцію, а сам з рештою банди подався до будинку Боринського. Пробиралися задвірками, через вигони, городи, сади. У селищі, жителі якого нічого не підозрювали, все ще панував спокій. Моряк і Тигр, які стежили за будинком Боринського від моменту, коли банда увійшла в село, доповіли, що в садибі й поблизу неї нічого підозрілого не помічено. Рейтар глянув на годинник. Відколи вони підійшли до села, минуло хвилин тридцять. «Боринського, очевидно, все ще нема вдома, то ризикувати чи ні? Мабуть, треба. Пригрозити родині, залишити вирок і попередити, що коли Боринський і далі буде активничати, то ліквідуємо його». В дім мала ввійти та сама трійка: Зигмунд, Литвин і Пантера.

Собака не гавкав. Будинок стояв темний. Двері на ганку не були замкнені, і бандити без перешкод зайшли до хати. Господаря, однак, не застали. Домашні підтвердили, що Боринський опівдні пішов до Дрогичина. Чи повернеться і коли саме, невідомо; не раз бувало, що він там і ночував. Бандити зажадали зброї. Жінка заголосила, твердячи крізь сльози, що ніколи в чоловіка нічого такого не бачила. Дістала кілька штурханів і ударів прикладом. Ніби шукаючи зброю, вони перетрусили все в шафі, в шухлядах комода. Знайшли і забрали трохи грошей, якийсь годинник з ланцюжком, золотий хрестик, перстень і нові, ще не взувані, офіцерські черевики. Зигмунд кинув на стіл вирок. Щоб підкріпити погрози, Пантера всадив кулю в шлюбну фотографію господарів. Заборонивши всім виходити з дому і повідомляти міліцію до ранку, вони поспішили на подвір'я. З-за стодоли вийшов Рейтар.

— Зроблено?

— Нема його, пане командир.

— Чого ж стріляли?

— Пантера у фотографію для перестраху.

— Кретин, йолоп! Коли ти, нарешті, розуму навчишся? Я тобі колись так стрельну, що кісток не збереш!

— Пробачте, пане командир, я думав...

— А ти не думай, роби, що тобі кажуть.

— Так точно, пане командир.

— Ну, збирайтеся, хлопці, відходимо. Не попався нам сьогодні, попадеться завтра.

До Рейтара підбіг Тигр, який чатував на стежці, що, петляючи городами, вела до шляху.

— Пане командир, погляньте-но! Від дороги хтось їде сюди на мотоциклі. Я помітив, що він з'явився з боку Дрогичина, а потім звернув на стежку.

Визирнувши з-за рогу й побачивши смугу світла, що поволі наближалася до них, Рейтар умить оцінив ситуацію. Мотор мотоцикла надсадно торохтів на вибоїстій стежці. Тьмяне світло його фари, підстрибуючи, обмітало придорожні верби. «Хто б то міг бути? На мотоциклі можуть їхати двоє, а якщо він з причепом, то й троє. В Боринського машини нема, то чи не міліція? Однаково, так і так ми маємо перевагу». Він підкликав Зигмунда з Литвином, що були поблизу, і наказав їм розставити людей попід будівлями так, щоб ті, на мотоциклі, в'їхавши на подвір'я, не змогли вискочити назад. Стріляти залежно від ситуації. Хтось має стежити за ганком, щоб не попередили під'їжджаючих. Рейтар, маючи при собі Урагана, причаївся за цямриною бетонованого колодязя, що стояв посеред подвір'я. Зроблено це було вчасно, бо саме в той момент світло від фари ковзнуло в проході між хлівом і стодолою, черкнуло по колодязю й нарешті освітило ганок. Мотоцикл зупинився в кількох метрах від колодязя. Приїхало на ньому двоє. Першим зліз із заднього сидіння пасажир. Мотор працював на малих обертах.

— Хай йому біс, ну й дорога! Дотрусились нарешті. Спасибі вам, бо пішки я б придибав тільки на ранок.

— Дрібниці, товаришу Боринський.

— Що ж, глушіть мотор. Зайдіть на хвильку, чайку гарячого вип'єте, відпочинете.

— Дуже вам вдячний, але іншим разом. Мушу поспішати, бо й так уже пізно, а я ще маю до Ледеровича заскочити.

— Але ж, товаришу...

Нараз з тріском розчахнулося вікно й розлігся розпачливий жіночий крик:

— Стережіться, тут банда!

Брязнули розбиті шибки. То черга з автомата вдарила по вікну. Рейтар спрямував на мотоцикл промінь ліхтарика й гукнув.

— Руки вгору!

Чоловік, що сидів на мотоциклі, блискавично вихопив з-за пазухи пістолет і вистрілив на світло. Ураган, мов мішок, звалився Рейтарові під ноги. Перш ніж погас ліхтар, Рейтар встиг побачити, як тікав Боринський. Хтось із бандитів кинувся за ним. Мотоцикліст з півоберта вистрілив навздогін, і той, що гнався за Боринським, полетів перевертом. Цей імпульсивний порив урятувати життя Боринському коштував мотоциклістові життя: Рейтар з кількох кроків випустив у нього майже всю обойму свого «бергмана». Снопом полум'я вибухнув бензиновий

бак. Боринського, котрий якимсь чудом спромігся дістатися в хату, застрелили на очах у домашніх Зигмунд і Пантера. Рейтар підійшов до палаючого мотоцикла. Тигр відтяг убитого, обшукав кишені, знайшов якесь посвідчення і без слів подав Рейтарові. Той присвітив ліхтариком, усміхнувся й уголос прочитав:

— «Влодарський Тадеуш, працівник Ляського повітового відділу державної безпеки». Хоробрий був, сучий син. Як там Ураган?

— Вбитий, пане командир, а Голого поранено. В ногу йому влучив.

— Відважний «убек», і стріляв, як снайпер. Голий, іти зможеш?

— Так точно, пане командир.

— Добре. Ураган, здається, нетутешній?

— Нетутешній, командире, дезертир, з Варшавського...

— Зброю в нього забрати, труп залишити.

— Урагана?

— Не маємо часу ховати. Швидко, швидко!

Зразу ж за селом Рейтар розділив свою групу. Він зробив це, щоб утруднити можливе переслідування, якщо не вдасться замести сліди, а надто тому, що, плануючи далекий перехід, не хотів обтяжувати себе пораненим. Голий якось шкутильгав, але, безперечно, заважав іншим рухатися швидше. Посилений патруль Литвина він відрядив уздовж Бугу на схід, де той мав отаборитися в районі між Островим і Мельником, у лісах понад річкою Ментною. Щоб не створювати Литвину зайвих труднощів у керівництві патрулем, Рейтар включив Пантеру до групи Зигмунда, в якій залишався також Здісек і Моряк. Цю четвірку він повів, не шкодуючи ніг, назад, до покинутого два дні тому болотяного лігвища над Нурцем.

Сліди протягом перших кілометрів час од часу кропили бензином, щоб їх не міг узяти собака. На світанні група Рейтара була вже далеко від Заєнчого і зупинилася, щоб пересидіти день у хащах над Чорною, поблизу села Корицини. Переслідування начебто не було. Відпочивши там з усіма застережними заходами, всі четверо, тільки смеркло, вирушили в дальшу путь. Ніч була тепла, на захмареному небі коли-не-коли з'являвся місяць. Голодні, змучені й злі, Рейтарові люди похмуро мовчали. Зате Рейтар, що йшов попереду, був невтомний; він і не думав уповільнювати ходу. Вони посувалися долиною річки, обминаючи села й самотні хутори. Позаду вже лишилися Чає, Радзишево і Лемпиці, де, між іншим, були їхні агенти з цивільної мережі, отже, можна було напитися молока й щось перехопити. Але скоро Рейтар не згадав про це ані словом, жодний з його компаньйонів не насмілився щось говорити; вони добре знали свого отамана. Тож подумки кленучи цей нікому не потрібний, як про них, поспіх, вони покірно йшли за ним, мов отара за чабаном. Ніхто з них не знав, куди Рейтар так квапиться. Та все стало зрозумілим, коли, минаючи село Корці, що лежало на їх шляху і було їм відоме хоча б з того, що Похмурий розправився тут у червні з подружжям Годзялків, Рейтар раптом повернув праворуч, де на пагорбі, під самим лісом, стояв самотою недавно зведений, єдиний в селі мурований дім.

З високим цокольним поверхом, в якому містилися хлів і комора, з крутими сходами і високим заскленим ганком, будинок цей справляв враження двоповерхового. Він був ще не закінчений: засклені лиш два вікна, і одне з них — те, що ближче до ганку,— слабо світилося. Рейтар глянув на годинник: близько двадцять третьої. «Трохи запізно як

для візиту, але до приятеля...» Скептично посміхнувшись власним думкам, він жестом підкликав своїх.

— Зайдемо сюди. Коли все буде гаразд, то щось поїмо й трохи перепочинемо. Як подам знак, вийдете з кімнати, бо я мушу побалакати з господарем сам на сам. Панове, ви повинні поводитись, як годиться справжньому війську польському. Кажу це, зокрема, для тебе, Пантера, щоб знову не висував якихось безглуздих ідей. Спершу туди зайдемо тільки я, Зигмунд і Моряк. Здісек та Пантера залишаться на варті. Потім вас хтось замінить або винесе вам щось попоїсти. Ясно?

— Так точно, пане командир.

Рейтар рушив до ганку. В цю мить з-під сходів вискочив прив'язаний там собака і тоненько залементував. Рейтар спрямував на нього сліпуче світло ліхтаря — наляканий пес жалібно заскавучав. Вікно засвітилося яскравіше — певно, хтось підкрутив лампу,— потім відчинилися двері, і в смузі світла на ганку з'явився Кевлакіс. Якусь мить він невпевнено вдивлявсь у темряву.

— Є там хтось?

— Аякже, притому не один.

Кевлакіс по голосу впізнав Рейтара. Поки він міркував, що відповісти, Рейтар, присвічуючи собі ліхтарем, швидко вбіг на ганок, а слідом за ним і ті двоє. Рейтар простяг руку і, привітавшись, заговорив так, ніби вони тільки вчора бачились:

— Перепрошую, що пізно заявилися, але тепер такі часи — важко вибратися тоді, коли хочеш. Власне, ти служив у війську, отже й сам знаєш, як то буває. Познайомтесь, панове: пан Кевлакіс. А це люди з моєї бригади: старший сержант Зигмунд і сержант Моряк.

Кевлакіс перебирав у думці всілякі можливі причини появи тут Рейтара і зважував, що з цього може вийти. Звертаючись до Рейтара, спитав.

— Тобі чогось від мене треба?

— А може, я завітав, щоб поговорити? Так і не запросиш до хати?

У голосі Рейтара звучало нетерпіння. Він заходився обмітати березовим деркачем чоботи. Кевлакіс спробував пояснити:

— Бачте, панове, в мене дружина от-от має родити. Щоб вона не злякалася...

Рейтар, вже дратуючись, подумав, що то звичайний викрутас, але опанував себе й спокійно зауважив:

— Невже ми такі страшні? Чи ти війська польського боїшся? Панове, вам часом не здається, що нас тут починають ображати?

Зигмунд з Моряком промовчали, тільки недвозначно поклали руки на зброю. Кевлакіс прочинив двері.

— Прошу, заходьте, панове.

— Я пожартував. Але ти, справді, заходь перший, щоб твоїй дружині це не видалося дивним.

Увійшли в кімнату. То була кухня. Лампа стояла на опічку. Небагате начиння, на холодній плиті згромаджені горщики,— видно, що дім заселений недавно і ще не всі речі мають своє постійне місце.

— Прошу сідати,— Кевлакіс вказав на лави при столі, на якому, прикрита чистим рушником, лежала велика, домашньої випічки хлібина й стояла повна масельничка. Зигмунд і Моряк познімали зброю й сіли. Зголоднілі, вони раз у раз жадібно поглядали на хліб. Рейтар обвів очима кухню, роздивлявся, Кевлакіс стояв біля столу й вичікував, що

буде далі. Раптом з-за дверей, що вели до другого покою, почувся жіночий голос:

— Кейстуте, у тебе хтось є?

— Спи, спи спокійно. Це знайомі до мене прийшли, треба поговорити.

— Може, щось сталося?

— Спи, спи! Нічого не сталося. Просто треба побалакати.— Кажучи це, Кевлакіс підійшов до дверей у спальню і щільно причинив їх.

Рейтар і собі сів біля столу, не втримавшись, голодними очима блимнув на хліб. Це помітив Кевлакіс і, сподіваючись, що, попоївши, вони підуть з його дому, запропонував:

— Може, ви, панове, трохи підвечеряєте?

— А чому б ні. Якщо господар запрошує, було б неввічливо відмовлятися.

Кевлакіс зняв з хліба рушник, підсунув масло, поклав перед Рейтаром ніж. Із шафки біля дверей приніс глечик з молоком, поставив перед кожним білий емальований кухоль. Рейтар передав ніж Зигмунду, а сам, намагаючись не показати, який він голодний, сьорбав потроху солодке холодне молоко. Тим часом Зигмунд і Моряк не церемонячись їли. Кевлакіс також сів до столу. Проте розмова явно не клеїлась. Рейтар, правда, допитувався в господаря, як давно той переїхав, чи дорого обійшовся будинок, але Кевлакіс відчував, що це тільки зволікання часу, поки ті двоє не наїдяться. Коли вони пішли, їх місце зайняли Здісек і Пантера. Нарешті вийшлі й ці. Рейтар вмостився зручніше біля столу, відкраяв чималий шмат хліба, намастив маслом, долив з глечика молока і почав мовчки їсти. Мовчав і Кевлакіс, сидячи навпроти нього. Час від часу вони позирали один на одного, але одразу ж відводили очі, і тоді їхні погляди блукали по стінах, по столу, горщиках, лампі, що чадила. Зробивши останній ковток, Рейтар відсунув глечика, витер губи брудним носовичком і лише тоді заговорив:

— Смачно було, дякую.

— Нема за що.

— Ну, а взагалі, як тобі ведеться?

— Не скаржуся.

— Колгосп уже заснував?

— Мені нема чого поспішати.

— Не журися. Ти їм добре служиш, тож зроблять тебе головою, дадуть батога і накажуть людей поганяти.

— Я нікому не служу, маю власні справи.

— Авжеж, справ багато... Чого хотів од тебе Еляшевич?

— Мав підозру, що співробітничаю з тобою.

— А що ти йому на це?

— Сказав як було, і все.

— І він тебе відпустив?

— Як бачиш.

— Ти підписав зобов'язання?

— Яке?

— Не удавай з себе дурня, я все знаю... Зобов'язання про співробітництво з УБ?

— Нічого я не підписував.

— І ти хочеш, щоб я повірив?

— Це твоє діло.

— Що він тобі конкретно закидав?

— Як солтис, я, мовляв, надто пізно повідомив про те, що сталося у Годзялків, і про ту записку, яку там було знайдено, ну, в якій ти мене застерігав. Правду кажучи, я й досі не знаю, що мала означати ота записка.

Рейтар засміявся.

— Чорт, оце кумедія! Тепер я розумію, чому ти так розгубився, побачивши мене. Певно, думаєш, що я прийшов тебе порішити? Оце кумедія, оце кумедія!

Нараз Рейтар спохмурнів, обличчя його стало диким і злим. Тепер він говорив зовсім іншим тоном.

— Власне, за це твоє вислужування перед властями належало б забезпечити тобі сповідь перед святим Петром. В записці я тебе застерігав від співробітництва з комуною, та, видно, це не дуже допомогло. Знаєш, за що Годзялко був засуджений і в ім'я Речі Посполитої ліквідований? За вислужування. А ти робиш те саме. Ти й тепер солтис?

— Вже ні. Відмовився. Дружина от-от розродиться... Слухай, Влодеку, чи я справді не заслужив на спокій у житті? Еляшевич має претензії, що співробітничаю з тобою, ти — що співробітничаю з ним. А я хотів би, щоб ви обоє відчепилися від мене. Оселився у цій глухомані, якось побудувався, порпаюся в землі, одружився, — Кевлакіс глянув на двері, стишив голос,— чекаю дитини, і ніщо на світі мене поза цим не обходить. Адже ти добре знаєш, що я відмовився від Заходу, відмовився від наміру жити в місті, і все через те, що полюбляю село, і мені здавалося, що тут я, нарешті, буду як у бога за пазухою, а тим часом...

— А тим часом дав комуні піймати себе на гачок. І ще хочеш мене розжалобити. Багато вас таких, що хотіли б сидіти у затишку. Ти поглянь на мене, поглянь на тих хлопців, що прийшли сюди, до тебе, змучені й голодні. Ми все-таки боремося, бо маємо якусь ідею. А знаєш, чому ми такі голодні? Вже другий день крутимось у цих краях, зводимо рахунки з комуною. Зрештою, ти про це ще почуєш. Війна, чоловіче, не забариться, Захід от-от посуне, а ти з ким злигався?

— Про це ти мені вже казав.

— Що б тобі там не здавалося, а до війни ближче, ніж ти гадаєш. Та що ти можеш знати! У мене є зв'язок із Заходом.

З-за стінки почувся жіночий голос:

— Кейстуте!

Рейтар замовк. Кевлакіс підвівся і, прочинивши двері, зазирнув у кімнату.

— Тобі щось потрібно?

— Ні, я тільки хотіла спитати, чи ти скоро підеш спати?

— За хвилину, кохана. Ми, власне, закінчуємо розмову. Може, тобі щось подати?

— Ні, дякую.

— Ну, то спи спокійно.

Він знову причинив двері, але залишився стояти, ніби даючи Рейтару зрозуміти, що відвідини затяглися.

Той, усміхнувшись, підвівся.

— Ти хочеш, мабуть, сказати, що мені вже час забиратися геть? Я бачу, міцно тебе тримає ця твоя дружинонька. Обабитись — найгірша річ.

Кевлакіс, мовби виправдовуючись, заперечив:

— Першої-ліпшої хвилини у неї може початися, от і нервує. До того ж від учора трохи нездужає. А тебе я не жену.

— Гаразд, гаразд. Мені однаково вже треба йти. Так от, слухай, Кейстуте. Я й справді сюди не в гості прийшов. Мав до тебе конкретну пропозицію. Ще раз хотів умовити тебе податися з нами до лісу...

Рейтар пильно подивився на Кевлакіса, той був незворушний.

— ...Хотів тобі запропонувати, щоб пішов до мене. Я тебе зробив би своїм заступником, дав зброю, людей, поквиталися б з комуною. Як ти бачив, хлопці в мене хоч куди. Але тепер сам розумію, що ота пропозиція не для тебе, оскільки жінка має от-от розсипатись. Отже, цю пропозицію поки що відкинемо, але в мене є інша. Вступай до нашої цивільної мережі. Тобі це після війни зарахується, а доручення наші — то для тебе клопіт невеликий. Сидітимеш собі у селі з дружиною й дітьми, тільки вуха наставлятимеш, аби знати, що довкола діється. Іноді приходитиме до тебе зв'язковий, а коли й самі зустрінемося. Тебе ніхто навіть не запідозрить, бач як швидко випустив тоді Татарин. Ну, що ти на це скажеш?

Кевлакіс, так само мовчки, пішов до цебра й напився води. Тоді повісив ківшика на цвях, витер рукою губи і глянув Рейтарові прямо в очі.

— Ні, Влодеку, я не згоден.

Рейтар зблід, нервово пересунув кобуру «віса» наперед. Кевлакіс провадив далі:

— Щоб була між нами ясність: мені з тобою не по дорозі. Зрозумій, я не хочу втручатись ні в яку політику. Казав уже тобі: я люблю землю, хочу на ній жити разом з родиною.

— А з Еляшевичем тобі по дорозі?

— Ані з ним, ані з тобою. Я йду власною дорогою, ні з ким і ні з чим не хочу зв'язуватись. Еляшевич мене зрозумів і дав мені спокій. Дай мені спокій і ти, будь людиною.

— Таких, як ти, «нейтральних», слід до стінки ставити. А я ще розмовляю з тобою. Та кому судилося бути повішеним, той не потоне. Пам'ятай, що я давав тобі кілька можливостей, з яких ти не скористався. Твоє діло. Ні, я не буду свинею. Стало на це Еляшевича, стане й мене. Живи собі, годуй свиней і копирсайся в гноївці. Полишаю тебе на твою долю, Кейстуте, але попереджаю: якщо почую, що ти й далі служиш комуні, що ти не такий нейтральний, як удаєш,— уб'ю. Розумієш, уб'ю, повішу на сухій гілці. Закарбуй собі на лобі, ти, мій... приятелю.

Рейтар грюкнув дверима і збіг сходами до своїх супутників, що стояли перед будинком. Усі зразу ж рушили в бік лісу. Коли відійшли метрів на двісті, Рейтар зупинився, покликав Пантеру і Здісека, наказав їм повернутися й протягом двох годин стежити за будинком, який вони щойно залишили: чи господар, бува, не надумає повідомити про їх відвідини.

— А якщо?..

— Тоді так само, як з кожним убеківським шпигом!

— Ясно, пане командир.

Не дуже задоволені з цієї місії, оскільки їм хотілося швидше дістатись до затишної «малини» і добрих харчів, бо з молока і хліба довго ситий не будеш, Здісек і Пантера причаїлися біля стежки, що вела на шлях до Цешанця. Сховавшись під гіллястою карликовою сосною, вони спостерігали, як світло з кухні було перенесено до другої кімнати і там,

очевидно, прикручене, ледь мріло. Навколо панувала тиша. З боку села часом долинав собачий гавкіт. Пантера навіть був задрімав, коли Здісек поторгав його за плече.

— Дивись!

Світло у вікні стало яскравішим. За хвилину відчинилися двері на ганок, темряву прорізала смуга світла. Брязнув ланцюгом пес. Хтось посвітив сірником, клацнув засувкою, спустився сходами й пішов у їх бік. Чулися кроки і тихе подзенькування, таке характерне, що Здісек одразу визначив:

— Велосипед веде. А в командира добрий нюх.

— От сволота, мабуть, поспішає на пост до Цєшанця. Ну, зараз вріжемо йому чергу.

— Йолопе, тихо треба...

— Як хочеш.

Пантера поставив автомат на запобіжник і взяв його за дуло. Здісек витяг з-за халяви довгого фінського ножа. В пітьмі вузькою стежкою їхати було важко, тож велосипедист вів свою машину. Він поспішав, явно поспішав. У темній постаті Здісек і Пантера впізнали господаря дому, котрий годину тому частував їх тим, що мав. Коли той, нічого не підозрюючи, вже поминув їх, Пантера одним стрибком наздогнав його й смертельним ударом кольби звалив з ніг. Кевлакіс упав долілиць. Тоді до нього підскочив Здісек і звичним рухом всадив лезо ножа під ліву лопатку. Кевлакіс коротко схлипнув. Здісек витяг ножа, кілька разів штрикнув ним у землю, щоб очистити від крові, й спокійно засунув за халяву. Пантера перекинув Кевлакіса обличчям догори.

— Готовий.

— А скидалося на те, що вони з командиром приятелі.

— Тепер нікому не можна вірити.

Вони обшукали труп, забрали бумажник з документами. Пантера зірвав з руки забитого годинник, але Здісек відібрав його й сховав, щоб усе разом передати Рейтару.

— Холера, велосипед класний, шкода кидати...

— Рушаймо, бо світанок застане в дорозі,— урвав Здісек.

Ще не розвиднілось, коли на стежці через болото вони клацанням пальців попередили про своє прибуття вартового. То був Моряк. Рейтар із Зигмундом сиділи в бункері й пили. Здісек доповів усе по порядку, вручив бумажник Рейтару. Зигмунд посвітив йому ліхтарем. Рейтар дістав з гаманця якісь документи, посвідчення, з досадою відкинув годинник, узяв фотографію. Шлюбне фото: усміхнений Кевлакіс попідруч з гарною, також усміхненою дівчиною в білій фаті. Рейтар спробував уявити собі, яка вона зараз. «Вагітна. А Кевлакіс лежить на стежці пикою в пісок. Побіг таки до Татарина. Боявся його більше, як мене, чи більше йому вірив? А мені доводив, нібито нейтральний і йому ні з ким не по дорозі».

...Тільки-но розлютований Рейтар вискочив на ганок, як Кевлакіс почув, що у кімнаті щось гупнуло. Відчинивши двері, побачив непритомну дружину, що лежала біля порога. Вражений, він забув про все на світі й заходився приводити її до тями. Нарешті вона розплющила очі. Якусь хвилину вона мовчки дивилася на нього, тоді промовила:

— Кейстуте, я все чула. Я так злякалася за тебе...

Він не дав їй сказати більше ні слова, поклав у ліжко, прикрутив гасник, ліг обік неї, пригорнув до себе. Так і задрімав. Раптом жінка

зойкнула уві сні, а тоді прокинулась. І почалось: вона дедалі голосніше стогнала, кидаючись у ліжку. Кевлакіс похапцем одягнувся, схопив велосипед: треба мерщій до села, покликати якусь жінку, потім до Цєшанця — по акушерку. Він устиг дійти лиш до самотньої, гіллястої сосни.

— ...Туди йому й дорога, коли він такий дурний, до того ж свиня. Зигмунде, налий хлопцям горілки, вони на це заслужили. Мені теж, і собі. Тільки раз живемо.

Тієї ночі, вперше за досить довгий час, Рейтар порушив своє правило — пити потроху. Зигмунд змушений був силоміць удержувати його в бункері, бо п'яний як чіп Рейтар то кудись поривався, белькочучи погрози на адресу Еляшевича й Кевлакіса, то, згадуючи молоді літа, плакав, мов малий.

13

Вже майже тиждень, день у день, солдати підпоручника Боровця прочісували визначений їм сектор. Боровця охоплювала безсила лють, коли, складаючи двічі на день оперативний звіт, він змушений був закінчувати його одними й тими ж словами: в бойове зіткнення з бандою вступити не вдалося. Штаб відповідав: завдання залишається без змін, виконувати до нових розпоряджень. «Залишається без змін...» Це означало: прочісувати й прочісувати. До яких тільки хитрощів не вдавався він разом із сержантом Покшивою, і все марно. Тільки несподівана радіограма з штабу батальйону трохи прояснила ситуацію. В ній повідомлялося, що минулої ночі озброєна група бандитів, приблизно чоловік десять, переправилася через Буг і, можливо, перебуває зараз у секторі, контрольованому підрозділом Боровця. Наказ вимагав: удосвіта розпочати ретельні прочісування в районі розтоки річок Мислі й Точної, посуваючись в напрямку на Папротню і Вироземби.

Ледь розвиднілось, підпоручник Боровець підняв цеп солдатів і повів його під мжичкою до селища, яке лежало неподалік від лісу. Скільки сягало око, жодної живої душі. Єфрейтор Фельчак ішов у цепу, тримаючи на повідку собаку. Вони саме наближалися до скирти недавно обмолоченої соломи, коли Прудкий раптом рвонувся вперед. Єфрейтор знав, що це може означати.

— Шукай, Прудкий, шукай!

Він попустив повідок і, біжучи слідом за собакою, на ходу вихопив з кобури пістолет. Від скирти пролунала черга, потім друга, третя. Фельчак упав. Пес кинувся на бандита, що стріляв, але, прошитий чергою, поділив долю свого хазяїна. Бандитські кулі скосили ще одного солдата, улюбленця всього загону, завжди усміхненого жартівника Копця. Того самого, що тільки недавно видужав після поранення. Цеп заліг і відкрив вогонь. Чотири бандити, які намагалися пробитись до лісу, загинули. П'ятий, важко поранений Короста, виповз із соломи і підняв руки. З його слів було встановлено прізвиська вбитих, а також той факт, що це був патруль Мурата. Крім самого Мурата, загинули Орел, Влодек і Помідор.

Тіло єфрейтора Фельчака перевезли у Бєлосток, звідки він походив. Копця, корінного варшав'янина, поховали в Ляску. Хлопець був сиротою, родина загинула під час Варшавського повстання, тож повідомляти про його смерть не мали кого. Боровець стояв над могилою, ошеле-

шено позираючи на чорну труну і жовту глину. Знав, що повинен сказати прощальне слово, але боявся, що не зможе. Томецький закінчив промову і глянув на Боровця.

— Дорогий товаришу, ми зібралися тут... — почав Боровець, але голос зрадив його. Опанувавши себе, він поправився: — Дорогий наш товаришу по зброї! — З кожним словом він говорив твердіше, гучніше. — Востаннє прийшли ми сюди разом з тобою. Ти зостанешся тут. Зостанешся, бо куля бандита урвала твоє життя. Ми підемо. Просто звідси підемо в бій, щоб помститись за тебе, помститись за смерть багатьох невинних людей, які загинули від бандитської кулі. Присягаємось тобі, наш бойовий товаришу, що будемо битися так само мужньо, як ти, не вагаючись, віддамо вітчизні найдорожче, що маємо, — власне життя. Ми ніколи тебе не забудемо. Честь і шана твоїй пам'яті!

Покшива віддав команду. Трикратний салют глухою луною прокотився над деревами...

З похорону він повертався з Барбарою. Залишивши позаду свіжу могилу, йшли мовчки. Дівчина, як усі жінки на світі, переймалася тривогою за життя коханого.

Вони проходили тим самим парком, де кілька місяців тому освідчились одне одному; зупинилися на хвилину, дівчина легко торкнулася пальцями його чола:

— Ти втомився, Анджейку, — скоріше ствердила, ніж запитала вона. Хлопець узяв її руку й поцілував.

— Мушу вже йти, Басю. Передай привіт батькам. Вибачся за мене, що не зможу сьогодні прийти.

...На нього вже чекав підпоручник Зимняк з прокуратури.

— Що, прийшов мене арештувати? — пожартував Боровець.

Зимняк кисло всміхнувся.

— Вибач, старий, дурна історія, але шеф доручив мені ознайомитися докладніше з обставинами, за яких загинули двоє твоїх солдатів. Нас взагалі цікавить ця сутичка. Стільки трупів. Не лише солдати, а й тих четверо.

— Стільки трупів! Що це — бойова операція чи гарцерський[1] похід? Сидять собі там по кабінетах і вигадують казна-що. Попетляли б по лісу, полежали б кільканадцять годин у багнюці, на холоді, під дощем, посвистіли б над їхніми лисинами бандитські кулі, тоді б інакше заговорили. Чи я хотів, щоб мої хлопці загинули? Остобісіло мені все це!

Боровець зірвав з себе ремінь, аж мало пряжка не відскочила, і пожбурив його на ліжко.

— Заспокойся, старий. Нема чого казитися. Зрозумій, адже загинуло стільки людей. В одній сутичці — шестеро! Це ж люди, а не сірники. Треба з'ясувати, як це вийшло.

— То за бандитів ти теж уболіваєш?

— Перед законом усі рівні.

— До біса ці закони! Для мене Прудкий дорожчий, і мені його більше шкода, ніж отих... Беззахисних людей вбивають без жалю, мов кати, а якщо куля знайде котрогось з них, то ще й давай з цього приводу пояснення!

— Негаразд у тебе з нервами, старий. Закуриш?

Боровець узяв цигарку, підніс прокуророві запальничку.

---

[1] Спілка гарцерів — польська юнацька організація.

— Нерви, кажеш? Може, й нерви. Зрештою, провадь своє слідство. Мабуть, і справді ніякий з мене командир! Півроку не минуло, а я втратив уже трьох солдатів. Таких гарних трьох хлопців.

— Я слідство не проваджу. Сказав тобі ясно: мені доручено ознайомитись з усіма обставинами. Можеш показати мені рапорти, що стосуються цієї справи? І ще я хотів би поговорити з кількома солдатами, які брали участь в операції. З тим Коростою теж, от тільки лікарі поки що не дозволяють.

— То ти й з бандитом збираєшся говорити?

— Треба вислухати обидві сторони.

Не дуже переконаний, Боровець все-таки дістав із сейфа копії рапортів і покликав сержанта Покшиву.

...Хоч штаб батальйону оголосив бойову готовність, ніч минула спокійно. Виспавшись, відпочивши, Боровець зовсім інакше дивився на світ — розум узяв гору над емоціями. Він уже не мав претензій до прокуратури за те, що вона цікавилася перебігом сутички. «Люди не сірники, а закон однаковий для всіх». У порядному суспільстві так і мусить бути. Адже сам він не раз пояснював це своїм солдатам, а вчора почав верзти казна-що. Треба буде вибачитись перед Зимняком. Що у нас сьогодні за планом? Прийняття поповнення з бригади і звільнення в резерв кількох солдатів, у тому числі командира відділення, капрала Канюка. Боровець знову трохи засумував. Пригадав, що разом з Канюком зараз мали б демобілізовуватись і Фельчак, і Копець... З Канюком шкода розставатися: добрий, спокійний, хоробрий солдат. Це звільнення припало ще й на такий невдалий час. Як покажуть себе в бою оті молоді, з поповнення? Треба попросити хлопців, щоб вони заопікувалися новоприбулими, ніяких там кпинів, жартів, хихоньок. Канюк заслужив на відзнаку. Вчора запитував про це штаб. Відповіли, що звернулися із клопотанням про «Хрест хоробрих», але поки що нічого напевне сказати не можуть. Ніколи не подбають заздалегідь.

Увійшов Покшива й доповів, що солдати зібрані в залі.

— Молоді теж?

— Звичайно.

— Ну і як?

— Зовсім ще зелені.

— Не забувай: за кілька годин маємо зробити з них справжніх солдатів. Адже ти знаєш, що операція може от-от розпочатися.

— Знаю. Ну що ж, коли у них над вухом засвистять кулі, вони самі розберуться, що до чого.

— Кого поставимо на місце Канюка?

— Я гадаю, Фредецького. Він розсудливий, його люблять. А тих молодих я б розподілив по всіх загонах.

— Роби, як кажеш, тільки дивись там, щоб хлопці їх не кривдили. Як вони, отямилися вже трохи після похорону?

— Дуже любили всі Копця, ну як нікого... Фельчака теж, та й до Прудкого звикли. Помститися прагнуть, треба буде з ними побалакати.

— Так, маєш рацію. Я сам мало не... А, що тут говорити. В кожному разі, ми повинні їм пояснити, що помста — це сліпота, це хибний шлях. Інша річ — відданість справі, свідомість свого обов'язку. Ну, то що, ходімо?

— Почекай, я піду перший, щоб скласти тобі рапорт.

— Навіщо оці церемонії?

— То не церемонії, а військовий статут, громадянине підпоручник.

Покшива вийшов з кабінету. Хоч вони давно вже між собою перейшли на «ти», проте там, де йшлося про статут і службу, сержант залишався педантом. Так і зараз. Тільки-но Боровець став у дверях, як Покшива скомандував «струнко» і енергійно відрапортував. Боровець привітався, дав команду «вільно» й сів.

Говорили по черзі: Боровець, Канюк, а з молодих рядовий, що сам попросив слова і прізвища якого Боровець ще не встиг запам'ятати. Вшанували хвилиною мовчання пам'ять полеглих товаришів. Настав урочистий момент: солдати, що звільнялися, передавали свою зброю молодому поповненню. Гвинтівка Копця самотньо лежала на столі. Підійшов один з новобранців — високий, худорлявий юнак. Сержант Покшива взяв гвинтівку обіруч за ствол і приклад, підніс її вгору, ніби показуючи всім, і поклав у простягнуті руки солдата.

— Ти, сину, дістаєш зброю героя. Копець був добрим солдатом.

У хлопця, що приймав зброю, від хвилювання тремтіли губи, він хотів щось сказати, глянув запитливо на підпоручника. Боровець кивнув головою.

— Я і всі мої товариші, отримавши зброю тих солдатів, що йдуть у резерв, і тих, що загинули, — присягаємось, що виправдаємо довіру. Присягаємось, що помстимося за наших товаришів, що не знатимемо спочинку доти, доки хоч один бандит вештатиметься в лісі!

Боровець потиснув хлопцеві руку. Потім він по черзі прощався з усіма, хто звільнявся в резерв. Після закінчення зборів покликав Канюка — хотів з ним трохи побалакати.

— То як, Антосю, на весілля не забудете запросити?

— Я слова дотримаю, громадянине підпоручник. Звісно ж, запрошу.

— А якщо говорити серйозно, то що маєте намір робити? Будете господарювати вдома?

— Мабуть, так, громадянине підпоручник. Я люблю село, землю, а роботи на селі не бракує.

— Це точно, що не бракує. Порядних людей...

У цю мить глухо затеркотів польовий телефон. Боровець узяв трубку. Поки тривала розмова, обличчя в нього пополотніло, він навіть розстебнув комірець гімнастерки. Капрал Канюк збагнув: трапилося щось важливе, але з уривчастих реплік офіцера не міг розібрати, що саме.

— Так точно. Так точно. Звільнив. Власне, щойно передали зброю... Проте, громадянине майор, найпізніше за годину можемо вирушити. Слухаюсь, громадянине майор. Я доповім.

Боровець поклав трубку, підхопився з стільця, прочинив двері в коридор й гукнув чергового.

— Оголосити загальну бойову готовність. Старшого сержанта Покшиву до мене.

Канюк, хоч і був уже вдягнений по-цивільному, стояв виструнчившись і стежив очима за кожним жестом командира. Увійшов і відрапортував Покшива. Боровець швидко промовив:

— Кілька хвилин тому телефонував командир батальйону. Цієї ночі в селі Заєнчому банда Рейтара замордувала трьох чоловік: двох селян і співробітника УБ. На місце виїхала група держбезпеки з Семятичів, але ми теж першої-ліпшої хвилини можемо одержати наказ виступати. Попередь хлопців, зверни особливу увагу на молодих і тримай все напоготові.

— Так точно.

Втрутився Канюк:

— А як з нами, громадянине підпоручник?

— З резервістами? Звісно як, по домівках.

— Як то по домівках? Група їде на операцію, а ми? Хіба довго перевдягнутись у форму? Адже в групі стільки молодого поповнення!

Боровець підійшов до капрала і поплескав його по плечі.

— Дякую вам, Канюк, та нічого не поробиш. Ви вже резервісти. Їдьте додому, там ви теж будете потрібні.

— Але, громадянине підпоручник...

— Нічого не поробиш, зрозумій же. Я просто не маю такого права. Дякую тобі, брате, ще раз дякую за службу й бажаю успіху. Вибач, Канюк, що нашвидку доводиться прощатись, але така ситуація, сам бачиш.

Вони обнялися, поцілувались. Коли Канюк був уже в дверях, знову задеренчав телефон. Беручи трубку, Боровець ще встиг кинути йому:

— А про весілля не забудь і передай привіт родині.

— Дякую, громадянине підпоручник!

Знову дзвонив командир батальйону. Він наказав Боровцю негайно зв'язатися з начальником повітового відділу держбезпеки в Ляску і діяти згідно з його розпорядженнями.

— Що там у вас в Ляску діється? — запитував майор. — Знову когось убито! Організуйте переслідування, підтримуйте зі мною зв'язок і доповідайте про хід операції.

— Так точно.

— І ще одне, підпоручнику.

— Слухаю, громадянине майор.

— Пам'ятайте, що у вас багато молодих, необстріляних солдатів. Зробіть все можливе, щоб не дуже наражати їх на небезпеку.

— Розумію, громадянине майор.

— Покладаюся на вас, Боровець.

Перечекавши хвилину, Боровець попросив з'єднати його з ПВДБ.

— Еляшевич слухає.

— Доповідає Боровець. Щойно дзвонив до мене майор Борек, схоже, знову щось у нашому районі сталося?

— Хай твої люди сідають по машинах, а я буду за кілька хвилин, тоді поговоримо.

— Чекаю.

...Коли вже їхали автомашиною в напрямку до Корців, Боровець довідався від Еляшевича, що тим працівником, який загинув у Заєнчому, був Влодарський. Дрогичин, Барбара, сонце, чудовий краєвид з городища, засідка над Бугом... Все це враз промайнуло у нього перед очима. Тадек мертвий.

— Звідки взявся там Влодарський?

— То його район. Увечері відвіз додому голову гмінної ради; його теж вбито. Влодарський відстрілювався, поклав одного бандита, та їх багато було на одного.

Помовчали. Боровець спитав:

— А тут що сталося?

— Пам'ятаєш, в Корцях був солтис Кевлакіс, у андерсівській формі ходив?

— Пам'ятаю. Здається, він навіть якийсь час сидів під арештом?

— Точно. Я його випустив за браком доказів вини. Ну, то його теж убили.

— Банда?

— Мабуть... Так принаймні виходить з того, що мені вдалося довідатись від його дружини. Оце був у неї в лікарні.

— А її що, поранено?

— Ні. Дитину народила тієї ночі, хлопчика. Одне повторює: прийшли, мовляв, до чоловіка вночі, погрожували йому, хотіли завербувати до банди. Коли пішли, вона знепритомніла. Потім почалися перейми, тоді Кейстут, тобто цей Кевлакіс, пішов по когось у село і вже не повернувся.

— Знову Рейтар?

— Тільки він! Кевлакіса міг вбити тільки Рейтар. Я не знаю, чи тобі відомо, що Кевлакіс, Мінський і я товаришували ще школярами?

— Ви колись згадували.

— Отаке воно, це життя, голубе мій.

Колись цією ж дорогою Боровець вирушав до Корців на свою першу операцію. Тоді колосились жита, стояв червень. Тепер — пізня осінь, холод, сльота, похмуре небо.

— Собака у вас добрий? — спитав Еляшевич.

— Молодий, як і його провідник. Адже попередній загинув під Вирозембами.

...Труп Кевлакіса лежав під сосною, прикритий простирадлом, кінці якого, щоб їх не відгортав вітер, хтось притиснув каменями. Земля навколо була затоптана, тож надій на те, що собака візьме слід, майже не було. Провідник, рядовий Петрик, мало не благав свого підопічного:

— Шукай, Тарсе, шукай.

Пес крутився сюди-туди, нюхав, пирхав. Увесь час нишпорив за чагарником, де в траві було вим'яте ніби лігвище. Очевидно, саме тут підстерегли Кевлакіса. Та ось собака метнувся вперед, носом у землю, й побіг до болотяної, густо зарослої долини Нурця. Доповівши про ситуацію в штаб батальйону, Боровець віддав наказ, щоб два інші відділення спішились і цепом рушили за провідником. Еляшевич з Боровцем також пішли з цепом. Через кілька кілометрів почалися перелiски, очерети, багна. Собака впевнено тримав слід, біг не зупиняючись, не даючи солдатам звести дух. Гордий за свого помічника, спітнілий, збуджений Петрик заохочував пса:

— Гарний собака, гарний Тарсе, веди, веди.

Засапані солдати дихали шумно, мов ковальські міхи. Найгірше було тим, хто ніс кулемети й важкі диски. Еляшевич, розігрітий бігом, навіть скинув свій сірий плащ. От і берег Нурця. Собака тягне через хисткий місток на другий берег річки і далі до боліт, туди, де Мень впадає в Нурець. Пішли мочари, порослі чагарниками, ситником, осокою. Ноги грузли в багнюці, раз у раз треба було перестрибувати з купини на купину. Солдати, ледве тримаючись на ногах, продиралися вперед. Навіть пес, що досі не виявляв ознак утоми, тепер висолопив язика й важко дихав. Боровець вислав наперед дозорців і наказав іти слід у слід, бо досить було зробити один хибний крок, щоб загрузнути в драговині. Тепер посувалися вперед значно повільніше, заглиблюючись все далі в болотяні хащі. Оскільки стежка, якою вони йшли, була єдина, Боровець відіслав два загони назад, наказавши їм оточити болото. Низько стелилися хмари. Дощу поки що не було, але все вказувало на те, що він може сипонути в будь-який момент. Навколо потемніло, хоч було тільки пополудні. Аж раптом серед мочарів побачили невеликий, вкритий густим чагарником острівець. Собака збуджено смикав за по-

відок. Боровець жестом звелів відвести його назад, а солдатам дав знак залягти. До нього підповз Еляшевич.

— Схоже, вони ховаються саме там.

— Собака йшов упевнено.

— Чому ж не стріляють? Коли вони ще на цьому острівці, то можуть постріляти нас, як качок. А може, вже вислизнули якоюсь іншою дорогою?

— Шефе, я вважаю, що тут слід залишити кулеметників — у разі потреби вони підтримають нас вогнем, а я візьму з собою кількох солдатів, проповземо ті кілька десятків метрів і все розвідаємо. Навіщо всім ризикувати? Пропоную, щоб ви лишилися з кулеметниками.

— План добрий, але я, мій голубе, піду з тобою.

— Ваша воля. То що, так і зробимо?

— Починай.

Боровець передав по лінії наказ, зібрав солдатів, які мали його супроводити, і швидко поповз уперед. Повитий сірою млою, острівець мовчав. Ляскаючи крилами, низько пролетів якийсь великий птах, крикнув — і знову зловісна тиша. Боровець першим дістався твердого грунту. Трохи підвівшись, роззирнувся, встав з колін і пригинцем подався до найближчого корча. За ним око в око зіткнувся з бандитом, котрий дрімав, прихилившись до стовбура верби. Враз стрепенувшись, той схопився за «шмайсер». Та Боровець був спритніший. Коротка черга з автомата відкинула бандита назад, зброя випала з його рук. Солдати з Еляшевичем вибралися на острівець і короткими перебіжками просувалися вперед. Довга черга з кулемета, а потім вибух гранати притиснули їх до землі. Стріляли з-під вивернутої з корінням могутньої сосни, а також з другого боку, з-за невисокого, порослого ялівцем пагорка. Солдати, не чекаючи наказу, відповіли кулеметним вогнем, зарості ялівцю закидали гранатами, після чого звідти вже не стріляли. Еляшевич поповз вперед. Там у калюжі крові лежав бандит: не стріляв, бо був важко поранений. Найдовше відстрілювався той, з-під сосни, але, закиданий гранатами, капітулював і він. Це був Зигмунд, командир патруля. Пораненим виявився Моряк, а в сутичці з Боровцем загинув Пантера.

Солдати ретельно обшукали острівець, бункери, обстежили кожен клапоть землі, кожен кущик. Знайшли склад амуніції і зброї, багато речей, награбованих у кооперативах і в приватних осіб, у тому числі кілька сотень тисяч злотих. І все. Тим часом тут мусив бути Рейтар! Про це свідчив хоча б його записник, знайдений в одному з бункерів. Еляшевич з Боровцем заходилися розпитувати Зигмунда. Спочатку він нічого не хотів говорити, та коли йому показали Рейтарів записник, а надто, коли Еляшевич закинув йому вбивство Кевлакіса, той заговорив. Розповів з усіма деталями і про операцію в Заєнчому, і як було вбито Кевлакіса. Куди подівся Рейтар? Зранку ще був тут. Добряче хильнув, потім довго спав. Прокинувся десь о восьмій, нашвидку зібрався і разом із Здісеком переправився на той берег Нурця. Куди подався? Рейтар не мав звички ділитися своїми планами, а запитувати його ніхто не насмілювався. Очевидно, пішов до якогось патруля, а до якого саме — важко сказати. Зв'язок з ним? Тільки пасивний, через «поштові скриньки», він їх знає. А запасна? Взагалі-то була, може її показати. Допитуваний окремо Моряк слово в слово повторив те, що говорив Зигмунд. Змовитись вони не встигли, тож, мабуть, не брехали. Як сталося, що дали себе заскочити? Пантера задрімав на варті, а во-

ни спокійно спали, мали намір увечері звідти піти. З яким завданням? Відомо з яким. Зигмунд опустив голову, глухо запитав:

— Розстріляєте мене, панове?

— Це вирішуватиме суд.

Бандит з полегкістю зітхнув: добре, що хоч не зараз. Йому зв'язали руки. Пораненого Моряка поклали на плащ-палатку. Боровець дав наказ залишити острів.

Після виходу з мочарів група підпоручника Боровця, згідно з розпорядженням штабу батальйону, залишилась на місці, щоб прочесати територію від залізничної лінії Варшава — Бєлосток до річки Тлочевки, в трикутнику Шепетово — Пекути — Вишонки Косцєльне. Оскільки вже запала ніч, Боровець влаштував привал у Клюкові. Селище лежало на перехресті доріг, от він і обрав його, щоб збити з пантелику агентів банди щодо напрямку, в якому мав вирушати підрозділ. Вранці, коли Боровець доповів командирові батальйону про початок операції, той сказав, що група відділення держбезпеки з Семятичів мала сутичку з бандою, яка із Заєнчого відступила в бік Мельника. Трьох бандитів, а саме: Голого, Ката і Тигра вбито, а двом — Литвину й Рокиті — вдалося втекти.

— Знайомі вам ці псевдоніми? — спитав командир батальйону.

— Так точно, громадянине майор, то все люди Рейтара, з патруля Литвина. Деталі може повідомити начальник Ляського ПВДБ Еляшевич, бо двоє бандитів, захоплені нами учора, розшифрували банду.

— Там, у вашому районі, діятимуть ще дві групи: підпоручника Петшицького з боку Лап і хорунжого Чарноти з боку Високого. Встановіть з ними постійний зв'язок і взаємно погодьте дії.

Боровцю полегшало на душі. Обох офіцерів він знав особисто, а з Юреком Петшицьким кінчав офіцерську школу, тож не забарився виконати наказ майора. Командири уточнили райони дій, способи зв'язку й сигналізації, переказали один одному яку мали інформацію і, взявши в кліщі визначену місцевість, віддали наказ розпочинати операцію. Оскільки тут міг перебувати й сам Рейтар, прочісування вели з подвоєною пильністю. Солдати не оминали жодної скирти, жодної підозрілої споруди. На третій день удосвіта Боровця викликав по радіо підпоручник Петшицький.

— Анджею, чуєш, здається, щось є! Зголосився щойно один селянин і розповів, що вчора вночі до його сусіда прийшли бандити, які, схоже, сидять там і досі. Село зветься Зохи Нове. То я подамся в бік Тлочевки, а ти там пильнуй із свого боку.

— Гаразд, буде зроблено! Але якщо виявиться, що я даремно загнав хлопців у болото, це тобі дорого коштуватиме.

— Добре, якось поквитаємось. То як, вирушаємо?

— Вирушаємо! Успіху, Юреку!

— Дякую. Тобі теж.

...Вже почало розвиднюватись, коли цеп солдатів Боровця заліг у верболозі понад берегом Тлочевки, навпроти села Зохи, до якого з хвилини на хвилину мала увійти рота підпоручника Петшицького. Легкий серпанок над річкою швидко танув. Заходило на безхмарний день. В осінньому прозорому повітрі далеко чути було найменший звук. Над Зохами з кількох димарів заструмував перший дим, де-не-де порипували двері хлівів, кукурікали запізнілі півні. Боровець лежав у мокрій траві і, хоча й загорнувся в плащ, клацав зубами. Солдати, змучені, з почервонілими від тривалого недосипання очима, лежали поруч, див-

лячись у бік села, звідки в будь-який момент могла прийти небезпека. Останніми днями Боровець особливо уважно приглядався до молодих солдатів, які тільки прибули до його загону й одразу мусили взяти участь в операції. Він нічого не міг їм закинути: дисципліновані, кмітливі, витривалі й хоробрі... Нараз почулися постріли. Стріляли по той бік річки, поблизу якоїсь самотньої будівлі, що стояла під лісом, навпроти лівого флангу цепу. Боровець узяв бінокль, але небагато зміг побачити, бо застували зарості чагарника. Стрілянина ніби наближалася, а потім почала вщухати. Боровець уже хотів зв'язатись по радіо з Петшицьким, коли раптом з верболозу на протилежному березі Тлочевки вискочили двоє озброєних людей і, піднявши вгору автомати, полізли у воду. Боровець показав, щоб по них не стріляли, оскільки вирішив, що ці двоє зараз вийдуть на його берег. Тим часом бандити й не думали переправлятись. Тут же, перед очима в солдатів, що лежали на березі, вони брели по пояс у холодній воді за течією, очевидно, сподіваючись у такий випробуваний спосіб збити з сліду можливу погоню, а надто собаку. Боровець подав знак Покшиві, в бік якого посувались бандити, щоб їх затримав. Сержант крикнув:

— Стій! Військо польське! Кинути зброю і вилізати на берег.

Заскочені зненацька бандити підкорилися команді. Вигляд вони мали жалюгідний: забрьохані, мокрі, стояли й тремтіли від холоду й страху. Поки надійшли солдати Петшицького, Боровець встановив, що перед ним Дубок і Проводир — обоє з патруля Рисі. Загін Петшицького наштовхнувся на них, коли патруль ховався в стодолі. Вони не знали, що сталося з рештою, тобто з Риссю, Марком, Акулою й Матросом.

На другому боці Тлочевки з'явився цеп солдатів, а серед них підпоручник Петшицький. Боровець гукнув до нього:

— Що там у вас?

— На війні, як на війні: одного хлопця в мене поранено. А тих четверо лягло. Не хотіли здаватися: стріляли до останнього. В тебе тихо було, отже, я гадав, що решта втекла, але й вони, бачу, спіймалися.

— А ти знаєш, на кого натрапив? То був Рись і його патруль.

— Непогано! Це вони того міліціонера на горищі застрелили?

— Вони.

Бандити, що дослуховувались до голосної розмови офіцерів, занепокоїлись. Один з них не витримав:

— Пане підпоручник, як бог свят, то не ми, то все Рись і Акула. Вони нас присилували. Грушинського з Годишева теж Рись застрелив. Ми не винні, пане підпоручнику, ми під примусом.

— Добре, добре! Перед судом будете виправдовуватись.

...Еляшевич, що тиждень тому повернувся до Ляска із Зигмундом і Моряком, теж не марнував часу. Насамперед він наказав негайно розшукати й тримати під наглядом «поштові скриньки» банди. Зигмунд і Моряк вказали три таких місця: під великим кущем біля костьолу в Побікрах, у Годишеві коло вітряка і в Боцьках — серед руїн старого городища. З їх пояснень виходило, що кожен патруль мав власні «скриньки» і міг скористатися з них для зв'язку з Рейтаром. Проте навіть командир патруля не знав, хто і коли спорожняє схованки. Бо Рейтар старанно оберігав їх таємницю й категорично заборонив командирам патрулів розкривати її один одному. Зв'язок між патрулями міг здійснюватись тільки через Рейтара або цілком випадково. Тим часом патрулі повинні були щотижня перевіряти свої «скриньки», щоб вчасно отримувати від Рейтара накази.

Всі знайдені схованки виявилися порожні.

Було малоймовірно, щоб Рейтар не дізнався про ліквідацію Зигмундового патруля. А отже, навряд чи можна було сподіватися, що він надішле до «скриньок» зв'язкового, тим більше, що він розстався з Зигмундом хіба за кілька годин перед облавою. Через тиждень Еляшевич припинив спостереження, дійшовши висновку, що Рейтар від цих «скриньок» відмовився.

Друга важлива справа, якій Еляшевич приділяв велику увагу,— це пильнування зв'язку з Жачковським. І досі невідомо було, що з ним сталося. Отже, при першій-ліпшій нагоді Еляшевич подався разом з водієм перевірити «скриньки», про які було домовлено з Жачковським. Оскільки за останніми повідомленнями «дезертира» бачили в околицях Рудзького лісу, Еляшевич обрав район Рудки і хуторів Радзішево — Крулє. В Рудці, у дуплі старої спаленої верби не було нічого. Схованка в Радзішеві містилася біля самого лісу, під примітним залізним хрестом. Проїхавши машиною вперед кількасот метрів, Еляшевич наказав зупинити, вийшов із машини і лісом дістався до хреста. В умовленому місці намацав у пітьмі згорнутий папірець. Уже в машині розшифрував зміст записки: «Шукаю зв'язку. Викно. Малина. Легенда добра. Знаю, що діється. Тримайтеся від Викна якнайдалі». «...Викно. Небагато, а все ж... Щастя, що легенда добра. Тримайся, хлопче». Еляшевич мимоволі здригнувся, коли визирнув з машини у холодну, дощову темряву і уявив собі ситуації, в яких перебуває самотній Жачковський. Повернувшись до Ляска, Еляшевич, як тільки увійшов до кабінету, негайно зв'язався з начальником воєводського комітету держбезпеки і прочитав йому записку.

— Ну що ж, чекатимемо терпляче далі. А що нового витягли з отих, недавно затриманих?

— Назвали кілька нових хазяїв «малин». Але я так гадаю, товаришу полковник: поки що їх не чіпатимемо, тільки встановимо спостереження — може, спіймається якась більша рибина. Адже наближається зима, і «малини» знову будуть їм потрібні. Не знаю, товаришу полковник, чи вам про це вже доповіли, але Рейтар категорично заборонив користуватися «малинами» аж до нового наказу.

— Тепер я розумію, чому останнім часом не надходили сигнали про те, що десь у селах ховаються в «малинах» бандити.

— Саме так. Але зима їх змусить.

— Еляшевич! Ти мені про зиму навіть не згадуй. Треба ліквідувати цю погань якнайшвидше, будь-що. Стільки через них крові, стільки крові! Чи зробили щось для матері Влодарського?

— Зробили все, що в наших силах, але ж син...

— Розумію. Повернімося до тих хазяїв «малин». Думка добра. Схвалюю. А чи зможете ви забезпечити все власними силами?

— Важко буде, але спробуємо.

...У п'ятницю в Ляску був базарний день. На ярмарок потяглися люди з усієї околиці. Якщо Бранський базар відомий був своєю кінською торговицею, то в Ляску за традицією торгували худобою й ремісничими виробами, особливо ж виробами шевців і гончарів. Вся околиця купувала в Ляску черевики, глиняні горщики-двояки, в яких зручно було носити обід у поле, макітри й колотівки для масла, глечики для молока.

Цього дня вранці до відділу безпеки прийшов якийсь селянин — він неодмінно хотів побачитись з Еляшевичем. Той наказав пропустити

його. Увійшов кремезний чолов'яга років сорока, в куртці з хутряним коміром, у галіфе й чоботях. Він зупинився на порозі, скинув кашкет і м'яв його в руках, переступаючи з ноги на ногу. Еляшевич, не підводячись з-за столу, бо саме закінчував щось писати, вказав селянинові рукою на стілець:

— Одну хвилину, я мушу докінчити.

— Нічого, я почекаю, — відповів той. А сам підійшов до столу, поклав на нього «віс» і тільки тоді сів. Еляшевич зблід. Однак опанував себе і, ніби з цікавості, взяв пістолет. Зброя була в належному стані, видно, про неї дбали.

— Більше у вас нема таких? — нарешті здобувся Еляшевич на жарт.

— Ні, пане товариш.

— Ну, то що ви мені хотіли сказати?

— Бартош моя кличка, значить. Від Рейтара я, а сюди прийшов, бо здатися вам хочу, у полон, так би мовити.

Еляшевич з подиву засовався на стільці.

— Від Рейтара? А з якого патруля?

— Останнім часом ходив з Сичем, але кілька днів тому мені наказали перейти до Похмурого, то я у нього ходив.

— Де зараз ці патрулі?

— Похмурий, той у різних районах, але переважно тримається Рудзького лісу, а Сич, значить, так він і в Соколовському повіті, і в Острові ходить. А так, напевно, так я не знаю.

— То ви що, утекли? Коли, як?

— Тікати не тікав, бо від нас ніхто втекти не може, одразу б убили чи повісили, як отого Крука. Та скоро я в місті опинився, то й прийшов, бо саме нагода трапилась.

З вимови вгадувалося, що селянин цей з-під Вільна, бо говорив він спроквола, флегматично.

— Яка нагода, що привело вас до Ляска? На базар приїхали?

— Ну, ніби на базар, але фактично приїхали, щоб вас, пане товариш, правду сказати, застрелити. От. Наказ такий я дістав. Адже ви Еляшевичем зветесь?

— А звідки ви мене знаєте?

— Я вас не знаю, хоч пізнав би вас з того, що мені говорили, але вони мають вашу фотографію.

— Хто це вони?

— Ну, значить, капрал Зубрид і Яструб.

— А де вони?

— На базарі, мабуть, або по місту ходять.

З повідомлення Бартоша виходило, що згадана трійка, очолювана Зубридом, отримала від Похмурого наказ податися до Ляска, щоб, користуючись базарним днем, потинятися серед люду й розпитати, де міститься відділ держбезпеки, де мешкає Еляшевич, а ввечері влаштувати на нього засідку і вбити. Усі троє були нетутешні, і вибір зупинився на них саме тому — щоб випадком ніхто не впізнав. Ознайомити їх з містом було доручено членові місцевої підпільної мережі, шевцю, з яким вони домовились зустрітися на базарі, а після замаху він же мав допомогти їм переховатися. Документи в них були надійні. Вони дісталися без пригод до міста, знайшли шевця, той показав їм, де працює Еляшевич і де мешкає його мати. Повернулися на базар, бо там більша товкотнеча, отже, безпечніше, а тоді Зубрид велів, щоб Бартош ще раз

пройшовся біля відділу держбезпеки і запам'ятав усі можливі підходи з будинку до квартири Еляшевича. Яструб повинен був покрутитися біля помешкання з тією ж метою. Зустрітися вони мали на базарному майдані, коло вагів, де зважували худобу на продаж і де було найбільш людно.

— Ну, я пішов і подумав собі: еге, Бартоше, або тепер, або вже ніколи. Сам я, значить, нетутешній. Родина виїхала на захід, під Вроцлав. Ану, думаю, спробую, може, вийду живий з цієї халепи, от я й прийшов, значить, щоб здатися добровільно.

Чолов'яга цей побоювався за свою долю, то було видно, але хитрі вогники в його очах, коли він позирав на Еляшевича, свідчили, що він добре розуміє, яку вигідну для себе комбінацію вимудрував. Еляшевич тим часом міркував над тим, в який спосіб краще схопити бандитів, коли цей Бартош каже правду, а не затягує його в якусь пастку. Вирішувати треба було негайно. Справа ускладнювалася ще й тим, що в усьому відділі, крім Еляшевича і двох чи трьох працівників, були тільки бійці відділення охорони. Відпустити Бартоша, наказавши, щоб увечері припровадив бандитів туди, де на них чекатиме засідка? Це було б найкраще, та чи можна йому вірити? А що, коли ті зорієнтуються: може, помітили, що заходив сюди, або він сам чомусь передумає, зрештою, важко передбачити, як усе може обернутися. Ні, так ризикувати не можна. Отже, треба їх схопити зараз же, негайно. На обличчі в бандита відбився неудаваний жах, коли Еляшевич зажадав, щоб він показав своїх дружків. Врешті домовилися, що Бартош підійде до бандитів, які чекають в умовленому місці, і заведе якусь розмову. На знак того, що це саме вони, Бартош має дістати з кишені хусточку й висякатись. Якщо дружків там не буде, він має ждати, доки прийдуть.

Залишивши Бартоша в приймальні, Еляшевич покликав двох працівників, коротко пояснив, у чому суть справи, і погодив з ними, що кожен повинен робити. Обоє підуть потай назирці за Бартошем. Втрутяться тільки тоді, коли побачать поблизу водія Олієвича — це буде сигналом, а водночас означатиме, що Еляшевич теж неподалік і в разі потреби їх підстрахує. Газик з кількома працівниками відділу чекатиме поблизу, і, якщо почнеться стрілянина, вони теж візьмуть участь в операції.

...Бартоша сховали в машині й висадили на одній з вуличок міста. Еляшевич, пояснивши всім, хто де має стояти і що мусить робити, вскочив у машину і наказав Олієвичу кружним шляхом під'їхати до базару. Там він вийшов і відразу загубився в ярмарковому натовпі. Кинувши погляд у бік вагів, Еляшевич переконався, що Бартош не брехав. Той стояв і розмовляв з двома чоловіками, вдягненими, як і він. Кілька разів, як було домовлено, Бартош гучно висякався. З розповіді Бартоша Еляшевич пам'ятав, що Зубрид — це кремезний невисокий блондин, а Яструб — чорнявий, трохи вищий. Довкола вагів — юрма тих, що продають, купують і просто цікавих. Еляшевич подав умовний знак Олієвичу, й той проштовхався вперед, щоб його побачили працівники відділу. Еляшевич подався ближче до вагів, готовий будь-якої хвилини прийти на допомогу. Його люди впритул підійшли до бандитів. Еляшевич помітив, як ті підняли вгору руки. До них наблизився Олієвич, щоб забрати зброю, коли Зубрид зненацька ударив одного з оперативників головою в живіт, звалив його з ніг і пірнув у натовп. Пролунав постріл. Як з'ясувалося пізніше, випадковий: збитий з ніг оперативник, падаючи, натиснув на спусковий гачок. Яструб теж намірився був тікати, але

Олієвич уже тримав його мертвою хваткою. Тільки Бартош стояв спокійно, піднявши руки вгору. Еляшевич, який все це бачив, кинувся слідом за Зубридом, що петляв у юрбі. На базарі почалася паніка, люди кинулися врозтіч, перекидаючи ятки. Це полегшувало Зубридові втечу, тим більше, що Еляшевич не міг стріляти. Утікач вирвався з базарного майдану і, не озираючись, біг до річки й старого млина. Між ним і Еляшевичем, що наздоганяв його, лишалося кілька десятків метрів.

— Стій!

Бандит обернувся й вистрілив. Куля дзенькнула об бруківку. Вистрілив і Еляшевич, але, мабуть, схибив, бо той зник за млином. Еляшевич сховався за деревом. Ту ж мить з-за рогу один за одним пролунали два постріли. Еляшевич бачив тільки плече й голову бандита. Старанно прицілившись, він вистрілив. Той знову зник. Еляшевич підскочив до рогу, вистрілив, не дивлячись, потім висунув голову. Зубрид біг по дерев'яному підвищенню, на яке вивантажують мішки із збіжжям.

— Стій!

Той знову вистрілив з півоберта. Влучив. Еляшевич. відчув, ніби його штовхнуло щось у ліве плече. Опустився на одне коліно й вистрілив. Зубрид зупинився, наче хтось його притримав, а потім враз скотився з підвищення і зник з очей. Еляшевич бігцем подався туди, та ніде нічого не побачив. Очевидно, бандит сховався під сходами. Наспів Олієвич з двома оперативниками. Еляшевич наказав їм сховатися за мур. Зубрид сидів під сходами, як миша в пастці. Еляшевич загукав:

— Вилазь, Зубрид. Тебе обложено, не проскочиш!

Постріл з-під сходів, а потім люте:

— Не діждешся!

— Вилазь, бо загинеш.

— Перш ніж загину, ще тебе кулями нафарширую.

Знову постріл. У відповідь — довга автоматна черга з-за каміння. Еляшевич наказав припинити вогонь.

— Зубрид, тобі кажу — вилазь!

Куля вдарила в мур, посипалася штукатурка. Ще постріл, і тиша.

— Зубрид, у тебе нема шансів. Даю тобі три хвилини. Чуєш?

Тиша. На майдані перед млином — порожньо. Еляшевич, мружачись, вдивляється в бік сходів, звідки, прокладаючи собі шлях серед попелястої куряви, цідиться тонкий, червоно-чорний струмок. Олієвич підповз до сходів.

— Шефе, він неживий. Застрелився.

Підійшли. Під сходами, навзнак лежав Зубрид. У скроні чорніла рана, пістолет вислизнув з розчепірених пальців.

— А що з вами, шефе?

Тільки тепер помітили, що Еляшевич поранений.

— Болить страшенно, але кістка, мабуть, ціла. Під'їдь, Олієвич, швидко, бо кров з мене цебенить, як з бика. А що з отими двома?

— Все гаразд, узяли їх до відділу.

— А шевця?

— Того пройди нема. Втік.

...В результаті цих несподіваних подій підпоручник Боровець та його солдати, тільки-но приїхавши з однієї операції, мусили вирушити на наступну, щоб разом з іншими групами держбезпеки прочісувати райони, де могли ховатися люди Сича й Похмурого. Бартош і Яструб, бажаючи запобігти хоч трохи прихильності тих, хто їх допитував, детально розповідали все, що знали. З їх повідомлень, а також з проглянутих

старих публікацій про розшук стало зрозумілим, чому Зубрид покінчив з собою. Жив він десь під Бєлостоком і там під час окупації співробітничав з гестапо. Після війни його розшукували судові органи. Натрапили на його слід у Лапах, де він переховувався. Коли його намагалися затримати, він застрелив двох міліціонерів і втік у ліс. Якийсь час блукав сам один, а потім його пригрів Рейтар. Зубрид здебільшого перебував у патрулі Похмурого, брав активну участь у кривавих справах цього найжорстокішого з усіх Рейтарових поплічників.

14

Похмурий тим часом крутився в районі великого лісового масиву, що розкинувся від Стрикува аж до Малинової, де і приєднався до нього Рейтар. Але перш ніж це відбулося, з Рейтаром трапилася страшна пригода, через яку він мало не наклав головою.

...Дізнавшись, що Кевлакіса знищено, Рейтар до нестями напився. Можливо, крім усього іншого, йому було жаль шкільного товариша, а може, мучили докори сумління. Але головною причиною, безперечно, було те, що він не міг примиритися з думкою, що Кевлакіс, який повернувся із Заходу, не приєднався до нього, а перекинувся до Еляшевича. Рейтар був переконаний, що Кевлакіс вийшов з дому саме для того, щоб повідомити міліцію про його відвідини.

Прокинувся Рейтар у важкому похміллі, проте одразу ж зорієнтувався в ситуації і вирішив негайно покинути патруль Зигмунда, ще протягом дня перейти болота і вночі бути біля однієї з «поштових скриньок» Похмурого. Він похвалив Зигмунда за добру службу, повідомив, що йде інспектувати інші патрулі, визначив йому новий район дій і, пообіцявши поповнення, разом із Здісеком подався через болото. Спочатку пішов усім відомою стежкою, але потім, коли його вже не могли бачити ті, що залишилися на острівці, круто повернув ліворуч, на Потоки, де тяглися найнеприступніші мочари. Тільки тоді він сказав Здісеку, що вони йдуть у район діяльності Похмурого. Драговина ставала чимдалі небезпечнішою, підступнішою. Рейтар і Здісек, тримаючи в руках довгі жердини й раз у раз намацуючи ними дно, перестрибували з купини на купину, від одного хирлявого куща до другого, обережно ступали по килимах сплетеного коріння, які вгиналися під їх вагою, вихлюпуючи чорну холодну воду. Обережно, потроху, вони просувалися вперед.

До полудня Рейтар і Здісек відійшли від місця, де отаборився патруль Зигмунда, не більш як на два кілометри. Там вони й почули відгомін стрілянини упереміш з вибухами гранат, що котився по мочарах глухою луною. Рейтар одразу здогадався, в чім річ, і подумки благословив ту мить, коли вирішив залишити острів. Поки тривала стрілянина, Рейтар і Здісек сиділи, причаївшись, у густому вільшняку. В небі низько клубочилися хмари. Над болотами зависла сіра імла, а потім, майже враз стало темно; мокрий одяг холодив тіло, недавня пиятика давалася взнаки тупою, знесилюючою втомою. І все-таки Рейтар мав намір пройти болота і, скориставшись з темряви, ще сьогодні дістатися Стриковського лісу. Він зважився на це, не без підстав побоюючись, що військо обложить мочари. Звелівши Здісекові йти за ним слід у слід, Рейтар рушив уперед. Навіть завидна було надзвичайно важко пробиратися цією місциною, тим більше тепер, у цілковитій темряві. Вони робили крок чи два й провалювались мало не по шию. Рятували один одного, тримаючись за одну жердину, вибиваючись з останніх сил. Рейтар, котрий ішов на

два кроки попереду, відчув раптом, як смикнулася жердина, вислизнула в нього з рук, і його потягло у трясовину.

— Рятуйте, командире, рят...

Хлюпання, булькотіння води, розпачливе борсання у багні. Пітьма, хоч в око стрель. Рейтар ліг і, розкинувши руки, намагався намацати жердину. Нарешті під руку йому потрапила купина з довгою, гострою травою. Він учепився в неї, скільки ставало сил.

— Здісек, Здісек!

Хоч Рейтар гукав не на повний голос, а проте він видався йому гуком гарматного пострілу. Глуха болотяна луна глузливо прошепелявила:

— ...сек, сек, се...ек!

Неподалік щось знову булькнуло, ніби хтось гучно й смачно цмокнув величезним язиком, і запала тиша. Потонув. Рейтар лежав якусь хвилю непорушно, всім тілом вбираючи кожний шерех, найменший звук. Нічний вітер пройшовся по мочарах, зашурхотів травами. Над Рейтаром шугонув якийсь великий птах. Волосся заворушилося в нього на голові: його раптом охопив якийсь сліпий жах; клацаючи зубами, обливаючись холодним потом, то рачки, то знову поповзом, він гарячково продирався через болото, аби лиш бути далі від того фатального місця. Страх не минав. Йому ввижалося, що слідом за ним повзе Здісек, простягає до нього руки, що зараз, от саме в цю мить, схопить його за ноги й потягне в трясовину. Рейтар наддав ходу, хоч від напруги кров аж гупала у скронях. Перед очима спливали червоні кола. І раптом!.. Довкола, скільки сягало око, стрибали в химерному танку мертвотно-голубі блукаючі вогні. «Боже, скільки їх! Жах, жах!.. Та чого я, власне, злякався, це ж звичайне фізичне явище, знаю про це, знаю. А може, то мені тільки ввижається? Втомився я, ось заплющу очі, відкрию — і напевно їх вже не буде. Звичайне явище на болотах... Не зникли. Скачуть. Кажуть, то загублені душі. Скільки їх: Здісек, Кевлакіс, той убек, Годзялки, Ледерович... Не злічиш, не злічиш! От-от схоплять за ноги, от-от... Чорта пухлого, не вийде, не діждетесь, не дістанете мене, не стану одним з вас, ні, ні, ні!» Напруживши всю свою волю, Рейтар, незважаючи на те, що ранив до крові обличчя, руки, що загубив десь автомат, — вперто просувався вперед. Щастя й цього разу не зрадило його: через кількасот метрів, подоланих ціною нелюдських зусиль, він вибрався на твердий грунт.

...Розшукавши патруль Похмурого, Рейтар швидко увійшов в норму. Не розгубився він і почувши про те, що останніми днями окремі патрулі, зокрема Зигмунда, Рисі й Литвина, були ліквідовані або розгромлені в сутичках з солдатами оперативних груп воєводського комітету державної безпеки. Адже в нього залишалося ще шість інших, у тому числі й сильні патрулі, наприклад, Похмурого, Кракуса, Леопарда чи, скажімо, Світанка. Щоб уникнути дальших поразок, а також беручи до уваги, що взяті оперативниками люди можуть виказати якісь дані про банду, Рейтар одразу ж наказав змінити «поштові скриньки» і райони дій. Хоч-не-хоч, а Похмурому теж довелося залишити насиджені місця й перебазуватись аж у район Дубна, Андріянків і Собятина.

Рейтар не був задоволений дотеперішньою діяльністю Похмурого та його патруля. Між іншим, Похмурий не виконав Рейтарового наказу про напад на пост міліції в Цєшанці. Він пояснив це браком людей і підвищенням активності опергрупи. Та це не завадило Похмурому гра-

бувати наліво й направо, причому п'ятдесят процентів зиску він давно вже не віддавав Рейтарові, хоч і мав це робити згідно з наказом. Розпиячився Похмурий, розгулявся. Поблизу Викна знайшов собі затишну «малину» в самотніх сестер, одна з яких — молодша — стала його коханкою. Не відставали від нього й дружки: пили, гвалтували, грабували. Патруль Похмурого, а точніше сам Похмурий, замордував чотирьох чоловік, серед них двох перехожих, яких здибав на луці неподалік від Буєнки. Спочатку Похмурий на очах у чоловіка згвалтував і задушив жінку, а потім на найближчому дереві повісив і його самого. Так само розправився Похмурий і з подружжям, стрінутим на залізничній колії.

— Навіщо ти це зробив? — Рейтар не міг стримати люті. — Ти хоч знаєш, що то були за люди?

— А нащо мені це знати? Ех, Рейтар, Рейтар, ти зі своїми сентиментами далеко не заїдеш. Зустрів, ліквідував і край. А ти хотів, щоб вони солдатів привели на мою голову? Надто великий риск. А під лопатою кожен мовчить. Сам кажеш, що це війна.

— Ще раз сам когось ліквідуєш або згвалтуєш, застрелю як собаку. Бійців деморалізуєш! Який ти їм приклад подаєш?! Я тебе...

— Дай спокій. Я тобі вже давно говорив, що з мене гарцера не зробиш. Гвалтування, гвалтування... Ти без баби довго можеш? Бо я, наприклад, не можу. А тим однаково кінець, так перед смертю хоч трохи потішилися.

— Заткни пельку, кретине, бо я за себе не ручуся! Кури красти, баб лапати, беззахисних убивати — це ти вмієш!

— А ти?

— Мовчи, бо пожалкуєш!

— Дивись, щоб ти не пожалкував. Теж мені великий командир знайшовся! А де Зигмунд, де ти Здісека подів? Сам ледве з болота виліз.

— Досить! Ах ти, бандите!

Рейтар вихопив з кобури «віс», а Похмурий — свій парабелум. Якусь хвилину вони міряли один одного лютими поглядами. Першим відступився Похмурий. Сховав зброю. Рейтар також сунув «віс» у кобуру. Закурили. Випили. Ще того ж вечора, уже в цілковитій згоді, вони обмірковували план замаху на Еляшевича. Обоє дійшли висновку: поразки, що їх останнім часом зазнав їх загін, значною мірою діло рук Еляшевича. До того ж вдалий замах на нього мав би й велике пропагандистське значення, особливо на території Ляського повіту, де прізвище начальника повітового відділу державної безпеки було відоме всім. Обговоривши деталі, здійснити план доручили Зубридові, Яструбу та Бартошу, а з місцевої мережі в Ляску — Гицькому, шевцеві.

...Через тиждень Гицький придибав до Рейтара із звісткою, що план провалився, Еляшевич усіх учасників замаху знешкодив, а він, Гицький, утік, бо що йому ще залишалося в такій ситуації. І знову патруль Похмурого змушений був покинути зігріте лігво й перейти за розпорядженням Рейтара до Рудзького лісу в районі Спєшина. Лише там Рейтар доручив Похмурому провести слідство й з'ясувати, що спричинило провал Зубрида та його групи. Шевця Гицького було піддано нескінченним допитам, але, крім загальних слів, нічого з нього не витягли. Весь час він повторював одне й те саме. Зубрид і двоє інших зустрілися з ним на базарі, обмінялися паролем. Швець не помітив, щоб за ними хтось стежив. Народу було багато, гамір, штовханина, як то

водиться на базарі. Не привертаючи нічиєї уваги, він показав їм будинок відділу безпеки і дім Еляшевича. Показав також дорогу до свого помешкання, щоб після операції вони мали де перебути, коли б їм не вдалося вчасно вискочити з міста. І ось, торгуючи чобітьми — «бо ж мусить людина з чогось жити», — він раптом почув на площі стрілянину й побачив, як, петляючи в натовпі, тікає Зубрид, а за ним женеться Еляшевич. І ще він бачив, як отих двох, що були із Зубридом, в наручниках «убеки» садили до машини. Отож, нічого доброго вже не чекаючи, він подався з міста, кинувши на лотку весь свій товар — «скільки добра втратив — страх!»

З інших джерел стало відомо, що одного з учасників замаху було вбито, а двоє сиділи під арештом у відділі безпеки. З опису зовнішності встановили, що загинув Зубрид. Рейтар сушив собі голову над цим несподіваним провалом досвідчених людей, яких до того ж ніхто в околиці не знав. Рейтар не виключав зради. Але хто?

— Ну, що ти скажеш? — спитав він Похмурого, коли вони підсумували всю здобуту інформацію. Той здвигнув плечима.

— На всі сто процентів ручитись не можу, але це, очевидно, клятий швець. Бо ж послухай, ті троє прийшли до чужого міста, зв'язалися з ним і весь час потім були разом. Отже, ні один з них не міг цього зробити. А швець після того, як показав їм те, що повинен був показати, зостався сам і мав сто можливостей знюхатися з убеками.

— А може, все-таки хтось із тих трьох?

— Коли? Як? Ні, цю версію відкинь. Кажу тобі, це той клятий шпандир.

— Облиш, це неможливо. Гицький давно з нами співробітничає. Я сам ночував у нього разів зо два, міг би тоді продати, взяли б мене голіруч. Ні, це, мабуть, не він... Крім того, не пішов би до нас, а відсиджувався б під охороною убеків.

— Ні перше, ні друге мене не переконує. Був наш, а тепер вони могли його завербувати. Те, що він прийшов до нас, нічого ще не доводить: може, саме підсунули йому якесь нове завдання, новий план?

— Що ж робитимемо?

Похмурий недвозначно провів ребром долоні по горлу й розтягнув губи в улесливій усмішці. Рейтар зневажливо махнув рукою.

— Оце ти тільки й можеш.

— А що ти, великий командире, накажеш? Запропонуй щось. Тільки потім не нарікай на провал.

— Придивися до нього краще, допитай ще разок.

— Мені слухати, тобі наказувати...

Похмурий повісив шевця наступної ночі. А ще раніше, після страшних катувань, він примусив шевця зізнатися, що той був зв'язаний з Еляшевичем і прийшов до банди, щоб навести оперативників на її слід. Діставши згоду Рейтара, Похмурий накинув Гицькому на шию зашморг, перекинув мотузку через гілляку, поплював на обидві руки і в кілька прийомів підтяг худорлявого шевця вгору.

...Включивши Литвина й Рокиту, що вціліли після розгрому під Мельником, у патруль Похмурого, Рейтар перебрався до Світанка, котрий у цей час успішно (бо ні разу не наскочив на солдатів) діяв у районі річки Пелхувки, поблизу Гродзіска й Чарнувки. Саме там Рейтарові не без нашіптування Світанка запало в голову атакувати конвой і звільнити арештованих членів банди — насамперед Зигмунда, Корос-

ту і Дубка. Річ у тому, що в Цєшанці саме розпочався показовий судовий процес. Підсудних щодня привозили на засідання з недалекого Ляска, де вони проводили ніч у камерах попереднього ув'язнення ПВДБ, які добре охоронялися. Рейтар вирішив напасти на конвой і відбити арештованих в дорозі, на трасі Ляск — Цєшанець. Довго не думаючи, він підтяг до Пелхувки патрулі Кракуса й Сича. Зібравши в одному місці майже тридцять чоловік, Рейтар в деталях опрацював план засідки. Він був певний в успіхові. Не виключав він і того, що при оказії до його рук може потрапити й сам Еляшевич, який жваво цікавився процесом: того дня, коли розпочався суд, Еляшевича бачили в залі. Командування всіма трьома патрулями Рейтар доручив Світанку: той палко жадав реваншу за поразку, якої він зазнав свого часу над Бугом.

...Суд над бандитами Зигмундової групи широко висвітлювала преса. Звичайно, подібні процеси відбувалися й раніше: або над хазяями конспіративних квартир, які в багатьох випадках, потрапивши в складну ситуацію й побоюючись помсти, змушені були допомагати банді; або ж то були процеси над членами інших банд — Молота, Лупашка чи Бурого. Люди Рейтара, невловимої доти банди Рейтара, стали перед судом уперше. Отож не дивно, що звістка про це прокотилася по всіх закутках Ляського й сусідніх з ним повітів. Більше того, місцеві жителі розцінили це як вірну ознаку того, що Рейтаровій кривавій зграї скоро настане кінець. Всі дні, поки тривав процес, кінозал у Цєшанці був переповнений людьми. А ті, кому не вистачило місця всередині, незважаючи на осінній холод і безнастанну мжичку, терпляче вистоювали біля входу під гучномовцями, слухаючи трансляцію процесу. Перед виїзною сесією військового окружного суду з Бєлостока відповідали четверо обвинувачуваних: Зигмунд, Короста, Дубок і Пілот. У цій групі мав би бути й Моряк, але він ще не одужав від рани, і справу його вирішено було розглядати пізніше. За повноваженням військової прокуратури обвинувачення підтримував прокурор, поручник Зимняк. За охорону місця засідань і конвоювання арештованих відповідальним був призначений підпоручник Боровець, який, крім солдатів, мав у своєму розпорядженні спеціально виділених для цього кількох працівників повітового відділу держбезпеки й міліції.

...Суд засідав на сцені, за столом, вкритим зеленим плюшем. Головував худий, лисий підполковник в окулярах. Засідателями були двоє офіцерів, один з них — юрист. З правого боку столу сидів прокурор. Нижче, перед сценою, сиділи обвинувачувані, яких розділяли міліціонери з варти. Неподалік, за окремим столом — адвокати в чорних тогах.

У переповненому залі стоїть кислий дух розпарених кожухів, людського поту. Люди зосереджено ловлять кожне вимовлене тут слово; інколи хтось голосно зітхне, хтось зайдеться кашлем і тут же приглушить його під докірливими поглядами сусідів. Одне тільки дивує людей: які ж ці бандити сумирні. У зовнішньому вигляді нічого незвичайного — селяни і все. Аж не віриться, що вони могли з такою жорстокістю палити, грабувати, мордувати й гвалтувати. Тепер бандити аж надто запобігливі, ладні ціною покаянних слів та удаваною чи боягузливою покорою виблагати у суду хоч крихту милосердя. Так, вони визнають, що належали до банди. Визнають і інші висунуті проти них обвинувачення. Убивали, але за наказом Рейтара; самі ж бо, коли б од

них залежало, ніколи б цього не зробили. Рейтар був безпощадний. Він не тільки хазяїв «малин», а і їх, членів банди, присилував те робити. На запитання, чому вони не зголосилися до органів влади, — адже давали їм змогу це зробити, була не одна амністія, — відповідали, що боялися. «Одурманені ми були, високий суд». Похнюплюють голови, ховають очі, коли суд слухає свідків — дружин замордованих Ледеровича, Боринського, Кевлакіса, матір Влодарського, яка вже труситься від старості. Натовп у залі клекоче, люди не витримують психічного напруження. Жінки схлипують, котрась зомліває. Чоловіки нервово крутяться, кахикають. Голова закликає присутніх до порядку. Після таких страхітливих свідчень юрма людей стає ніби стихією, здатною на самосуд, на лінчування. Солдати Боровця створюють сильний кордон і бічним виходом виводять підсудних до тимчасової камери: за її загратованими вікнами бандити нарешті зводять дух і витирають з лоба холодний піт.

...Молодий солдат Тилецький запитує підпоручника Боровця, а скоріше дає вихід власним почуттям:

— Не розумію я, громадянине підпоручник, чому з ними такі церемонії розводять? Стільки вбивств! Адже наперед відомо, яка їм має бути кара, то нащо оце все?

Боровець відповідає спокійно, роз'яснює, що до чого. А сам не пізніш як учора, зустрівшись під час вечері із Зимняком, поставив йому те саме запитання. Той посміхнувся.

— А ти гадаєш, що я набагато розумніший за тебе?

— Ну, коли ти прокурор, то мусиш знати.

— Я знаю тільки те, що порядне суспільство має шанувати власні закони. У це я твердо вірю. Крім того, хай кожний з них скористається з свого права на захист.

— Та після того, що вони накоїли, в них не залишилося жодних прав: і так, і так їм кінець.

— Цілком імовірно... Але, послухай-но, Анджею: коли б я їх поставив отак, без вироку, і сказав би тобі їх застрелити, ти б це зробив?

— Не мели дурниць. Адже того самого Зигмунда чи, скажімо, Пілота я ж у полон брав, то міг би з ними що завгодно зробити.

— От бачиш. Закон є закон, і його треба поважати, бо інакше далеко не заїдемо. Не кажучи вже про те, що цей процес зірвав з Рейтара машкару. Ти бачив обличчя людей, що зібралися в залі, стежив за їх реакцією? Я певен, що коли б під час свідчень Ледеровичевої чи вдови Кевлакіса хтось раптом крикнув, що Рейтар тут, у залі, люди розірвали б його на шматки. А ці ж люди, тутешні селяни, — то майже самі шляхтичі, які досі були або, як вважає банда, ще й тепер є її опорою.

...На четвертий, останній день процесу Боровець слухав промову прокурора. Він не сподівався, що Зимняк здатний отак говорити. Прокурор заволодів увагою всього залу. В його правовій аргументації, в інтонаціях слів, з якими він звертався до людського сумління, коли закликав встановити міру покарання для обвинувачених, було стільки переконливості, стільки гніву, що мало хто в залі залишився байдужий до них.

— Таким, високий суд, є фінал всякої діяльності, спрямованої проти народу, проти народної держави. Дехто з підсудних згадував тут про політичні мотиви. Що ж залишилося у цих людей, що залишилося

в того ж Рейтара від ідейних мотивів? Нічого. Самі тільки нікчемні, пустопорожні фрази, до яких вдаються лише для того, щоб приховати перед суспільством звірячу нелюдськість убивств, грабунків, насильства, що їх чинять над беззахисними мирними жителями наших сіл. Так закінчив свій бандитський шлях Лупашко, так закінчив Бурий, який потім змушений був відповідати перед судом Народної Польщі, так закінчує і злочинна банда Рейтара. Ми ще не бачимо на лаві підсудних її проводиря, горезвісного отамана Рейтара. Можливо, від його рук, від рук його посіпак ще гинутимуть люди, гинутимуть наші товариші по праці, по боротьбі за нову Польщу. Та одне є незаперечним: кінець бандитського терору вже близький. Поза всяким сумнівом і те, що кінець Рейтара буде такий самий ганебний, як кінець Бурого і Лупашка, як кінець бандитської діяльності підсудних, що сидять у цьому залі!

Високий суд!

Мірою людської справедливості є кара, пропорційна до злочину. Проте є злочини настільки страшні, що важко осягти розумом їх страхітливість. Такі злочини вчинили підсудні. Яку ж кару вони заслужили? Високий суд, це багаторазові вбивці, які не знають, що таке милосердя. Вони не мали його до малих сиріт, не мали до старих самотніх матерів. На яку кару заслуговують ті, що підняли зброю проти Народної Польщі?

Як прокурор я вимагаю для всіх підсудних найвищої міри покарання — смертної кари.

Коли прокурор виголосив останні слова, по залу прокотився схвальний гомін. Один із підсудних, Короста, знепритомнів.

Процес закінчився аж пополудні. Суд визнав справедливими висунуті проти бандитів звинувачення і засудив усіх до смертної кари. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав. У засуджених залишалося тільки право звернутися з проханням про помилування до президента Польської республіки. Це був їх останній шанс.

Надворі вже запала ніч, коли Боровець на чолі конвою вирушив назад до Ляска. Його газик їхав перший, за ним — тюремна машина, за цією машиною — грузовик із солдатами охорони. Оскільки поручник Зимняк поспішав до Ляска, він примостився у газику Боровця.

...Користуючись тим, що вхід до залу засідань суду був вільний для всіх, Рейтар через своїх агентів мав повну інформацію про хід процесу. Донесли йому і про поведінку його колишніх підлеглих, яку аж ніяк не можна було назвати геройською. Це розлютило його. Першої миті він навіть завагався, чи не махнути на все рукою й не кинути їх напризволяще. Якщо він все-таки вирішив відбити в'язнів, то насамперед з пропагандистською метою. То мала бути ще одна спроба переконати місцевий люд, що Рейтар — це їм не хтось там, що він має силу, коли зважується нападати безпосередньо на військових.

Світанок детально розвідав маршрут переїзду, бойову спроможність і склад конвою. Знав він і те, що командує охороною підпоручник Боровець, — той самий, котрий заскочив його над Бугом. Проведені раніше спостереження показали, що колона завжди рухалась в однаковому порядку: газик, потім тюремна машина, за нею — грузовик із солдатами. Було вирішено перекрити проїзд штучним завалом, обстріляти конвой перехресним вогнем, закидати гранатами. Поки триватиме бій, спеціально виділена група мала пробитися до тюремної машини і звільнити в'язнів.

Засідку влаштували неподалік від містка через невеликий потічок, притоку Пелхувки, — в улоговині, до якої з усіх боків підступав ліс, що тягся аж до Цєшанця, а з протилежного боку — до Гродзіска. Напасти на конвой мали патрулі Світанка й Сича, а сам Рейтар з патрулем Кракуса заліг на узгірку, щоб прикрити атаку й можливі шляхи відходу. Сонце стояло ще високо, коли банда зачаїлась у засідці. Місток мали заблокувати, підпилявши його поруччя. Якщо б колона з'явилася до настання сутінків, заздалегідь довідатись про її наближення не становило б труднощів. Та й увечері три машини, що йдуть одна за одною, важко було б переплутати з іншими, тим більше, що рух на шосе в цих місцях був незначний. Смеркалося, коли знетерпеливлені від довгого очікування бандити дістали від висунутого вперед поста сигнал про наближення колони. Поруччя на містку було звалено впоперек нього, бандити приготувалися до нападу. З-за дерев випорснули довгі смуги світла — то були фари першої автомашини, за якою ішли друга й третя.

...У газику, що їхав попереду, крім шофера, Боровця й Зимняка, був іще радист з рацією, а також солдат з ручним кулеметом. У кабіні машини з арештантами, поруч з водієм, сидів працівник відділу держбезпеки, а в самій будці — четверо міліціонерів, відокремлені від конвойованих загратованою перегородкою. Два відділення солдатів їхали в грузовику. Водій газика в останню мить помітив завал і натиснув на гальма, та було вже пізно; він різко крутонув кермо і кинув газик в кювет. Тієї ж миті залунала густа стрілянина.

— До рову! — крикнув Боровець.

На шосе, скрегочучи гальмами, зупинялись інші машини колони. Кулеметник скочив під' місток і відкрив вогонь. Коли газик скотився в кювет, Боровець одразу ж узяв на себе керівництво боєм. Радист відправив повідомлення в ефір. Солдати, з якими Боровець перед тим опрацював усі можливі варіанти оборони в разі нападу, знали, що робити. Вони тісним колом залягли круг машин. На щастя, в темряві бандити стріляли не дуже влучно. Аж раптом брудно-жовтим полум'ям бухнув вогонь. Це запалав автофургон. Зимняк і Боровець побігли до нього. На якийсь момент запанувало сум'яття. Кілька бандитів, кидаючи гранати, вперто пробивалися до палаючої машини, щоб відбити в'язнів. Боровець, що строчив з автомата, гукнув солдатам:

— Гранатами, хлопці, гранатами!

Вибухи гранат відкинули бандитів назад.

— Засмажаться там, у тому ящику. — З цими словами Зимняк кинувся до охопленої полум'ям машини й заходився відкривати дверцята. Бандити посилили вогонь і знову пішли в атаку. Відстрілюючись, Боровець бачив, як Зимняк відчинив дверцята автофургона. Вибух гранати, і Зимняк, розкинувши руки, впав на землю. Боровець скосив чергою іншого бандита, що біг до машини. З автофургона повискакували міліціонери, а слідом за ними й арештанти. Смертельно перелякані, навіть не пробуючи тікати, вони скотилися в кювет, втиснули голови в грязюку й отак лежали, обличчям до землі, з витягнутими вперед руками. Дорогою від Ляска наближалося світло фар — на допомогу поспішали автомашини з солдатами. Банда відступила в ліс, переслідувати її в темряві не було рації. Боровець заклопотано схилився над Зимняком. Осколок гранати розпанахав йому бік. Пораненого обережно поклали на ноші, перенесли до санітарної машини. Боровець заспокоював товариша:

— Все буде добре. А я й не знав, що ти такий козак.

Зимняк, перемагаючи біль, силувано всміхнувся.

— Розминувся, мабуть, із покликанням: треба було йти у пожежники.

— Лежи тихо, не розмовляй.

Боровець поправив у нього під головою ковдру, причинив дверцята, і машина рушила. На бойовищі метушились солдати, підбираючи поранених, трупи і зброю.

...Останнім часом щастя явно зрадило Рейтара. Засідка на автоколону не вдалася, бандити зазнали значних втрат. Рейтар не долічився шістьох чоловік. Невідомо, що з ними сталося: хто загинув, хто був поранений, кого захопили солдати? У всякому разі, бракувало Світанка, Єндруся, Віленця, Сича, Вуйка і Кульгавого. Кілька поранених було й серед тих, що відступали. Не час було, проте, думати про втрати. Рейтар знав, що відразу ж, ще удосвіта, на них підуть облавою, отже, протягом ночі він повинен не тільки відійти якнайдалі, але й заплутати сліди. Він поділив банду на дві частини: одну підпорядкував Кракусу, на чолі другої став сам. Кракус пішов у напрямку на Скужець, а Рейтар заглибився в безкраї хащі Рудзького лісу. Кракус далеко не втік. Його наздогнали наступного дня під селищем Скурце: там він змушений був прийняти нерівний бій, з якого тільки йому й Рокиті пощастило вийти живими. Решта людей з його патруля або загинули в сутичці, або ж були схоплені. Що ж до Рейтара, то по ньому, як завжди, і слід пропав. Через кілька днів облаву було знято.

...Рейтар, тимчасово втративши орієнтацію щодо становища в районі дій свого загону та долі інших патрулів, принишк у глибині Рудзького лісу, недалеко від Чортового Яру. Незважаючи на пізню осінь, сльоту і щодалі більшу холоднечу, Рейтар, побоюючись бути захопленим зненацька, не пішов до якогось із колишніх бункерів, а наказав споруджувати нові. З харчуванням не було мороки, оскільки поблизу Чортового Яру від давніх часів збереглося ще кілька тайників з консервами. При Рейтарові було п'ять чоловік з патрулів Світанка й Сича. З-поміж них він особисто знав Кораб'яка й Чуму. Інші троє перейшли від Молота, і до них він не мав цілковитої довіри. Вони весь час трималися разом, про щось перешіптувалися і не виявляли особливого ентузіазму при виконанні його наказів. Однак Рейтар був не з тих, що миряться з недисциплінованістю, тим більше не мав він наміру бездіяльно спостерігати, як снується плетиво можливої майбутньої зради. Якогось вечора, коли один з цієї трійки, Стокротка, без доволу Рейтара добряче набрався й почав бешкетувати, Рейтар застрелив його, і оком не зморгнувши. В такий спосіб він не тільки домігся від решти сліпого послуху, а й здобув над ними чисельну перевагу, бо Кораб'яку й Чумі, котрі походили з тієї ж, що й сам він, місцевості, беззастережно довіряв. Убитого Стокротку закопали чи не під тим самим дубом, де колись було поховано Молота.

З півмісяця Рейтар сидів, відрізаний від людей і світу, й підбивав у думці невеселий підсумок останніх тижнів. Протягом короткого часу, відколи його люди розпочали активні дії, він втратив більше половини загону. Щоправда, в повіті знову ім'я його було у всіх на устах, знову викликало жах. Але водночас і чимдалі більшу ненависть. Рейтарові стало здорового глузду, щоб зрозуміти, що місцеве населення, навіть шляхта, відвертається від нього. Обсідали думки: що робити, як уник-

нути остаточної поразки? Рейтар вийшов з бункера, став, прихилившись до сосни, від якої йшов приємний дух живиці. Полудень. Чума стояв на варті, інші, як і Рейтар, повилазили з бункера, щоб погрітись на сонці, що світило того дня якось особливо привітно. Рейтар дивився на підлеглих з відразою. Зарослі, брудні, обшарпані. Кораб'як чухав скуйовджену чуприну. Сокира скинув сіру, як земля, сорочку й шукав вошей, супроводжуючи всю ту процедуру брудною лайкою. Рейтар з огидою одвернувся від того видовища, примружив очі й підставив втомлене обличчя під сонячне проміння. Відчув приємне тепло. «Шо робити? Пустити собі кулю в лоба? Простий, благородний вихід. Ні, не для мене. Ольга. Восени візьму з нею шлюб Яке запашне її вогненно-руде волосся... Смердиш, Рейтаре, за життя смердиш. Ну, то що тепер робитимеш? Хіба не мав рації Молот, коли втовкмачував тобі, щоб плюнув на романтичні химери й зайнявся самим собою? Ні, я не Молот. Згнив уже, напевно, старий кульга. Гниє Лупашко, гниє Бурий. Але я — не вони! Не панікуй, Рейтаре, не панікуй. Ти втомився, виснажився, та не більше. Гей, панове, ще не ставте на мені хрест, я ще поживу. А коли вже поживу, то покажу вам, хто такий Рейтар! А що робити, то я вже знаю. Передусім, іще з тиждень — тиша. Потім новий збір, нова тактика. Слід підпорядкувати собі тих, хто й досі ходить сам по собі, тобто Глухаря, Ластівку, Щигля і Вепра. Загалом це має дати мені близько сотні чоловік. Сто чоловік! Це вже сила. Кінець кінцем, адже має колись розпочатись ота війна, має колись Захід рушити. Ех, коли б налагодити з ними зв'язок! Сто чоловік. До цього ще треба додати й цивільну мережу. Не журися, Рейтаре, ще погуляємо. Що там діється в світі? Мушу здобути радіо. Заскочити до ксьондза, матір відвідати, Ольгу...»

Сонце сховалось за хмару, війнуло холодом, під поривом вітру зашемрало голе гілля. Прийнявши рішення, Рейтар стрепенувся.

— Чума!

— Слухаю, пане командир.

— Поголися, приготуйся, підеш зі мною. Ти, Кораб'як, залишаєшся тут як старший. Нікуди звідси ні на крок. Чекати моїх наказів.

— Слухаюсь.

Рейтар почав готуватись у дорогу. Глянув у люстерко й злякався, — такий був зарослий і змарнілий. «Ну нічого, буде час, подбаємо й про себе», — подумав він і рішуче черкнув бритвою по багатоденній чорній щетині.

...Перш як зустрітись з Похмурим, щоб погодити деталі нового збору, Рейтар завітав до ксьондза Патера. Той був наляканий і не виявляв особливої охоти до співробітництва. Та врешті-решт, щось невдоволено бурмочучи, ксьондз вручив Рейтарові сто доларів на організаційні цілі й пообіцяв, що обвінчає його. Підбадьорений Рейтар разом із Чумою, котрий чекав на нього, рушив у напрямку до Спешина, на зустріч з Похмурим. Той перебував там у відносній безпеці, зачаївшись після невдалої операції з автоколоною. Перед тим, однак, він встиг замордувати трьох членів партії в селі Пулазе, неподалік від Шепетова. А взагалі стан патруля Похмурого остаточно розвіяв Рейтарів поганий настрій. Люди Похмурого були вгодовані, без слідів утоми, пристойно, до того ж по-військовому одягнені. З інформації, яку мав Похмурий, виходило, що Кракус і Рокита з'єдналися з Леопардом, який і досі діяв ефективно й без втрат. Непогано починає й патруль Акули.

— То що, повоюємо ще, старий?

На якусь мить обличчя Похмурого прояснiло.

— А ти, отамане, гадав, я їм піддамся? На мене можеш покладатися до кінця. Ми з тобою, як ті папужки-нерозлучники.

Було вирішено, що збір відбудеться через тиждень в Петковському лісі, над річкою Лізою, в тій самій сторожці, де колись, ще в сорок п'ятому році, Рейтар зустрічався з Лупашком, Молотом, Бурим і майором Остом. Цю місцевість обрали не випадково: тут вони майже не діяли. Була в Рейтара, крім усього, ще одна мета, але, поміркувавши, він визнав за краще поки що про це не говорити, навіть з Похмурим. Участь у зборі вирішили обмежити командирами патрулів і ще кількома людьми. Отже, мали прибути Похмурий, Леопард, Кракус, Акула і Кат, якого вирішено було зробити командиром нового патруля. Наказ охороняти місце збору дістали патрулі Похмурого й Кракуса, якому Рейтар підпорядкував Чуму, Кораб'яка та інших своїх поплічників, що залишилися в Рудзькому лісі. Поклавши на Похмурого всі завдання по організації збору, сам Рейтар тієї ж ночі залишив лісовий табір, пояснивши це потребою зв'язатися з «центром». Він навіть не повідомив, куди вирушає.

...Неважко здогадатися, що метою цього самотнього рейду була Ольга. А що по дорозі з Рудзького лісу до Лап лежало його рідне село Валькова Гурка, то Рейтар наважився піти на риск і стрітися з матір'ю, якої він давно не бачив і від якої вже місяців зо два не мав жодної звістки. Тож нічого дивного, що перевдягнений у цивільне, Рейтар мчав у рідні краї мов на крилах. Благополучно минувши Бранськ і Свириди, пізнього вечора він опинився над М'янкою, берегом якої й подався до свого села. Він знав тут кожне дерево, кожний кущ. Ніздрі його роздувалися, мов у лісового звіра, він вдихав запахи рідних місць, намагаючись стримати хвилювання. Рейтар відчув навіть докори сумління, що отак зовсім покинув матір, що не дотримав слова, якого дав батькові. Петляючи поміж молодими вільхами, Рейтар підкрався до рідного дому; останні кілька десятків кроків він подолав поповзом, аж поки дістався під густу стіну занедбаного живоплоту. В будинку, в усьому обійсті панували похмура тиша й темрява. Коли визирав з-за хмари місяць, Рейтар дивився на темні вікна. Мати, певно, вже спить. Йому страшенно кортіло, підкрастися під вікно кімнати, де звичайно спала мати, постукати тихенько, покликати, а потім увійти в дім, привітатися, сісти на своє давнє місце, вдихнути знайомий з дитинства запах рідної домівки. Та він не давав волі почуттям, бо не знав, чи сама мати, чи не стежать за домом; кожний необачливий крок міг стати фатальним. Рейтар відійшов назад і, обминаючи хати сусідів, проходами поміж плотів подався до двору свого родича, теж Мінського, який інколи допомагав йому зв'язуватися з близькими. На умовний знак хазяїн прочинив вікно, і Рейтар зайшов до темної хати. У ніздрі йому вдарив важкий дух.

— Як на селі?

— Тихо.

— Є хто чужий?

— Якісь монтери тут крутяться. Кажуть, електрику мають нам провести.

— У кого вони?

— На різних кінцях села: двоє ночують у солтиса, двоє — у Людвіка.

— Убеки. Переодягнені убеки.

— Схоже, що ні, бо вони справді щось мудрують коло тих стовпів. Розумієш, електрика до нас іде. В інших селах вже лінії тягнуть. Це ж яка буде вигода. І коштуватиме недорого, за...

— Досить. Знаєш, де я все це маю... Розцвірінькався: електрика, електрика. Чого ти, дурню, радієш? Тобі комуна як засвітить, так очі рогом стануть. То убеки кляті маскуються тією електрикою, май це на увазі.

— А я до них не приглядався. Працюють, то й нехай собі працюють.

— Що з матір'ю?

— Відколи поїхала звідси, нічого про неї не чув.

— Як це? Куди? Коли?

— То ти нічого не знаєш? Минуло вже добрих півтора місяця, а може й два. Лідка приїздила з Варшави на копання картоплі. Схоже, що із своїм чоловіком: таким собі, по-міському вдягненим. Побули тут кілька днів, а тоді забрали матір і виїхали разом, певне, назад, до Варшави. Антоні їх фурманкою на станцію до Шепетова відвозив.

— Не знаєш, назовсім чи як?

— Видно, назовсім, бо худобу продали, будинок замкнули, все, що могли, забрали.

— А мати як на все те?

— Та, здається, поїхала з охотою. Зрештою, може, воно й на краще, бо все сама була як палець. Весь час плакала.

— А той Лідчин чоловік, який він?

— Міський, чи то робітник, чи то службовець. Нічого собі.

— Шляхтич?

— Питати не питав, а так не видно.

— А Лідка?

— Пані. По-міському вдягнена і навіть говорить уже по-міському.

— Питала про мене?

— І так, і ні.

— Чого крутиш, кажи все.

— Лаяла. Знаєш, як то баба.

— Що ж вона казала?

— Що ти господарство занапастив, матір кинув, батьків зганьбив.

— Шльондра! За хама вийшла, а тепер ще й базікає.

— Я теж так кажу.

— А що на селі чути?

— Та все, як на селі.

— Про мене пащекують що-небудь?

— Всяке. Бояться.

— Чого?

— Крові, кажуть, багато. Стільки років уже як війна кінчилася. Люди хочуть спокою. А з домом ти що думаєш робити?

— А чому це тебе цікавить?

— Бо подейкують, нібито під школу його заберуть, той твій дім. Порожній стоїть, найбільший тут.

— А дзуськи! Хто це тобі таке сказав?

— Наче у гміні на зборах хтось там з повіту говорив.

— Електрики, школи їм забаглося. Не діждетесь! Паскуди чортові!

Ніби шляхта, а вже зовсім на хамів перетворилася. Хто тут найактивніший?

— Хіба я знаю... Нема таких. Кожен у своєму господарстві порпається.

— Що, покриваєш їх?

— Я нікуди не ходжу, нікого не бачу, роботи он скільки. Осінь була важка, сльота й сльота. Як то воно весною з врожаєм буде...

— До весни світ може ще сто разів догори ногами перекинутися, а тобі, дурню, врожай, електрика, школа в голові. До весни війна буде, розумієш ти це?

— Єзус-Марія!

— Що, боїшся?

— Як кожен. Тут одна війна тільки скінчилася, а вже друга має бути. І що це воно в світі діється?

— Отож-то й воно, що діється. Просто-таки щастя, що діється. Отот Захід рушить, і всю оцю комунію грець візьме. Ну, я піду, а ти запам'ятай, що я тобі говорив, і перекажи, кому треба: я ще сюди, до Валькової Гурки, повернуся і кожний дістане по заслузі, а надто ті, що з більшовиками злигалися — з живих шкуру здеру! А про мій дім нехай і не думають. Ач, школи хамам захотілося! А корови пасти, коло свиней ходити, це їм вже не до смаку? Все іде шкереберть!

Рейтар вискочив у глуху ніч, лишивши в хаті ошелешеного господаря.

15

Мало не в самому центрі Петковського лісу стояла невеличка лісова сторожка, пам'ятна для Рейтара тим, що в серпні сорок п'ятого року тут скликав нараду Лупашко. Саме цю хатину обрав він для другого збору, на який мали прибути найбільш довірені з його підлеглих: Похмурий, Леопард, Акула, Кат і Литвин. Лісник був людиною надійною і цілком відданою Рейтарові, саме місце — досить безпечне, бо, за категоричним наказом Рейтара, патрулі його банди завжди оминали Петковський ліс. До того ж охороняти його було легко, а в разі потреби завжди залишалась можливість відійти через небезпечні для невтаємничених броди у наднарв'янських мочарах. Під час збору навколо сторожки було виставлено подвійний кордон постів у складі трьох патрулів: Похмурого, Кракуса й Акули. Сховавшись у хащах, бандити контролювали кожну стежину, що вела до самотньої лісової хати.

Запала ніч. Коли б не запах печені, що його розносив разом з димом вітер, сторожка здавалася б покинутою. Крізь щільно запнуті грубими ковдрами вікна не пробивався ані найменший промінець світла. Що ближче до півночі, то дужче шаленіла негода, вітер люто термосив кучеряві ялини, покірні сосни і зовсім безлисті вже в цю пору берези й дуби.

...У сторожці було тепло, димно й затишно. Ув'язнений в закіптюженому склі, мигтів пломінь гаснички, захлинаючись від нестачі кисню.

На відміну від попередніх зборів, нарад і зустрічей, що їх Рейтар, як правило, проводив у точній відповідності до військового статуту, сьогоднішня мала зовсім інший характер. Не такий, як завжди, був

цього разу й сам Рейтар. Усіх прибулих сердечно обнімав, для кожного знаходив добре слово, нікому не докоряв за помилки чи невдачі. Крім атмосфери товариськості, в якій проходила ця зустріч, ще одна, досить конкретна подія сприяла гарному настроєві присутніх. Ще на самому початку, після звичного в таких випадках оголошення підвищень у званні й відзнак, що його підлеглі вже сприймали без особливого піднесення, Рейтар виплатив кожному по кілька десятків доларів і виділив якусь суму злотими з тим, щоб її розподілили між членами патрулів. Рейтар аналізував діяльність загону, уточнював завдання й тактику як на найближчі дні, так і на довгі зимові місяці, які вже були не за горами. Він не приховував, що останнім часом загін в цілому зазнав кілька відчутних поразок. Однак пояснив їх не стільки перевагою війська й органів безпеки, скільки нещасливим збігом обставин або невправністю командирів окремих патрулів. Не виключав він і зради, згадуючи тут насамперед невдалий замах на Еляшевича. Своїм звичаєм, як і на лихої пам'яті іменинах Молота, він прагнув переконати присутніх, хоч це й була чистісінька брехня, нібито підтримується сталий зв'язок з керівним емігрантським осередком на Заході.

— А тепер, дорогі мої друзі, можна підбити підсумок наших дій за ці кілька місяців. Ми поставили на ноги добру половину Бєлостоцького воєводства і частину Варшавського. Ми здійснили в широких масштабах реквізицію комуністичного майна, ліквідували майже двадцять зрадників та їх поплічників. Про наші успіхи знає вся Польща, а через закордонний центр — вся Європа, мало не весь світ, панове! За найостаннішими даними з центру, що я їх маю, ваші героїчні дії були там відзначені й дістали схвалення. Між нами кажучи, мені обіцяли встановити з нами весною безпосередній радіозв'язок, літаки скинуть нам зброю, боєприпаси, спорядження, інструкторів, гроші. Повідомляють і про посилені воєнні приготування Заходу. Не виключено, що саме весною розпочнуться бойові дії. Зрештою, цей висновок напрошується хоча б з того факту, що комунія війни боїться. Отже, терпіння, ще трохи наполегливості — і ваш героїзм буде винагороджений так, як він на це заслуговує. А щоб протриматись, треба не вичікувати, а боротись! І ми це, панове, робили й будемо робити. Я радий, що зі мною залишилися саме ви, найвірніші і наймужніші, мої надійні товариші по зброї, з котрими, як то кажуть, і море по коліно.

Рейтар помітно розпалився власною промовою. Пройняла вона і його спільників. Навіть Похмурий слухав, не зворухнувшись, втупившись своїм скляним поглядом в якусь точку на протилежній стіні. Рейтар закінчував.

— Слід приготуватися до зими, отже, найближчим часом, поки не замело снігом, патрулі повикопують у лісах запасні бункери, куди можна було б відійти в разі потреби, і влаштуються на зимові квартири у наших довірених людей. Узимку ми не провадитимемо ніяких операцій, хіба що з метою самооборони. Розквартирувати людей по троє, заборонити пиятики, бешкети і все, що могло б відвернути від нас населення. З огляду на умови, що утруднюють зв'язок, командири патрулів мають право приймати самостійні рішення; боягузів і дезертирів розстрілювати. Зв'язок узимку, з міркувань безпеки, тільки в один бік, тобто до мене. Щодо всього іншого я цілком покладаюся на ваш досвід і повністю вам довіряю. Отож, як кажуть, доживемо до весни, панове. А тоді підляські ліси знову зароються нашими збройними загонами. Навесні, дасть

бог, розпочнеться війна, отож ми й поквитаємось з більшовиками. Спасибі вам за вірну службу!

Леопард, як найбільш дисциплінований, підхопився перший, за ним інші. Різноголосо відповіли:

— Во славу батьківщини, пане командир!

Рейтар не дав їм сісти.

— А тепер, друзі мої, маю честь запросити усіх вас на весілля. Так, так, панове, я не помилився на слові, запрошую вас на моє весілля.

...У другій кімнаті вже чекали багато накриті столи. Біля них метушилася лісничиха з дочками. Збуджено перемовляючись, гості влаштовувались, де кому зручніше, вражені щедрістю частування. Столи були заставлені всілякими наїдками з дичини, полумисками з солоними огірками, квашеною капустою, маринованими рижиками й білими грибами, не кажучи вже про літрові пляшки із золотаво-зеленою рідиною, в якій легко вгадувався настояний на меду житній самогон. Гамір ущух, бо прочинилися двері з сіней, і до кімнати увійшли спочатку ксьондз Патер з епітрахиллю на шиї, слідом за ним Рейтар попідруч із своєю нареченою. Ольга взагалі була красунею, але цього вечора її своєрідна врода розквітла новим цвітом. На ній була біла шовкова блузка з високими манжетами, оздоблена тонким мереживом, темна спідничка і легкі хромові чобітки. Її червоно-мідне волосся, скручене в грубий вузол, прикрашав дорогий гребінець з коштовним камінням. Бліде обличчя, осяяне великими очима, трохи припухлі червоні уста, принадна усмішка, гарна фігура — вся вона була мов казкове видіння, тож не диво, що всім, хто тільки був у кімнаті, здалося, ніби перед ними з'явився ангел. Ольга не була б жінкою, коли не зауважила б цього загального захвату. Проте вона закохано дивилася тільки на Рейтара, до якого — Ольга це помітила — навіть ксьондз ставився з повагою. Отже, панотець нашвидку справив шлюбну церемонію, і розпочався бенкет. Лісник із своєю дружиною взяли на себе обов'язки господарів, а що напоїв не жаліли, то незабаром в усіх головах добре-таки зашуміло. Навіть ксьондз Патер, який спочатку сидів з кислою міною, вихиливши дві склянки міцного самогону й поласувавши ніжним філе сарни, помітно побадьорішав. Сидячи на почесному місці, обік Ольги, він щось їй без кінця розповідав і час од часу церемонно нахилявся й слинив її гарну, пещену руку. Гості їли, пили, упадали коло дочок лісника, щипали лісничиху, пасли очима Ольгу, стиха ділячись зауваженнями щодо її вроди й здогадами, де ж той пан командир знайшов таке диво. Рейтар цього разу пив небагато й пильно придивлявся до всього, що діялось довкола. Якщо він сьогодні й був чимось задоволений, то, власне, тим, що дотримав обіцянки, даної Ользі, й узяв з нею шлюб. Більше нічим було похвалитися. Тільки він, та почасти хіба ще Похмурий, здавав собі звіт з того, яким складним, майже безнадійним, є становище загону. Він один знав, що все, палко виголошене сьогодні під час інструктажу, було швидше театралізованою виставою, розрахованою на зовнішній ефект, аніж правдивою оцінкою стану речей; що він просто ошукував і їх, і самого себе. Адже й вигадка про зв'язки з центром, і роздача позичених у ксьондза доларів, і прибуття ксьондза сюди, у лісову сторожку, навіть саме весілля — все це тільки для того, щоб підбадьорити людей, підтримати в них віру й надію... Уява малювала картини минулого. У цій самій сторожці виголошував промову в сорок п'ятому році майор Будяк, агітуючи за вихід з лісу. Там, під стіною, сидів Лупашко, а обіч нього Мо-

лот, Бурий і стільки, стільки інших. То був час, коли по лісах ходила неабияка сила. «І що? Не дали собі ради, просто не дали собі ради. Але чому, чому? Будяк застерігав: неконтрольована сила рано чи пізно зверне на манівці бандитизму. Чому гору беруть вони, а не ми? Яка в них правда, що селянин іде за ними? Землю дали, освіту, місто для села відкрили, електрику на село тягнуть. А ми їм що взамін? Шляхта, хами, середньовіччя, ксьондзи, шинок, батіг і соха. Та й люди, що там не кажи, справді хочуть вже спокою. А мені хіба не потрібен спокій?.. Що той панотець так її слинить? Замість Ольгу облизувати, краще сказав би щось хлопцям для піднесення духу. Теж, нівроку, помічники, оті слуги божі: скільки ж то людей з їх благословення до лісу пішло, а тепер зад у кущі і далі від справи, що завалюється». Роздратований Рейтар вдарив кулаком по столу, аж забряжчало. Гамір ущух. Ольга злякано глянула на чоловіка.

— Панове! Вже стільки літ ми боремося з комуною, і весь цей час з нами ксьондз Патер. Я хотів би випити за його здоров'я. Віват, панове!

—Віват, віват, хай буде здоровий!

Підвелися. Рейтар цокнувся з ксьондзом. Випили.

— Надаю слово отцю-капелану.

Ксьондз склав на животі пухкі руки, покрутив швиденько великими пальцями, звів масні од випитого очі під стелю, мовби шукаючи там натхнення, й заговорив:

— Брати-солдати! Віра, надія і любов — це чесноти, які вас надихають і в яких я, скромний слуга божий, хотів би ще більше вас утвердити. Віру у всемогутнього, віру в ідеали, за які ви боретесь. Надію, що всемогутній зглянеться врешті на наші прохання і змете чорну хмару з-над нашого краю, як архангел Гавриїл диявольські полчища. Любов до віри христової, любов до найяснішої Речі Посполитої, якій ви з честю служите. Я невтомно молитимусь за це. За нашу, з ласки божої, швидку перемогу!

— Браво!

— Добре сказав ксьондз!

Патер усміхнувся, задоволений схвальною реакцією присутніх, і жестом закликав до порядку.

— Ще два слова, панове. Я хотів би ще раз благословити подружжя, що його господь сьогодні з'єднав, і побажати йому всілякого щастя. — Тут ксьондз уклонився спочатку Ользі, потім Рейтару. — Пан командир Рейтар своїм прикладом нагадав нам, що й у такі суворі, грізні часи не можна забувати про те, що становить основу щастя, — про сім'ю. Сам по собі цей факт є вельми оптимістичний і доводить, що майбутнє за нами, панове. З вашого дозволу і з благословення божого я підношу цей келих за здоров'я молодих!

— Ура! Віват! Хай живуть молоді!

Від цього моменту гульба розгорнулася на повну силу. Горілка зробила своє. Навіть Рейтара, котрий, посміюючись у душі, слухав виступ ксьондза, полишили тяжкі думи. Поруч з Ольгою, яка сяяла від щастя, він також на якийсь час відчув себе щасливим. Його збуджувало тепло її тіла, дурманив запах її волосся.

— Гірко! Гірко!

Знаючи весільні звичаї, підбадьорена алкоголем і залицянням чоловіків, лісничиха заверещала на повний голос:

— Гірко, командире, гірко!

Рейтар, усміхаючись, глянув на Ольгу. Та, зашарівшись, опустила очі. Він обняв її і поцілував. Ольга відповіла таким жагучим поцілунком, що його наче жаром обсипало.

— Браво!

— Щастя!

— Дітей купу!

Леопард підвівся й затяг «Сто років». Голос у нього був гарний, чистий. Інші підхопили.

— За здоров'я пані командирши!

— Щоб були нам здорові!

Ольга вдячно усміхнулася, вклонялася на всі боки. Рейтар аж світився радістю. Лісничиха заспівала тонким п'яним фальцетом.

Що то за весілля, що на нім не грають,
Чи ж то наші дружки та й грошей не мають!

— Як то не мають?

— Гроші є, тільки музики нема.

— Старий, давай гармонію, — розпорядилася лісничиха.

Лісник видерся з-за столу, стягнув з шафи стару астматичну кнопкову гармонь і підхопив мелодію. Рейтар згадав Моряка та його сопілку і заспівав:

Проси, дівко, бога,
щоби я був паном,
не будеш ходити,
а їздити будеш
візком мальованим.

Він звертався до Ольги. Та, знаючи звичаї, відповіла:

Те, що я сказала,
того я й тримаюсь,
пам'ятай, мій милий,
я грошей не маю!

І знову Рейтар:

А я тобі кажу,
як казав і досі:
беру, бо кохаю,
а не через гроші.

— Браво! Хай вони будуть нам здорові!

І знову кричали «гірко», знову пили горілку, знову співали.

Те, що встигнеш, те й для нас,
бо за сто літ вже по нас!

Хрипкий бас Похмурого заглушив усіх. Наливали склянки й пили, пили до нестями. Над ранок усі вже зовсім почманіли. Рейтар узяв Ольгу за руку й вивів з кімнати. Він не хотів, щоб вона лишалася й далі серед цього п'яного гульбища. Ольга пішла до горішнього покою, а Рейтар затримався, щоб перевірити варту. Одразу ж за порогом натрапив на Рокиту, котрий після смерті Здісека виконував обов'язки ад'ютанта.

— Ну як?

— Все в порядку, пане командир.

— Перевіряй частіше: вітер лісом ходить. Підтягни людей ближче.

— Слухаюсь.

Коли Рейтар піднявся нагору, Ольга чекала на нього в ліжку. Він швидко роздягся, зашелестіли свіжі накрохмалені простирадла.

...Рейтар не міг заснути. Лежав горілиць, втупившись у стелю. Ольга спала безтурботним, спокійним сном. «Так он, значить, що!» Ніяк не міг зібратися з думками, дати лад тим дивним почуттям, що посіли його...

Коли, намилувавшись, вони, стомлені, тихо лежали поруч, Ольга притулила уста до його вуха й пошепки спитала:

— Ти не розсердишся, якщо я в чомусь тобі зізнаюся?

Рейтар заціпенів з несподіванки: ревнощі вкололи серце гострими шпильками.

— Кажи, не бійся.

— У нас буде дитина...

Він підхопився, сперся на подушку і мовчки дивився на дружину. Бачив у сутіні її широко розплющені очі, трохи налякане обличчя. «Дитина, у нас буде дитина, дити...»

— І ти тільки тепер мені це кажеш?

— Не хотіла, щоб ти подумав, ніби я в такий спосіб добиваюся шлюбу. Ти радий?

— Ох, дружинонько ти моя люба...

Він цілував її зрошене сльозами обличчя, пахуче волосся. Ні, такого Рейтар ще ніколи не переживав. Це почуття було настільки сильним і новим, що, аби приховати зворушення, він ліг обличчям у подушку: «Нерви, нерви підводять»...

Ольга заснула, дихала рівно, ледь чутно. А йому не спалося. «Кохання, дружина, дитина... Кевлакіс. Кров. Еляшевич... Батько, мати, сестра... Захід. Лупашко. Молот. Бурий. В'язниця. Смерть. Зрада. Долари... Геть... Сина за руку, посаджу на коня: «Тримайся за гриву». Донька, блакитна стрічечка, лялька з одірваною ногою... Не стріляй, Еляшевич. Смерть. Кров, кров, кров!..»

Рейтар, стогнучи, перевертається на другий бік. У лісовій сторожці тихо. Надворі світає. А вітер і далі посвистує, шумить у верховітті дерев, стукає у шибки невеликого віконця...

Чотири наново організовані патрулі Рейтара розійшлися у визначені райони й зникли в лісах, починаючи з Рудзького і далі, через Верцень Дужий аж до Радзивілувки, неподалік від державного кордону. Похмурому випав найбільш людний, отже, й найбільш небезпечний район — околиці Рудзького лісу. До його патруля входило п'ять чоловік, котрих перед тим, як стати на зиму, він, згідно з наказом Рейтара, мав поділити на дві групи. Саме тоді й наважився Похмурий завербувати до банди дезертира, який вже тижнів зо два блукав лісом, недовірливий і хитрий, наче вовк-самітник. Похмурий дізнався про нього від хазяїв однієї «малини», в якого дезертир побував. Тож наказав хазяїну під будь-яким приводом затримати дезертира, якщо той знов до нього завітає, і повідомити про це патруль. І от від Дорника надійшла звістка, що дезертир якраз у нього. В таких справах Похмурий часу не марнував, діяв рішуче. Відразу ж зібрав патруль, і через півгодини вони були вже під хатою Дорника. Діло трохи не дійшло до стрілянини, бо дезертир, тільки-но постукали в шибку, схопив автомат і метнувсь на горище! Хазяїн, проте, не розгубився і, вгледівши на порозі кремезну постать Похмурого, умисне почав голосно розмовляти, щоб той на горищі не наробив дурниць і міг зорієнтуватися, що це не солдати і не міліція, а свої. За хвилю дезертир, все ще тримаючи зброю напоготові,

спустився у сіни і, насторожений, увійшов до кімнати. Похмурий сидів за столом і курив цигарку, хазяїн примостився поруч нього, а на дверях укляк непомічений дезертиром Сокіл. Дорник припрошував:

— Та заходьте, заходьте сміливіше. Не бійтеся, адже це справжнє військо, від пана командира Рейтара.

Дезертир, хоч і не зовсім ще очутився зі страху, силувано усміхнувся, проте й далі дивився насторожено, стоячи спиною до стіни.

— Не бійся.

Похмурий підвівся і простяг дезертирові руку.

— Хорунжий Похмурий.

— Янков'як.

Вітаючись, дезертир переклав автомат у ліву руку, а праву подав Похмурому. Той блискавичним рухом шарпонув його до себе й щосили зацідив лівою рукою в підборіддя. Класично нокаутований дезертир, дарма що й сам дужий хлоп'яга, простягся на підлозі. Автомат, що випав йому з рук, підхопив Похмурий.

— Обшукай, — коротко кинув він Соколові. Той вправно почав вивертати кишені, обмацувати рукави, комір, підкладку піджака. На дезертирі був старий цивільний піджак, але військові галіфе й черевики з обмотками. Крім брудного носовичка, складаного ножа, кількох сигарет «Спорт», коробки сірників і військового посвідчення на ім'я Янков'яка, нічого при ньому не знайшли.

— Черевики, — буркнув Похмурий. Сокіл стяг з непритомного взуття. Похмурий оглянув його професійним оком, — недарма до війни був жандармом, проте нічого не виявив. Озвався Сокіл.

— Кулон в нього якийсь на шиї.

— Покаж. Ладанка, звичайнісінька ладанка.

— Ну й нокаут, — не витримав Сокіл.

— Хлюпніть на нього водою, — наказав Похмурий.

Господар зачерпнув кухлем води з цебра і плюснув дезертирові на обличчя. Той здригнувся, сів і очманіло глянув на присутніх. Похмурий підсунувся із стільцем і, помахавши в нього перед носом пістолетом, спитав:

— Ну, як себе почуваєш, убеківський шмаркачу?

— Ви про що?

— Гаразд, гаразд, не клей з себе дурника, бачили вже таких. Кажи, хто тебе підіслав? Еляшевич?

— Не розумію, про кого ви говорите. Я не знаю ніякого Еляшевича.

— То не скажеш?

— Що я маю казати? Запитуйте. Те, що знаю, розповім.

— Хто тебе сюди підіслав?

— Ніхто.

— А як сюди потрапив?

— Дезертирував. Куди було податися?

— Чому втік з армії?

— Оглушив одного політрука; під гарячу руку підвернувся.

— Як твоє прізвище?

— Янков'як.

— Ім'я?

— Тадеуш.

— Коли народився?

— Дванадцятого грудня двадцять дев'ятого року.

Похмурий звірив відповідь з тим, що було записано в посвідченні.

— Хто тебе підіслав? Востаннє питаю.

— Ніхто.

— Не скажеш?

— Що я маю говорити? Пане, дайте мені спокій. Піду собі звідки прийшов.

Похмурий вдарив дезертира ногою в груди й гукнув до Сокола:

— Вивести сучого сина й до стінки. Знаємо таких. Коли б щиро признався, може, я б і передумав...

— Панове...

— Бери його, бери!

Сокіл з Павелом випровадили дезертира в сіни. Дорник, що аж трусився від страху, присвічував їм ліхтариком. Дезертир стояв обличчям до стіни з піднятими вгору руками. Спина в нього ледь помітно тремтіла. Він ще раз спробував переконати бандитів.

— Панове, це трагічна помилка...

— Заткни пельку, ти, шпигу! Кінчай його, Сокіл.

Сухо клацнув затвор. Дезертир навіть не ворухнувся.

— Ну, годі. Можете обернутися. Неприємно, але ми мусили вас перевірити.

Дезертир, повернувшись до них обличчям, криво всміхнувся тремтячими губами і витер рукавом чоло — чи то спітніле, чи мокре від води, якою хазяїн облив його непритомного. Нерішуче потиснув руку Похмурому.

Отак працівник управління безпеки Жачковський опинився в банді Рейтара. Правда, прикро було, що не потрапив безпосередньо до Рейтара, але й товариством його заступника Похмурого не можна було гребувати.

Залишивши Викно й заглибившись у Рудзький ліс, Похмурий зі своїми людьми кілька днів підряд споруджував бункери. Дезертира (саме ця кличка і залишилась при ньому) Похмурий включив до трійки Литвина. Бандити були підозрілі, скупі на слова, але в хвилини душевних звірянь Жачковський почув багато чого цікавого, що вельми придалося б органам безпеки, якби можна було те якось передати. На жаль, оказії ніяк не випадало: він відчував, що бандити не спускають його з ока. Тим часом Жачковський довідався і про останній збір, і про те, що банда складається з чотирьох патрулів, що Рейтар одружився з якоюсь рудоволосою Ольгою і що урочистість відбулася в Петковському лісі, а обвінчав їх ксьондз Патер з Побєлів, що Рейтар час од часу навідується то до одного, то до другого патруля, хоча ніхто не знає, де саме він перебуває тепер. Сприятливих обставин для зв'язку все не було, тож Жачковський мусив чекати.

Викопавши бункери, бандити вилежувалися, байдикували, грали з нудьги в карти, глушили самогон, били вошей.

Аж от, якогось вечора, нікого не попереджаючи, Похмурий підняв свій патруль по тривозі й глухими стежками повів його в бік Цєшанця. Жачковський, який ішов середнім, спробував був заговорити з Соколом, щоб вивідати, куди вони прямують, але той у відповідь лиш щось пробурмотів. Інші також мовчали: або не знали, або не хотіли говорити. Про те, щоб спитати в Похмурого, не могло бути й мови. Ідучи вперше на операцію в складі бандитського патруля, Жачковський подумки питав себе: що чекає на нього в кінці цієї подорожі? Чи встигне він виконати свою місію? Чи не доведеться підставляти голову під кулі своїх же товаришів?.. Морок густішав. Патруль вийшов з лісу і з боку Вінної

підходив до Цєшанця. У темряві все ближче мерехтіли теплі вогники у вікнах цєшанських будинків. Сокіл, що йшов поруч з Жачковським, не витримав.

— Живуть собі люди: вечеряють, певно, чайок гарячий попивають.

— Ти давно ходиш? — запитав його Жачковський.

— Та майже від початку.

— Вдома давно був?

— Вже й не пам'ятаю коли. У нас щодо цього не дуже.

Похмурий, який ішов попереду, показав рукою, щоб зупинилися. Від перших парканів Цєшанця їх відділяло якихось двісті метрів. Неподалік стояла самотня хатина, що ясніла в пітьмі біленими стінами. Бандити зібралися довкола Похмурого.

— Так от, панове. Бачите оту халупу? — Похмурий вказав на хату.— Там живе у тещі такий собі Ставинський.

— Отой колишній начальник міліції з Цєшанця?

— Не перебивай, Сокіл. Так, той самий. Погнали його з міліції в шию, після того, як Рись у Згожелях його трохи не кінчив. А він, замість копирсатися собі в городі, почав на свій страх і риск бавитись у детектива, погрожує нам: мовляв, він ще себе покаже. Є дані, що в Радзішеві він вистежив кількох наших людей з агентурної мережі, шукає зимові квартири. Одне слово, справжня тобі свиня.

— Ліквідувати хама!

— Кажу тобі, помовч. Саме для того ми сюди й прибули. Перед зимою це остання наша операція, панове. Треба нам тут не підкачати, що не кажіть, Цєшанець — не якийсь там закутень, а містечко: є гміна, відділення міліції. Усі знатимуть, за що його вколошкали, бо залишимо вирок. Ну, а заразом, як страху наберуться, то й нам узимку легше буде знайти спокійний притулок. Мусимо все як по нотах розіграти: раз-два і відходимо.

— А що як його нема вдома?

— Є. Дістали інформацію, що лежить у ліжку: нежить чи щось там іще. А тепер так: Литвин, ти забезпечуєш охорону. З тобою залишається Сокіл, Американець і Павел. Дезертир піде зі мною в хату. Має підходящу нагоду позбутися нарешті невинності.

Похмурий хрипко зареготав і ляснув Жачковського по плечу. Інші бандити засміялися й собі. В Жачковського аж мороз пішов поза спиною.

— Ну що, Дезертире, зможеш порішити того типа?

— Що зробиш, коли конче потрібно, постараюся.

— Диви на нього?! Коли конче потрібно! Звісно, що потрібно, бо як не ми їх, то вони нас. Ходімо, панове, годі жартувати, кожен робить своє, бо інакше — постріляю.

«...Відскочити вбік і рвонути у темряву? Адже його однаково вб'ють, а в мене все піде нанівець... Хай би їм чорт, либонь, не довіряють: ведуть мене мало не попідруч...» А хата вже поруч. У низькому вікні — світло. Що там усередині, через завіски не побачиш. Собаки немає або просто чомусь не гавкає. Бандити хутко перебігають до рогу хати. Обік Жачковського скрадаються Литвин і Похмурий. Двері до темних сіней прочинені. Литвин залишається біля порога. Похмурий сичить у вухо Жачковському:

— Стріляти тільки тоді, коли я подам знак. — І підштовхує його дулом парабелума.

— Вперед!

Похмурий рвонув двері. Жачковський влітає до кімнати з автоматом напоготові й кричить:

— Руки вгору!

Жінка, що стояла біля плити, випустила з рук якесь начиння і, зомлівши, впала на підлогу; двоє дітей з плачем припали до матері. З ліжка, відкинувши перину, підвівся чоловік у білизні й підняв угору тремтячі руки; очі його гарячково блищали. До Ставинського підходить Похмурий і мовчки б'є його навідліг по обличчю. Кров з розбитих губ стікає по підборіддю, спочатку поволі, потім розпливається зигзагом по білій сорочці.

— Розмова у нас буде коротка, товаришу Ставинський,— в голосі Похмурого звучить ненависть.— Ти знаєш, хто ми такі, а ми знаємо, хто ти. Ось тут тобі вирок справжньої Польщі, ти, комуністичний байстрюк! До стіни!

Похмурий кидає на стіл клапоть паперу. Тієї ж миті Ставинський плює йому просто в обличчя.

— Ти, бандюго! Однаково правда не на твоєму боці.

Похмурий, скреготнувши зубами, спроквола витирає обличчя рукавом і опускає наставлений на Ставинського парабелум.

— Кінчай сучого сина,— хрипко кидає він Жачковському, який стоїть за три-чотири кроки від нього. І враз той наставляє свій автомат на Похмурого. Різко, категорично наказує:

— Кидай зброю, Похмурий. Комедія скінчилася.

— Ах так!

Дуло парабелума Похмурого на рівні стегна. Постріли лунають майже водночас. Похмурий ніби переломлюється навпіл і падає долілиць, головою під ліжко. Жачковський нахиляється до нього, виривае з рук парабелум і кидає Ставинському. Той, умить зорієнтувавшись у ситуації, згрібає дітлахів за піч. Дружина все ще лежить непритомна. Обоє прожогом кидаються під двері, щоб їх не видно було у вікно. Прислухаються. Тиша.

— Вийду і спробую заманити їх до хати. Треба їх роззброїти.

— Добре, я вже їх тут привітаю.

Жачковський прочиняє двері. Заінтригований Литвин з'являється на порозі сіней.

— Ну, як справи?

— Все в порядку. Зайди на хвильку. Похмурий кличе, діло є.

Литвин не вагаючись входить до сіней, а тоді до кімнати й бачить націлений просто на нього пістолет Ставинського.

— Кидай зброю!

Литвин задкує, але наштовхується на дуло автомата Жачковського і чує те саме:

— Кидай зброю! Лягай на підлогу!

Литвин слухняно виконує те, що йому наказано. Майже так само роззброюють Павела й Американця. Не вийшло тільки з Соколом. Жачковський оббігав усю садибу, та Сокола ніде не було.

...Залишивши Ольгу під опікування лісникової дружини, Рейтар разом з Рокитою і Леопардом подався до заказника Ушесце. Саме там перебував сильний патруль Леопарда, при якому Рейтар вирішив залишитися. Він свідомо обрав для Леопардового патруля ту віддалену місцину. Волів бути якнайдалі від спокуси, що нею стала б для нього близькість Ольги, особливо тепер, коли не міг ще опам'ятатися після тієї новини. Думки про Ольгу, про дитину, що мала з'явитися

на світ, про майбутнє, яке неможливо було собі уявити, не залишали Рейтара й на хвилину, ятрили душу, і він ставав ще відлюднішим і похмурішим.

Діставшись без пригод до визначеного району, Рейтар не втручався у керівництво патрулем, надавши Леопардові свободу дій. Охоплений тугою, він цілими днями не виходив з бункера, ні до кого не озивався. Вірному Рокиті доводилось докладати чималих зусиль, щоб умовити його попоїсти. Леопард кілька разів пробував завести розмову про те, що час уже поповнити запаси на зиму, маючи на думці напад на який-небудь кооператив, та Рейтар відмовчувався, і Леопард не наважувався діяти самостійно.

Якось Краков'як і Чеслав, повернувшись на світанку із провіантом від хазяїна «малини», привели з собою Сокола. Від нього й довідався Рейтар про знищення патруля Похмурого. Розповідь Сокола він слухав у бункері, сидячи на постелі, ще як слід не очунявши після сну. Був присутній при цьому і Леопард. Шморгаючи носом, геть застуджений, обірваний і переляканий, Сокіл доповідав:

— З отим Дезертиром, то було суцільне ошуканство, пане командир. Я стояв на варті біля хати, ближче до вікна. Дивлюся, визирає з сіней Дезертир, щось говорить до Литвина, і обоє заходять до хати. Затим подався туди й Павел. Що воно таке, думаю, хай йому всячина?! Знову з'являється Дезертир і кличе Американця. Той теж іде до кімнати. Виходить, на варті я залишився сам. Це мене якось занепокоїло. Підкравсь я до вікна і тоді, пане командир, збагнув нарешті, що то за один, цей клятий Дезертир. Дивлюсь, а всі наші лежать на підлозі, в кімнаті отой Ставинський, котрого ми мали ліквідувати, і, здається, ще двоє — точно не скажу, пане командир, але ніби таки двоє — міліціонерів. Тримають наших на мушці, а той собачий Дезертир між них як свій. Маю доповісти, пане командир, що зопалу хотів був дати чергу у вікно, та подумав, що однаково сам нічого з ними не зроблю, бо, напевне, у них тут скрізь засідки, а так принаймні і сам врятуюсь, і вчасно повідомлю про все пана командира. Ну, значить, відскочив од вікна, метнувсь за кучугури, а потім пригинцем через поля. Схоже, переслідували мене, але, як дістався до лісу, дали спокій. То була страшенна халепа з отим Дезертиром, пане командир, страшенна халепа.

Сокіл замовк і витер носа рукавом, бо скільки не мацав по кишенях, носовичка так і не знайшов. Рейтар, обхопивши руками коліно, на яке спирався підборіддям, стиха погойдувався, втупивши перед себе невидющий погляд. Паузу, що затяглася, порушив Леопард.

— Дозвольте в нього спитати, пане командир?

— Що? — очумався Рейтар.— А, запитуй, запитуй.

— А що сталося з хорунжим Похмурим?

— Були постріли, мабуть, забитий. Усе той триклятий Дезертир. А корчив свого...

— Ну, гаразд, Сокіл. А як ти на нас натрапив? Звідки довідався, що ми саме тут?

— Відчуття мав, пане сержант. Хазяїна того знав, бо ми років зо три тому на квартирі в нього були. Ну, то й прийшов до нього, спитав, думаю, може, щось скаже. Тільки він мені нічого конкретного не відповів, мовляв, знати нічого не знаю, але як хочеш в мене трохи перебути, то будь ласка. Третього дня я до нього придибав. Ну, а сьогодні саме надійшли Краков'як з Чеславом і забрали мене з собою.

— Ну, як, Леопард, маєш до Сокола ще якісь запитання?

— Ні, пане командир, не маю.

— Так. Я теж. Дякую тобі, Сокіл, ти добре показав себе. Можеш тепер піти попоїсти й відпочити.

— Слухаюсь! Спасибі, пане командир.

Одразу ж, як Сокіл вийшов, Рейтар рвучко підвівся, обмотав ногу онучею і, притупнувши, натягнув чобіт. Узувши другого, випростався.

— Слухай уважно, Леопард. Сокола — ліквідувати. Негайно, але без шуму. Міг зрадити той Дезертир, проте так само може виявитися запроданцем і Сокіл. Тобі не здається, що йому аж надто пощастило? Напоровся Похмурий, напоровся Литвин, в яких конспіративного досвіду стало б на десятьох, а якийсь шмаркач Сокіл, бач, спритніший від них. Могли його перевербувати. Так чи інакше, ми не можемо ризикувати. Та й, кінець кінцем, зрадник чи не зрадник, а Сокіл заслуговує на розстріл хоча б за своє смердюче боягузтво. Ліквідувати його зараз же.

— Слухаюсь, пане командир.

— Це, по-перше. По-друге, ще нині ти із своїми хлопцями повинен здійснити операцію, про яку заговорила б уся околиця, і після того відійти. Поки що в район Боцек, там перечекаєте. Маєш тут кого на оці для ліквідації?

— Маю, командире.

— Кого? Де?

— Недалеко, у Мокрому. Є там така родина: Канюки. Сама комуна та ґрмівці. Батько і двоє синів, з яких один недавно повернувся з армії, у КВБ служив.

— Згоден. Сквитаємось по-своєму: за кожного нашого — п'ятеро їхніх.

— Так точно.

— І ще одне, Леопард. Призначаю тебе своїм заступником. Замість Похмурого.

— Дякую за довір'я, командире.

— Гадаю також, що найближчим часом мені вдасться залагодити в центрі присвоєння тобі офіцерського звання.

— Во славу вітчизни, пане капітан.

— Відтепер у мою відсутність кожне твоє слово є законом для всіх патрулів. Похмурий вже не повернеться: вбитий чи заарештований — на одне виходить... По-дурному вскочив: пиячив, утратив пильність, здичавів. Операцію треба провести сьогодні чи завтра, бо коли вже підсунули Сокола, то невідомо, до чого ще додумаються. Пополудні я мушу йти. Рокита залишиться у тебе. Я повинен зв'язатися з центром, зробити інспекцію в Акули й укомплектувати з цивільної мережі зо два нові патрулі. Зв'язок зі мною через «поштові скриньки». Покладаюсь на тебе, Леопард. Ми ще повоюємо!

— Я не підведу, пане командир.

Сокола вбили, коли він, пообідавши, дрімав. Матрос впритул вистрілив йому в скроню. Увечері, перевдягнувшись у цивільне, залишив табір Рейтар. Невдовзі після цього Леопард повів своїх людей у напрямку села Мокре, що лежало неподалік від залізничної колії Сєдльце — Гайнувка.

...Останнім часом Еляшевич не міг похвалитися добрим станом здоров'я. Мучив його сухий надсадний кашель, голова розламувалася

від болю, а вечорами ще й дошкуляла гарячка. Ковтав мало не жменями таблетки аспірину, пив міцний чай, тримався, як міг. Не дуже все це допомагало: інколи почував себе вкрай знесиленим. До того ж з настанням осінньої сльоти занедужала мати і ось уже місяць, як не вставала з ліжка. Тим часом Еляшевич, до якого сходилися всі основні нитки справи Рейтара, не міг дозволити собі бодай ненадовго залишити службу. А події, пов'язані з цією справою, останнім часом сипалися як з мішка. Ще якихось пару тижнів тому Жачковський за допомогою Ставинського знищив патруль Похмурого, а банда, наче беручи реванш, здійснила напад на село Мокре. Еляшевич відрядив туди свого заступника. Разом з ним поїхав Грабик і два відділення держбезпеки під командуванням сержанта Покшиви.

Чекаючи на інформацію з місця подій, а також на результати операції, готові в разі потреби негайно вислати допомогу, в кабінеті Еляшевича сиділи Жачковський і Боровець.

Еляшевич тільки вгамував черговий напад кашлю, як до кабінету ввійшов Грабик.

— Ну, нарешті! Доповідайте, товаришу Грабик.

Той тільки махнув рукою і важко опустився на стілець.

— Що тут доповідати?! Нема на них пропаду! Знову три трупи. Уявіть собі, майже цілу родину в Мокрому замордували.

— Кого?

— Канюків: батька і двох синів. Члени партії, ормівці. Молодший хлопець щойно з військової служби повернувся. Від тебе, Боровець. Я його бачив кілька разів на операціях. Ви його теж, певне, пам'ятаєте, шефе: такий чорнявий, високий капрал. Був з нами, коли справою Годзялків займалися, та й на інших операціях.

— Як це сталося?

— Банда увійшла в село ввечері, коли вже посутеніло. Мали, видно, точну інформацію, бо двоє пішли до хати, а кілька — до кооперативної крамниці, де старший з братів Канюків працював продавцем. У крамниці й застали обох, там їх і застрелили. Над капралом, схоже, ще й познущалися, бо хлопець геть побитий і постріляний, мов решето. А ті, в хаті, замордували старого. Залишили вирок, як завжди, і зникли. Жах та й годі: троє покійників в одній родині. Мати й сестра голосять. Люди в селі страшенно збуджені й обурені.

У Боровця, коли почув прізвище Канюка, аж дух перехопило. Тепер, коли вже не залишилося ніяких сумнівів, що вбито саме його капрала, він тільки зубами заскреготав з безсилої люті. Немає в живих капрала, його батька, його брата...

— А хлопець на весілля мене запрошував! Яке ж воно, це життя! — гірко промовив він.

Озвався Жачковський:

— То різники, людина для них ніщо. Але заждіть, товариші, тут, якщо я не помиляюся, назвали прізвище Годзялків.

— Так. Було таке подружжя. Їх теж замордувала банда. У червні. Люди Рейтара, але хто конкретно — невідомо.

— Похмурий. Мені розповідали. Рейтар дав наказ ліквідувати Годзялку, а Похмурий постарався, додав і його дружину.

— За що їх убили?

— Годзялко повідомив міліцію про їх відвідини.

— Звідки вони про це дізналися?

— Хтось із села помітив, що Годзялко їздив до Цєшанця, а ввечері в селі з'явилися військові. Цього їм було досить.

Задеренчав телефон.

— Еляшевич слухає. Так, так. Втрати є? Це дуже добре. Ну що ж, давайте хоч цих двох. Тільки швидко, товариші, бо тут кожна хвилина важить. Отже, чекаємо!

Він поклав трубку. Щось записав до блокнота.

— Дзвонив заступник. Прихопили банду. Наштовхнулися на них біля Журобиць. Встановили, що це патруль Леопарда. Трьох бандитів убито під час сутички: Леопарда, Ришарда й Тигра. А Кракус покінчив із собою. Живими взяли Матроса й Рокиту. Я просив, щоб їх якнайшвидше допровадили сюди.

— А Рейтар? Де ж Рейтар? — спитав Жачковський. Еляшевич розвів руками.

...В присутності Леопарда Рейтар намагався не показувати, що звістка про ліквідацію патруля Похмурого приголомшила його. До тяжких дум про Ольгу, про дитину, що мала з'явитися на світ, про їх долю додалося усвідомлення близької поразки. Його загін, ще кілька місяців тому такий численний, від моменту ліквідації патруля Похмурого, по суті, втратив свою боєспроможність, стояв на межі цілковитого фізичного знищення. Міражі, що їх Рейтар іноді підсвідомо плекав, розвіювались від зіткнення з дійсністю. Він не мав контактів за рубежем, втратив підтримку місцевого населення, йому бракувало зброї, продуктів, амуніції, людських резервів. З ідеї, якій він прагнув служити чи принаймні волів вважати, що служить їй, зосталися самі заяложені фрази, одна облуда. Політика, яку він прагнув провадити, перетворилася на непростимий злочин. А що то за люди, яких він водив за собою під різними гаслами! Фактично по лісах никала нікчемна жменька завошивлених, геть деградованих горлорізів.

«Що робити? Що робити?» На це питання він не знаходив відповіді. Порожнеча. Безвольність. Страх. Депресія. Моральне похмілля. Дно.

Лише свідомість того, що Сокіл міг зрадити, змусила його на короткий час діяти. Наказ ліквідувати Сокола й провести операцію в селі Мокрому був його останнім продуманим організаційним заходом. Усе інше, в тому числі й призначення Леопарда своїм заступником, робилося автоматично. Підсвідомо в Рейтара зростало бажання вийти з гри. «Стрельнути собі в лоб? Втекти? А Ольга? Дитина? Спробувати витягти до лісу агентів цивільної мережі?» Залишаючи патруль Леопарда, Рейтар ще не мав готової відповіді на ці запитання, але фактично вже зробив вибір — він тікав. Скрадався лісовими просіками, трохи не бігом перетинав навпростець голі осінні лани. Але від гнітючих думок не втечеш... «Хами, кляті хами! Де ж поділася їх шляхетська гордість, де вірність традиціям? То це задля них я своє молоде життя змарнував, для них, наче вовк, по лісах вештаюсь — і така мені дяка? Хами, кляті хами! Купила їх комунія; електрика у них в голові, господарство, школа, дорога, кінь, корова. Що їм до тієї боротьби! Цей кульгавий Молот був не такий дурний, як здавалося. Він їх таки розкусив». Рейтар підняв комір, захищаючи обличчя від різкого вітру. І знову почув слова Молота: «Кров, тільки кров за нами. Вже стільки років ми не маємо ані хвилі спокою — ні вдень, ні вночі. Того, що ми з тобою за цей час натворили, убеки нам не вибачать, а до чого прагнули — ніколи не осягнемо. Найрозумнішим було б

розпустити хлопців по домівках, хай в гною длубаються, а самому пустити собі кулю в лоб». «...стрельнути собі в лоб, стрельнути собі в лоб, в лоб, в лоб». Свище вітер, і вчувається в його скигленні: «Стрель собі в лоб, Рейтаре, повісся, Рейтаре. Повісся, повісся». Холодний піт. Жах. Рейтар біжить, біжить щодуху, аж спирає в грудях, біжить до цілковитої знемоги, перечіплюється, падає обличчям у картоплиння. Лежить нерухомо, важко дихає. Притискає розпашіле обличчя до холодної осінньої землі. «Залишитися тут, залишитися. Ні, ні! Не діждетесь. Ольга, дитина. Так, так. Він вивезе їх звідси в безпечне місце, влаштує як слід, а сам повернеться сюди. Тоді він їм усе пригадає!» Рейтар підводиться. Ноги самі йдуть у знайомому напрямку. Валькова Гурка. Рідний дім. «Школи їм захотілося. Чекайте, я вам дам школу!» Вітер дме чимраз дужче. Пронизливо рипить хвіртка, погойдуючись на зірваній завісі. Рейтар одним стрибком опиняється під стіною. Обережно обходить будинок. Поблизу нікого. Він натискає ліктем на шибку вікна, встромляє руку й знімає гачок. Вітер розчахує вікно, і разом з вітром до хати прослизає Рейтар. Сідає в кутку на старому стільці. Тиша. Пробігла налякана несподіваним гостем миша. За вікном стугонить вітер, дме у вибиту шибку. Лунко калатає серце. Спогади. Знайомі запахи. Рейтар виходить у сіни. Рухається автоматично, наче сновида. З сіней дерев'яними сходами — на горище. Там повно соломи, сміття, поламаних меблів, усілякого шмаття. Він люто хапає одну, другу, третю в'язку соломи й шпурляє в сіни. Злазить назад. Розкидає солому по всіх кутках. Відчиняє двері до комори. Намацує потемки бляшанку. Смердить гасом, рештки його хлюпочуть на дні. Кропить ним солому. Відчиняє навстіж вікна, щоб сильніший був протяг. Нахиляється, дістає сірники. Бухає полум'я, жадібно лиже гасовий слід. Хихотить вітер, хихотить Рейтар, енергійно потріскує вогонь і кидає на побілені стіни примхливі веселі тіні. Полум'я лащиться до Рейтарових ніг, наче хоче обняти його коліна. Той, ніби вийшовши з летаргії, вилазить у вікно, перестрибує через паркан, полями оминає село і, пройшовши вже з добрий кілометр, зупиняється на пагорбку під лісом. На тлі розкошланих вітром хмар його дім палає велетенським вогнищем, що чимдалі розростається. Якийсь час Рейтар дивиться на пожежу, мов загіпнотизований. Вогонь шаленіє, рветься в небо, гнівно порскає скопами іскор. Рейтар брутально лається. «Хами збунтовані! Я вам покажу школу, я вам покажу! Я ще повернуся сюди, і тоді ще не такий дім поставлю. Заждіть, хай тільки Захід рушить. Я вам ще покажу. Досить за вас підставлявся. Своя сорочка до тіла ближча. Поїду до Вроцлава, до Щеціна або ще кудись. Маю трохи грошей, маю трохи золота, вистачить для мене, вистачить і для Ольги, для дитини. Але заждіть, хами, я сюди ще повернуся, і тоді начувайтеся: дерев забракне, коли почну вішати!» І, вже не озираючись, Рейтар попрямував у ніч.

...Ще того ж вечора було допитано захоплених Рокиту і Матроса. Обоє водно заявили, що Рейтар був у їхньому патрулі до вчорашнього полудня, але потім, перевдягнувшись у цивільне, пішов. Куди? Цього вони, звісно, не знали, могли тільки здогадуватись. Офіційно Леопард оголосив, що Рейтар вирушив інспектувати інші патрулі.

До пізньої ночі Еляшевич аналізував усі факти й події останніх днів. Їх було досить багато, і, систематизовані, вони давали підстави зробити імовірний висновок щодо того, де слід шукати Рейтара. Еляшевич мав у своєму розпорядженні сильні козири. Був Жачковський,

котрий, перебуваючи в банді, багато чого довідався. Були люди з патруля Похмурого, були Матрос і Рокита, була родина лісника з Петковського лісу, був арештований за багаторічне співробітництво з бандою ксьондз Патер, був загадковий підпал Рейтарового будинку — факт, який, проте, можна було тлумачити однозначно.

Безперечно, ключем до таємниці зникнення Рейтара, і найпевнішим ключем, є рудоволоса красуня, від минулого тижня його дружина Ольга. Хто вона і звідки?

Ксьондз твердив, що вперше побачив її в лісовій сторожці. Хто вона і звідки — не знає, прізвища теж не знає.

— Я вірив їм на слово, до метрик не заглядав, не до того було.

— А гріха ви, ксьондзе, не боялися: а раптом то двоєженці?

— Бог свідок, що я діяв з примусу. Їхні вчинки, їм і відповідати перед богом. Той Рейтар, пане, це ж божевільний, він не терпить ніяких заперечень! Як же то я, беззахисна духовна особа, міг би чинити опір його грубій силі?

Родина лісника теж знала небагато. Лісничиха зустрілася з Ольгою, як було домовлено, на базарі в Лапах і після весілля одвезла її, в базарний-таки день, назад у ті самі Лапи. Ольга вийшла на ринкову площу й змішалася з натовпом.

— Шановний пане, вона цілу дорогу й слова не промовила, а питати я не наважилася, бо Рейтар мені суворо заборонив. Отак її до лісу привезла, так і назад приставила. І за це тепер мушу під замком сидіти!

— Ну, не треба так... Не такі вже ви безневинні. Чи не краще було б поїхати зразу до міліції?

— Боялася, пане.

— А може, ви помітили щось характерне? Вона з міста чи з села? Чим займається? Ну, може, щось інше вам в око впало?

— З міста вона, пане, з міста, це напевно. Така випещена, руки ніжні... О! Стривайте, пане! Я гадаю, вона кравчиня. Видно, що руки в неї звикли до голки. А як вона шила, пане! Блузку на весілля у мене допасовувала: десь там, знаєте, треба трохи підкоротити, десь додати. «У вас, може, є машинка?» «Є», — кажу. Як сіла вона шити, то я одразу побачила, що вона в цьому дуже вправна.

— То кажете, що, можливо, кравчиня?

— Напевне, пане. Ручуся, що кравчиня.

Отже, треба було починати з Лап і там, або ж поблизу, шукати рудоволосу жінку на ім'я Ольга, відому як кравчиня. А та пожежа... Коли припустити, що Рейтар, залишивши патруль Леопарда, йшов до Лап, то, либонь, не обминав би Валькової Гурки, що лежала саме на його шляху. Дім підпалено — це факт. Чи ж не Рейтарова то робота? Ну що ж, подзвонимо завтра до Лап, попросимо, щоб там пошукали цю Ольгу.

Рвучко відчинивши двері, до кабінету мало не вбіг Грабик і мовчки поклав перед Еляшевичем протокол допиту Матроса. З виразу його обличчя Еляшевич зрозумів, що йдеться про якісь надзвичайно цікаві відомості. І справді, з показань Матроса виходило, що під час весілля в лісовій сторожці він бачив дружину Рейтара і впізнав у ній вдову колись відомого йому кравця з Лап. Він навіть знає, де ця Ольга мешкає, бо в сорок п'ятому році шив собі у того кравця форму. Не згадував про це досі, бо ж його ніхто про такі подробиці не питав, а сам він, ясна річ, навіть не подумав, що це може придатися.

Еляшевич підвівся. Ще раз зважив подумки всі за і проти, перш ніж остаточно прийняти рішення про негайний виїзд до Лап. Так, очевидно, саме там має зараз перебувати Рейтар.

...У Лапах знали рудоволосу Ольгу. Авжеж, ця жінка після смерті чоловіка кравцює сама, тільки шиє вже для жінок. Але навряд чи вона має щось спільне з бандою, мабуть, то якесь непорозуміння. Ота святенниця, домувальниця, дивачка? Проте, якщо ви, товариші, наполягаєте, будь ласка, завтра зранку покажемо, де мешкає, можемо й людьми допомогти. Еляшевич категорично відрубав: не вранці, а зараз же, негайно.

Місцеві працівники привели їх під дім, що нічим особливим не вирізнявся з-поміж інших: стояв серед занедбаного, по-осінньому голого саду, обгородженого з боку вулиці високим щільним парканом з дощок. Солдати оточили будинок і подвір'я. Вулиця ще спала. Крізь хмари де-не-де проглядало блякле світанкове небо. Коло Еляшевича стояли Боровець, Жачковський і Грабик. Розмовляли пошепки.

— Значить, так, товариші. Один з вас піде зі мною, двоє залишаться тут керувати операцією.

— Я з вами, шефе, — швидко проказав Боровець і витяг з кобури свій «ТТ». Еляшевич тепло глянув на нього.

— А може, іще хтось? — наполягав Грабик.

— Вистачить двох, товариші. Якщо Рейтар справді там, то без стрілянини не обійдеться, нема чого всім підставлятися під кулі.

— Дуже ризиковано взагалі туди лізти. Чи не повикурювати їх в якийсь інший спосіб? — озвався Жачковський.

— Як? Не підпалювати ж дім. Чорт його знає, що він там надумав. Може, має якийсь замаскований бункер чи запасний вихід і втече? Не будемо ж ми стояти надворі й чекати, коли він сам зволить до нас вийти. Та й день уже починається. Ні. Місто повинно мати спокій.

— Ризиковано, шефе,— повторив Жачковський.

— А ти хіба ніколи не ризикував? Є в житті такі моменти, голубе мій, коли уникнути риску неможливо. Хтось повинен на нього зважитись. Адже молодих солдатів туди не пошлеш. Ну, треба діяти, товаришу Боровець. Я йду перший, а ти мене, голубе, підстраховуватимеш. — Еляшевич вийняв пістолет.

— Зрозумів, шефе.

Коли вони наближалися до ганку, Боровець зауважив, що землю скував перший морозець. Під ногами похрускував лід на замерзлій калюжі. Еляшевич став під дверима. Боровець, прикриваючи його, зачаївся під поруччям ганку. В напруженій тиші чув гучне калатання власного серця. Еляшевич енергійно постукав. Мовчання. Постукав ще раз і ще. Якусь хвилю було тихо, а потім почулися чиїсь кроки, рипіння сходів чи дерев'яної підлоги.

— Прошу відчинити! Міліція!

Ніхто не озивається, хоч рипіння і кроки чути знову. Еляшевич ще раз повторює вимогу, тоді подає знак Боровцю. Той, поправивши шапку, з розгону б'є плечем у двостулкові двері. Еляшевич тієї ж миті вскакує в темні сіни, Боровець — за ним. На сходах, що ведуть на другий поверх, майнула жіноча постать. Жінка була аж нагорі, очевидно, тому Еляшевич її не помітив, біжучи до кімнат. Боровець подався в її бік. Руде, пишне волосся спадало жінці на плечі. Була вона в нічній сорочці, боса. Прекрасна, мов та мадонна. Ольга. Вона

навіть не поворухнулася, щоб пропустити підпоручника. Боровець енергійно відсторонив її й кинувся до кімнати. Перини на ліжках розкидані, валяються брудні чоботи, цивільний піджак. Ні, тут його вже немає. Унизу, десь у глибині будинку, пролунав постріл і одразу ж за ним другий, третій. «Хай йому чорт, я ж мав прикривати шефа!» Схопившись за поруччя сходів, Боровець стрибнув через них просто в сіни й побіг до покою. Нікого. Відсунуто шафу, а за нею — хитро замасковані, тепер відкриті двері. Де Еляшевич? Де стріляли? Знову два постріли, що майже злилися в один. Якась захаращена комора. Звідкись пробивається світло. Двері, шо ведуть в сад. Боровець вискочив надвір. Одразу ж за порогом, широко розкинувши руки, горілиць лежав Елящевич. Боровець впав на коліна, схилився над ним. Там, де серце — рана, струменить кров. Не впильнував, не уберіг! Від безсилої люті Боровець мало не розплакався. Де цей Рейтар, чому не стріляє? Озирнувся довкола. За кілька метрів, скоцюрбившись, обличчям до Еляшевича лежав чоловік у самій білизні. Рука судорожно затискала «віс». Сорочка на грудях убитого квітла червоним цвітом. Підбігли Жачковський і Грабик. Почали надходити солдати. Нараз через їх кордон продерлася жінка і в німому відчаї припала до тіла Рейтара.

Грабик прикрив хусточкою обличчя Еляшевича. До Боровця, що стояв наче укопаний, підійшов Жачковський, обняв його за плечі. Боровець здригнувся і, мов сновида, рушив просто вперед. Зупинився, тільки наштовхнувшись на дерево. Став, вперся чолом у стовбур яблуні. Сніг. Тільки тепер він усвідомив, що падає мокрий лапатий сніг — перший цього року. Боровець нахилився, зачерпнув жменею зимної снігової вологи, протер нею очі й скроні. Десь поблизу простукотіли на стиках колеса поїзда. За парканом, грюкочучи по бруківці, в'їздили в місто перші селянські вози. Підпоручник Боровець узяв пістолет на запобіжник, сховав його до кобури і, застебнувши, пересунув її назад. Чимдалі густіший сніг затягував світ білою пеленою.

З польської переклали Ігор БРЕЧАК
та Еллада ВОЛКОВА

Ахмад Надім КАСМІ

Ахмад Надім Касмі (нар. 1916 р.) — сучасний пакистанський письменник. Автор п'ятнадцяти збірок оповідань і п'яти збірок віршів. Був генеральним секретарем Асоціації прогресивних письменників Пакистану (до її заборони). Тепер редактор літературного журналу «Фунун». Оповідання «Знедолені» взято з цього журналу. Воно було опубліковане 1969 року.

ЗНЕДОЛЕНІ

ОПОВІДАННЯ

В усій окрузі за останні місяці не випало й краплі дощу. У пана сільського старости був колодязь, але біля нього поставили варту, щоб хтось, бува, не посмів набрати звідти води. Щодня удосвіта люди з глеками на головах ходили за п'ять-шість миль до озера, де абияк гамували спрагу гірко-солоною водою. На той час, коли вони поверталися додому, в роті їм знову пересихало. Але ж відомо, що голодний може якийсь час прожити, тільки злизуючи пилюку, а спраглий — ковтаючи власні сльози. То ж чи доводилося нарікати на гірко-солону воду?

Цілий день від села до озера і назад сунули валки змучених і виснажених верблюдів, схожих на заблуканих духів. Нав'ючені глеками, вони вирушали вранці в дорогу, а поверталися лише ввечері, коли в оселях спалахували вогні. Тепер люди ходили по воду навіть уночі, забувши про страх перед зміями та скорпіонами... Ночами людей мучило безсоння, денний відпочинок став для них недосяжною мрією. Вони похмуро снували вуличками, збиваючи ногами куряву... Кілька ароматних кущів, що їх моулаві-джі [1] посадив у дворі мечеті, побуріли, висохли на билинки, і вітер поніс їх геть. Губи в людей пересохли й потріскались, в очах світився тупий розпач. Пружні м'язи та міцні жили стали схожі на мотуззя. В селі перестали грати в каббаді [2], не стало чути навіть про боротьбу кушті [3], а під час оранки ніхто й мови не заводив про те, щоб улаштувати змагання биків. Бувало, коли виконувалася якась спільна

[1] Моулаві — письменна, вчена людина (мулла, учитель тощо); джі — шановний.
[2] Каббаді — спортивна гра, популярна в пенджабському селі.
[3] Кушті — індійська національна боротьба.

робота, для сільського музики випадала добра нагода показати своє мистецтво в грі на барабані, а тепер він сидів, бідолаха, біля своєї оселі і протирав олією старі барабани та ветхі шахнаї [1], щоб вони не втратили блиску. Групами по два-три чоловіки люди сиділи у провулках, попритулявшися спинами до стін. Вони натужно кашляли, злісно спльовували в пилюку, витирали рукавами порепані губи і з надією дивилися на безхмарне небо. Розжарений, як мідь, простір тривожно мерехтів, а земля, здавалося, диміла від нещадної спеки.

Навкруги тільки й чулися ось такі розмови:

— Розкажи щось новеньке.

— Новеньке? Сьогодні Джанунів віслюк упав з усіма глечиками. Усі глеки, звісно, побились на черепки, а Джанун тільки засміявся і спокійно так каже: «Та вже хай, віслюче, ти в цьому не винний». А поруч плентав з глеком на голові наш моулаві-джі. Обернувся він і питає: «Хто ж тоді винний?» А Джанун і бовкнув: «Мабуть, сам аллах!»

Моулаві-джі сполотнів, одразу ж побіг у мечеть і оголосив там, що Джанун не визнає аллаха. Він зажадав, щоб ніхто не давав Джанунові ні води, ні хукки[2], щоб його вигнали з громади. Ми всі упали муллі в ноги і сказали, що тепер і так немає ні тютюну для хукки, ні води, тож який глузд забороняти ними користуватися. Навіть якщо людина й стала нарікати на свого повелителя, то згодом вона отямиться. Слава богу, якось вимолили прощення Джанунові, але налякався він, бідолаха, страшенно. Кажуть, ніби досі молиться в мечеті, ніби дав обітницю не виходити звідти, доки не прочитає весь коран, та ще й пообіцяв полагодити мінарет, що обвалився під час дощів. Згрішив чоловік неждано-негадано.

З віддаленого провулка пришкандибали і сіли кілька шанованих сивобородих дідів.

— Може, розкажете щось новеньке?

— Які вже тут новини? — озвався один старий, струшуючи пилюку з брів та вій. — Аллаяр зовсім при смерті, сердега. Хакім-джі[3] каже, що якби дати йому пшеничного відвару, то, може, й одужав би. Але зараз у всьому селі варять лише просо. Де взяти тієї пшениці? Аллаярова стара пішла до старости попрохати жменю, так знаєте, що їй відповіли? «Як треба тобі пшениці, то йди де-небудь зароби. Я в твого діда не позичав зерна і нічого тобі не дам». Ось так відповів їй староста.

Молодий хлопець сперся на похилену стіну і звівся на ноги.

— А староста наш діло каже. Ходімо-но, Пхуло, до міста.

— Облиш, Хаяте,— відмахнувся Пхула, креслячи якісь риски в пилюці.— Там давно вже зібралася ціла армія тих, хто шукає роботи. Кому ми там потрібні? Багатії завжди радять біднякам працювати. Нічого нового староста наш тут не вигадав.

Розмовляти про дощ зрештою всім обридло. Якщо хтось ненароком торкався цієї теми, інші лише хапалися за голову і примовляли: «Мабуть, уже не зберуться хмари, й дощу не буде. Та й місяць саван[4] доведеться тепер називати інакше».

За кілька днів поширилися чутки, що в окрузі з'явилися два відомі бандити з Міанвалі, озброєні рушницями. Вони грабують усіх підряд. На цю звістку люди голосно реготали:

[1] Шахнаї — музичний інструмент типу сопілки.
[2] Хукка — різновид кальяна.
[3] Хакім — знахар, який користується традиційними методами лікування.
[4] Саван — п'ятий місяць індійського календаря, припадає на липень-серпень. Звичайно збігається з сезоном дощів.

— Нема чого викручувати одіж тому, хто купався голий. Як заберуть порожні глечики — хай забирають. У нас не знайдеш навіть жмені борошна, хіба ось цю пилюку.

Хаят та Пхула перезирнулися, вийшли з натовпу і шмигнули в безлюдний провулок:

— А чом би й нам, друзяко, не сховатися в якійсь ущелині? — почав Хаят.— Їхатиме якийсь багатій — порішимо його. Повинно ж бо щось і нам перепасти. А проситимеш — однаково не дадуть. Зрештою, треба ж знайти якийсь вихід.

— Облиш це, Хаяте,— відповів Пхула.— Ти намислив недобре діло. Хочеш натоптати собі шлунок, розпоровши черево іншому. Як на мене, то краще жерти здохлих від чуми пацюків.

— Тьху! Зараз мені виверне всю душу! — став відпльовуватись Хаят.— Але ж цей староста також розпорює нам животи і...

— Ще почує хто-небудь, та й доведеться посидіти в буцегарні.

Ледве тягнучи з голоду ноги, друзі знову повернулися в натовп. Якийсь старий саме закликав піти всім селом до начальника округи і, покірно склавши руки, просити в нього допомоги.

— «Благодійнику! — скажемо. — Зглянься на наше лихо, адже ми всі твої слуги. Животи нам підвело з голоду, кишки позсихалися. Сядеш — і немає сил підвестися. Навіть дихати боляче». Кажуть, що начальник нашої округи — з місцевих жителів. Він зрозуміє своїх земляків і, може, придумає, як зарадити нашій біді.

Хаят проштовхався наперед і вигукнув:

— Правильно! Кажуть, у нього є машина, що коштує десять тисяч рупій. Може, зглянувшись на наше горе, він продасть машину, а гроші пороздає. Зрештою, нема ніякого гріха у тому, щоб ходити пішки, і він це зрозуміє.

Пхула потяг товариша до себе і став вичитувати йому:

— Що ти верзеш? Заради тебе сахіб стане продавати машину? Чи не приснилося це тобі? Та якщо така голота, як ми, з'явиться до нього, він накаже нацькувати на нас собак, а слуги ще й надають усім по шиї, та й поліцаї додадуть. А то й запроторять усіх до в'язниці.

— У в'язниці годують хлібом,— слушно зауважив Хаят.— Зараз там краще, ніж дома.

Пхула поколупав у вусі мізинцем і відповів:

— А наші дочки, матері й сестри хай тут без нас перемруть з голоду?

Юрма ніби закам'яніла. Краще померти самим, аніж залишити на муки своїх дружин та дочок. Це ж кожному ясно. Старечі губи затремтіли, молодь розпростала груди, діти злякано закліпали очима. Усі здивовано витріщились на Пхулу. Якийсь дід підвівся, спираючись на ціпок, і суворо мовив:

— Годі патякати. Говорили про одне, а договорилися ось до чого: голова йде обертом від таких розмов.

Натовп розпався. Низько похиливши голови і важко тягнучи ноги, Хаят і Пхула поплентались вузькими провулками до себе додому.

Коли люди стали вмирати з голоду, якийсь письменний чоловік написав про це кілька рядків у газету. Лише тоді урядовці дізналися, що округа з населенням у сорок чи п'ятдесят тисяч опинилася на грані загибелі. Хтось запропонував побудувати дорогу від головного селища

до Хінкота, а на роботу взяти цих голодних селян і платити їм по п'ять ан на день.

Уся округа зійшлася до головного селища. Хаят і Пхула також були серед робітників. Але дорогу збудували за два дні. Двоє друзів прибирали на одній ділянці гравій і скидали його за обочину. Надійшов час одержувати розрахунок, і їм видали по вісім ан.

Хаят насмілився й запитав:

— Бабу-джі, таж нам повинні заплатити по десять ан.

— Справді, нам обіцяли заплатити по десять ан, — хором підтримали його люди.

Пхула штовхнув Хаята в бік і прошепотів:

— Помовч, ради бога, а то поведуть у поліцію.

— А куди поділись мої два ана?

— Мовчи, друже! Бабу-джі також має одержати за свою працю!

— А хіба він не отримує платню?

— Отримує, але невелику. Буде додатковий заробіток, тоді й йому можна жити.

— А скільки він одержує?

— Сорок рупій.

— Сорок рупій? Якби мені платили сорок рупій на місяць, я за рік поїхав би в Равалпінді й купив собі там машину.

Натовп розійшовся. Хаят і Пхула пішли до свого друга — бідняка з цього селища, щоб забрати в нього свої речі. По дорозі вони побачили цікаве видовище. На високому помості сиділи на стільцях і курили хукку пани в тюрбанах, а нижче примостилися в пилюці бідні селяни. Сивобородий моулаві-сахіб вимахував руками і щось голосно кричав.

— Мабуть, побачив наші бідування і підказує якийсь вихід,— висловив здогад Хаят.

— Ходімо послухаєм,— відгукнувся Пхула.— Хоча кому яке діло до нашого голоду!

— Наша кінцева мета — свобода,— долинув голос моулаві-джі.— Це право належить нам від народження. Ми будемо жити вільними. Ми не повинні залежати від чужинців у своєму власному домі. Ми переламаємо кістки демону рабства. Ми — вільні, ми будемо вільними. Так скажемо усі разом: «Хай живе...»

Заворушилися висохлі ребра і з пересохлих горлянок вирвалося голосне й безладне: «...революція!»

Пани в чалмах і з високими султанами стали тихенько розходитись. Коли вони проминали Хаята та Пхулу, друзі почули їхню розмову:

— Ворог уряду!

— Бунтівник, явний бунтівник!

— Здорово нас одурили!

— А я гадав — виголосить якусь проповідь.

— Коли б хлопці з таємної поліції не донесли на нас.

— А я лише вчора подав клопотання про призначення на посаду сільського старости.

— Коли великому панові стане відомо, що я був на цих зборах, чи вшанує він мене своїм приїздом?

— А Мульк Мухаммад Заман і Чоудхрі Фатахдін сидять там і досі.

— Ні, й вони тікають слідом за нами.

— Ходімо хутчіше.

У Хаята голова пішла обертом. «Що трапилось?—думав він. — Що такого сказав моулаві-джі, чого так стривожилися великі люди?»

Коли вони поверталися додому, Хаят мовив до Пхули:

— Знаєш, друже, мені слова моулаві припали до серця. До чого ж гарно він говорив. Тепер я кричатиму в кожному провулку: «Хай живе революція!»

— А я мало що зрозумів. Чого домагається цей моулаві-джі?

— Не зрозумів цього і я, друже, а проте його мова вразила мою душу.

З вузликами на головах, з вісьмома ана, зав'язаними в ріжок чалми, вкриті порохом, друзі тихенько підійшли до селища і побачили в кінці провулка навпроти будинку старости величезний натовп. Вони пішли швидше — чи не трапилося чогось?

Побачивши їх, назустріч вийшли двоє стражників і сам староста. Один стражник звернувся до них:

— Гей, Пхуло і Хаяте! Заробили дещицю? То ви нічого не знаєте? Завтра до нас прибуває окружний начальник, щоб ознайомитися зі становищем у селі. На радощах ми вирішили спорудити велику арку, над якою доведеться добряче попрацювати. А звідси до будинку старости буде розвішано прапорці. З кожного дому збирають гроші: по вісім ана. Платіть.

Хаят остовпів.

— Два дні ми тягали каміння, аж спини тріщали, два дні обливалися потом. І хіба це по правді буде, коли весь свій заробіток ми кинемо вам до ніг?

— Давай сюди вісім ана,— гримнув староста,— а то зараз же пошлю за грати. І не патякай зайвого.

— Розв'язуй, брате,—штурхонув Хаята у бік Пхула.— Нехай лише відчепляться від нас оці скорпіони.

Кощаві руки потяглися до тюрбанів, і дві монетки по вісім ана, дзенькнувши, упали до позолочених черевиків старости.

— На них ми купимо золотистого паперу,— оголосив староста.— Гей, Хаяте! Покладіть свої клумаки на отой камінь і закопайте оці стовпи. А коли поставимо арку, знайдеться й інша робота!

З урду переклали
Олексій СУХОЧЕВ та Віра СУЛИМА

Едвард Бонд. «Камінь» Сцена з спектаклю в театрі «Ай-Сі-Ей».

СВІТ ПОХМУРИХ РОЗДУМІВ І СВІТЛИХ НАДІЙ

Нова хвиля, друга хвиля... Сьогодні ці визначення вже не викликають у нас таких сподівань, як наприкінці 50-60-х років. Але ми все ж таки чекаємо, що прийде за цими хвилями. Нове, небачене піднесення, своєрідний дев'ятий вал чи спад? Уважне вивчення англійської драми першої половини 70-х років не дає підстав для тверджень, що в англійській драматургії спостерігається спад, криза, хоча загалом театральне мистецтво Великобританії нині являє собою складну й далеко не однозначну картину. Різноманітність репертуару, переважаючий вплив драматургів, що виступили наприкінці 60-х років на хвилі студентських заворушень (П. Барнес, Е. Ейкберн, С. Грей, В. Корлет), швидка зміна фаворитів, експериментаторство, руйнування театральної умовності й, навпаки, нарочите її культивування, вторгнення політики, документального матеріалу, змішання стилів і жанрів — ось далеко не повний перелік прикмет часу на англійській сцені. Пошуки в різних напрямах, різних стилях свідчать не тільки про незгасаючий інтерес англійців до театру, а й про бажання самих драматургів осучаснити драму, наблизити її до життя, збільшити її дидактичну спрямованість Разом з тим саме відсутність яскравого, разючого, радикально

нового, особливо помітна нині, в другій половині 70-х років, дозволяє робити певні висновки й узагальнення. Передовсім впадає в око той факт, що непослабна активність драматургів усіх поколінь поєднується із сталістю інтересів до певних жанрів і напрямів. Знову, як у 50-х роках, напередодні появи творів Дж. Осборна, пожвавилися традиції розважального театру. Майстрами «добре зробленої п'єси» залишаються Т. Реттіган і Б. Треверс. Не здають своїх позицій ветерани нової хвилі — драматурги 50-х років Дж. Осборн, Дж. Арден, Г. Пінтер. У «Нейтральній смузі» (1975) Г. Пінтер, знову показавши себе майстром діалогу, примусив глядача відчути трагізм і самотність сучасної людини, яка наважилася подолати свою ізоляцію й увійти в бодай умовний і тимчасовий контакт з іншими людьми. Далі досить плідно працюють у різних жанрах драматурги другої хвилі — Д. Сторі, Т. Стоппард, Е. Бонд.

У п'єсі «Травесті», майстерно використовуючи техніку модного у театральному мистецтві колажу, Т. Стоппард намагається розв'язати проблему суспільної значущості мистецтва в період величезних соціально-політичних потрясінь, що в капіталістичному світі супроводжуються дегуманізацією особистості. Звертаючись до авторитету О. Уайльда, чудового майстра діалогу, Т. Стоппард не просто оживлює традиції «розмовної» п'єси, п'єси-дискусії, а й змагається з Уайльдом у техніці побудови складних і дотепних сюжетних ходів, сповнених і випадковостей, і закономірностей. Сцени з п'єси О. Уайльда «Як важливо бути серйозним» умонтовані в серію епізодів, основаних на політичному й літературному документальному матеріалі. У складну структуру драми Т. Стоппарда вплетені й кінематографічні кадри. На думку автора, значення мистецтва, безпосередньо зумовленого суспільними колізіями й конфліктами, і мистецтва, створеного талановитим, можливо, навіть геніальним одинаком-індивідуалістом, не рівнозначне. В п'єсі Т. Стоппарда змагаються дві концепції мистецтва. Згідно першої, мистецтво є наслідком божественного осяяння. Інтерпретується ця концепція вельми кумедно. Акт створення дадаїстської поезії зображений у драмі Т. Стоппарда розгорнутою сценою, в якій поет-дадаїст Т. Тцара, перемішавши у капелюсі папірці з рядками й словами сонета Шекспіра, складає їх в іншій послідовності й створює власний «твір». За другою концепцією, мистецтво визначається завданнями й потребами суспільства, що перебуває на грані ка-

Говард Баркер. «Стріпвелл». Сцена з спектаклю в театрі «Роял-корт».

тастрофи (дія п'єси відбувається в Цюріху під час першої світової війни, напередодні революції в Росії, в період могутніх соціально-економічних потрясінь і народження нового світу). Цінність і дієвість мистецтва, наголошує драматург, зростає в залежності від актуальності, важливості проблем, висунутих історичним моментом. Продовжуючи традиції К. Гемптона («Повне сонячне затемнення»), Е. Бонда («Вузька дорога на далеку північ»), Т. Стоппард ускладнює структуру філософської драми, послуговується технікою колажу, зіштовхує реальних і вигаданих героїв, великих історичних осіб і нікому невідомих людей.

Підкреслена політизація, філософічність п'єс 70-х років, поглиблення соціального контексту й водночас дедалі частіше використання прийому порівнювального показу «віку нинішнього й віку минулого» стало вже ознакою часу, визначило характер усіх цих творів. Знаменно, що ці риси стали характерними й для споріднених видів мистецтва (кіно, телебачення). Розвиває ці якості в своїй творчості й Е. Бонд. 1975 року в «Роял-корті» були поставлені його п'єси «Дурень» і «Камінь». Перша має підзаголовок «Сцени про любов і хліб» і розповідає про долю талановитого англійського поета XVIII ст. Джона Клера. По суті, Е. Бонд продовжує розпочату Т. Стоппардом розмову про мистецтво, але ще конкретніше запроваджує в стилістику театру соціальні категорії, які, однак, як завжди в цього драматурга, розкриваються лише наполовину, а потім знову сором'язливо прикриваються індивідуальними психологічними проблемами. Показово, що кожен персонаж драми Е. Бонда несе певну функцію, покликану розкрити соціальний підтекст цього твору. Так, Мері символізує любов і свободу — якості, що надихають митця на створення справжньої поезії. На долі Дакі, якого страчують за зазіхання на приватну власність (садибу лорда Мілтона), позначається жорстокість і несправедливість суспільства, яке весь час шукає жертв і карає кожного, хто кидає йому виклик. Клер зневажає довколишній світ, його продажність, цинізм, байдужість до таланту, який купують і продають, мов звичайнісінький товар. Але саме талант Клера, цієї виняткової особистості, що бореться з несправедливістю і жорстокістю, стає причиною особистої трагедії поета. Відгородившись від довколишнього світу своїм мистецтвом, незрозумілим його сучасникам, Клер втрачає зв'язок з життям і вже не спроможний будь-що змінити. Така самоізоляція прирікає його на загибель.

Для Е. Бонда характерне прагнення до узагальнень, до символічного зображення соціальних за своєю суттю конфліктів, бажання в розгорнутій театральній метафорі подати модель дійсності. В одноактній п'єсі «Камінь» фігурують в одному ряду абстрактні й конкретні поняття, живі й неживі предмети. Серед них — муляр, робітник, волоцюга, алегоричні фігури Злочину, Любові, Чесності, Надії, Мужності. По суті, темою цього твору є також трагедія індивіда, зрадженого суспільством, приреченого на загибель, але з інших, ніж у попередній п'єсі, причин. Пілігрим, який несе сім золотих монет, що символізують сім чеснот, тобто багатство його душі, — уособлює собою все людство, яке блукає в пошуках добра й справедливості. На своєму шляху пілігрим зустрічає капіталізм, злочин, насолоду в образах Муляра, Волоцюги й Корчмаря, які виконують для нього «Пісню семи покривал». Муляр дає пілігримові камінь, який з кожним днем мандрів збільшується, перетворюється на величезну брилу, на нестерпний тягар. Ілюзія свободи праці обертається для людини рабською залежністю. Пілігрим намагається відстояти людяність в умовах крайньої нелюдяності. Як завжди, Е. Бонд подає зовнішній малюнок конфлікту, не розв'язуючи його, і суперечливість соціальних поглядів Е. Бонда у цій п'єсі особливо помітна.

Слід зазначити, що такі політичні, філософські тенденції характерні для молоді, що виступила на англійській сцені наприкінці 60-х років. Якщо в середині минулого десятиліття в творчості моло-

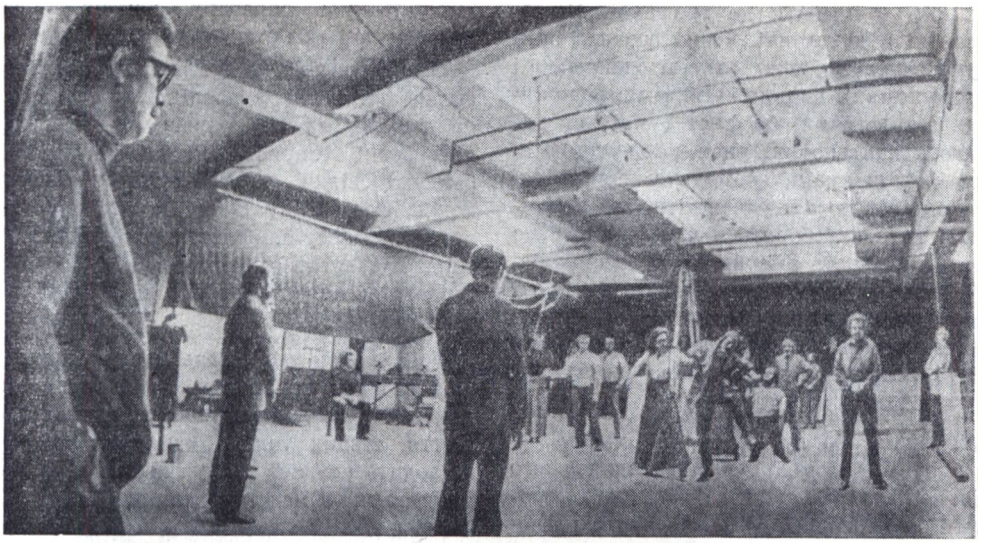

Пітер Барнес (ліворуч) на репетиції вистави «Одержимий» в Королівському Шекспірівському театрі.

дих драматургів відбувалося розмежування на реалістичний і умовний напрями, то сьогодні можна говорити про посилення реалістичного мистецтва з помітним відтінком натуралізму. П. Барнес, К. Гемптон, Г. Брентон, В. Корлет, Г. Баркер — імена, відомі тепер шанувальникам театру не менше, ніж імена їхніх старших колег — Осборна, Болта, Пінтера, Мерсера. І пояснюється це не тільки тим, що, винесені хвилею «молодіжного» театру, вони зберігають його енергію. Ці драматурги зуміли точно вловити зміни в провідних тенденціях англійської драматургії. Не випадково вони і розробляють політичну й соціальну проблематику. В Гемптона натуралізм пов'язаний зі зміцненням театральної достовірності, поглибленням реалістичного бачення світу. В Барнеса — зі зруйнуванням умовностей на сцені, зверненням до веризму.

Показова п'єса К. Гемптона «Дикуни» (1973). Задум п'єси навіяний вміщеною в газеті «Санді таймс» від 23 лютого 1969 року статтею добре відомого в нашій країні англійського письменника Нормана Льюїса. В цій статті під назвою «Геноцид» ішлося про варварське людовбивче бомбардування селища одного з бразільських племен під час народного свята. Очевидно, публіцистичний вогонь, документальність викладених фактів зачепили Гемптона за живе. Він поїхав до Бразілії, провів там близько року, зустрічався з учасниками трагедії, що розігралася 1964 року. За словами Гемптона, він чотири роки обмірковував текст п'єси, вивчав індіанську міфологію, поезію, мистецтво. У п'єсі відчувається цей далеко не байдужий авторові світ поезії і мрії. Події в п'єсі «Дикуни» розгортаються після 1968 року — після того, як військова диктатура придушила будь-яку опозицію й убила керівника партизанського руху Карлоса Марічела. Хоч 1972 року влада проголошувала, що партизанський рух розгромлений, але ще в 1973 році боротьба спалахувала в штатах Мато. Гроссо, Гуайя. Своєрідність композиції полягає в двоплановій дії, розбитій на двадцять дві сцени, ускладнені кінематографічним прийомом напливу кадрів.

Англійського дипломата Уеста викрадають бразільські партизани, які хочуть обміняти його на 26 політичних в'язнів. Охороняє Уеста такий собі Карлос. Їхні

діалоги в кімнаті, де тримають Уеста, дотепні й динамічні, в них оголена суть суперечностей між «цивілізованим» і «дикуном», а ширше — між метрополіями й колоніями, бо Уест і Карлос утілюють найтиповіші риси мислення, етики, моралі країн, громадянами яких вони є. Уест починає розуміти, що в Бразілії точиться боротьба між силами, що їх підтримують американські імперіалісти, і патріотами, що обстоюють незалежність своєї країни. Такий зовні перший план п'єси, дія якого відбувається 1971 року.

Другий план за часом не збігається з першим, бо кульмінація в ньому — варварське бомбардування індіанського племені в 1964 році. Обидві лінії поєднані «конферансом» Уеста, який розповідає в кожній сцені якусь поетичну філософську казку чи легенду, запозичену з індіанського фольклору. Індіанська тема також подана в кількох планах. Перший представлено Кроушоу, антропологом, який по-науковому безпристрасно оповідає про «соціальну інтеграцію» індіанців. На його думку, вони вливаються чи то в міський пролетаріат, який і без того численний і знедолений, чи то в селянство, яке в своїй більшості голодує. І ті, і ті стають «рабами рабів». Другий план вводить майор Брігг, який переконаний у тому, що раніше все було набагато простіше. Людина могла ще якось розібратися в тому, що відбувалося, а тепер нічого не може вдіяти. Раніше можна було винищувати індіанців «простими акціями»: поширювати ковдри, заражені віспою, додавати в цукор миш'яку чи просто розстрілювати людей. Тепер суспільство цивілізоване, вимагає професіонально підготовлених військових убивць... Про такі операції масового винищення індіанського населення розповідає в п'єсі Перейра, американський слідчий, що розслідує злочини білих проти індіанців. Ці епізоди в п'єсі оповідні, але сповнені справжнього драматизму, бо містять у собі документальні відомості про жахливі звірства колонізаторів. Натуралістичні елементи підкреслюють жорстокість білих карателів. Назва п'єси поєднує сарказм і гірку іронію: справжні дикуни — це цивілізовані «благодійники» індіанців.

Особливу роль у драматичній дії відіграє поступове й послідовне нагнітання документальних фактів, що їх наводять зовні безпристрасні, але зовсім небайдужі свідки чи учасники кривавих подій. Саме тому п'єса Гемптона іноді нагадує п'єсу-памфлет, публіцистичний твір: хоч автор розчиняється в своїх героях, останнє слово все ж таки належить йому.

Усім ходом міркувань героїв, композицією п'єси, побудованою за принципом контрасту, протиставлення двох способів життя, різних типів «дикунів», автор підводить глядача до думки про вищість пригноблених над гнобителями.

Окремо слід відзначити вміле використання сатири й гротеску — як-от у діалозі між бразільським генералом і генеральним прокурором, який розслідував порушення закону про захист індіанців: з'ясовується, що працівники служби, покликаної захищати інтереси індіанців, за десять років украли в них 62 мільйони доларів. Але генерал просить «зам'яти справу», тим більше, що він чекає дзвінка з американського посольства...

Шукає шляхів оновлення драматургійних форм і П. Барнес, який звернувся до жанру політичної драми наприкінці 60-х років. Дію п'єси «Одержимий» (1975) драматург будує на яскравій і сміливій паралелі між давньою Іспанією, якою править епілептичний, недоумкуватий король Карл, і сучасною Британією, де й досі живуть безглузді передсуди й традиції, раптом оживають давно забуті ілюзії і надії. Одержимість віджилим — ось, на думку П. Барнеса, причина сучасного зла. Саме вона повергла людей у летаргічний сон, порушує поступальний хід історії. Один із провідних англійських театральних критиків Р. Брайден так охарактеризував суть розгорнутого протиставлення: «Сон Іспанії, як показав П. Барнес, — це наш кошмар, тільки ще ясніший і виразніший. Як добре було б, якби його зловісний уїдливий сміх розбудив нас!»

Том Стоппард. «Травесті». Сцена «Останнє танго в Цюріху» з спектаклю в Королівському театрі.

Устами Карла П. Барнес характеризує нинішню духовну атмосферу буржуазного суспільства: «Бог править ірраціонально, й ми приречені на примарну удачу. Порожній всесвіт глухий до наших прохань, байдужий до наших надій, злочинів, страждань».

Цілком очевидно, що згадані драматурги близькі за духом і спрямованістю своєї творчості не тільки до покоління кінця 60-х років, а й продовжують традиції Бонда, Стоппарда, Сторі. Відчувається, наприклад, зв'язок драми П. Барнеса з творами Е. Бонда, хоча й є суттєва відмінність. Позачасова, багатозначна символіка Бонда замінена тут дуже конкретною гротескно-сатиричною метафорою, взагалі характерною для молодіжної драми. Поняття зла, на відміну від Бондового поняття, конкретизується, втрачає свою багатоликість. Але і Е. Бонд, і П. Барнес тільки констатують сучасний стан суспільства, що, зрозуміло, частково притуплює критику й приглушує драматичний ефект. Тому хоч політична п'єса П. Барнеса (так само як і п'єса Г. Брентона, про яку йдеться нижче) не поступається за гостротою конфлікту перед політичною п'єсою початку 60-х років, вона дуже програє за глибиною суспільного аналізу.

«П'єса про Черчілля» Г. Брентона, поставлена 1974 року на сцені провінційного театру в Ноттінгемі, переносить нас у двадцять перше століття. Група в'язнів ставить п'єсу про Уїнстона Черчілля, в якій постать цього державного діяча проектується на всю історію Англії XX століття. В драмі два рівні: перший — репетиція вистави, і другий — сама вистава, яку показують парламентській делегації. Автор ставить собі завдання не стільки воскресити історію, скільки нагадати живим про її уроки, порушити важливу проблему відповідальності людини перед суспільством і історією, висвітлити всі найскладніші, найзаплутаніші й найтемніші сторінки минулого.

Похорон Черчілля 1965 року — привід для роздумів Брентона. Черчілль, підвівшись з труни, знову претендує на посаду прем'єр-міністра. Цей епізод не просто один зі штампів сучасної англій-

ської п'єси, яка широко оперує метафорами, алегоріями, символами. З цього епізоду починається розвінчування державного діяча — своєрідний суд історії, в якому беруть участь різні люди. Моряк Майк, що символізує колишню морську могутність Великобританії, каже: «Черчілль, ви не залишили нам нічого, крім кількох пам'ятників собі. А взагалі ви — авантюрист часів програної колоніальної війни». Черчілль переконує Майка, що йому хочеться знову стати прем'єр-міністром.

Майк. Але ж ви мертві.

Черчілль. Але це не зупиняє інших.

Майк. Британія, якою керує труп?

Черчілль. Але я живий труп.

У своїй п'єсі «Помста» Г. Брентон, оперуючи документальним матеріалом, твердив, що до 1980 року Британія стане країною суцільної злочинності. В п'єсі про Черчілля, ніби продовжуючи розмову про злочин, але тепер уже злочин у масштабах держави, нації, драматург переносить нас у середовище злочинців, що намагаються розібратися в джерелах беззаконня, з'ясувати причини суспільного неблагополуччя. В драмі використовуються документи (промови Черчілля, його мемуари), які мають довести, що справжні наміри прем'єр-міністра розходилися з потребами держави й нації. Але злочинці, що оцінюють діяльність Черчілля, зовсім не вважають своє становище незвичайним; навпаки, на їхню думку, воно цілком природне, зумовлене всім ходом історії.

Так само, як його молоді колеги по перу, Г. Брентон ставить долю окремої особи в залежність від долі цілої нації, наголошує на соціальних чинниках становлення особистості, і це свідчить про життєвість реалістичних тенденцій у сучасній англійській драмі. Атмосфера, в якій мислять і діють персонажі сучасної англійської драми, досить безрадісна і похмура, але в ній іноді спалахують світлі вогники надії. «Наш кінець не розпач, а надія», — твердить один з персонажів «Одержимого» П. Барнеса.

Цю думку мовби підхоплює інший представник сучасної англійської драматургії В. Корлет. Важко визначити жанр його твору «Невидима земля» (1974). Це своєрідна анатомія творчого процесу, естетичне кредо письменника-реаліста, який утверджує нерозривний зв'язок мистецтва з дійсністю. За формою цей твір — колаж, складений з щоденників героя-письменника, фрагментів п'єси, що її він створює, постійно перекроюючи, сцен з реального життя. Письменник пише п'єсу, в якій подумки повертається до своєї історії, банальної і трагічної історії ошуканого кохання. Радощі, які він пережив з коханою під час недовгої подорожі на південь, глибоко запали йому в душу, і, тікаючи від порожнього, сумного теперішнього, він знову і знову поринає в ті світлі спогади. Важлива гуманістична ідея п'єси полягає в тому, що людина не повинна зрікатися надії, абсолютизувати звичайне, щоденне. Дегуманізація особистості, трагедія бездуховності, на думку автора, великою мірою є наслідком того, що люди розучилися гостро реагувати на несправедливість, фальш, лицемірство, перестали захоплюватися прекрасним.

Корлет своєрідно використовує прийом колажу. Він поєднує на сцені елементи драматичного й романного жанру. Творчий процес — канва п'єси — не просто драматизується. Він вміщується в органічно пов'язаний з ним оповідний контекст. Такий експеримент у англійській драматургії поки що єдиний.

Пошуки шляхів до оновлення й збагачення драматичних форм помітні й у творчості Г. Баркера, який намагається поєднати драму з публіцистикою.

«Стріпвелл» і «Кло» — п'єси, поставлені 1975 року, — присвячені актуальним для теперішньої Англії проблемам. Герой першої — суддя Стріпвелл, який засудив злочинця до тюремного ув'язнення й у фіналі п'єси гине від його кулі. Але в межах цієї сюжетної рамки глядач стає свідком духовної еволюції судді. Довідавшись, що його син замішаний у контрабандній торгівлі наркотиками, суддя виказує сина поліції. Пояснюючи свій вчинок дружині, Стріпвелл каже: «Не може існувати суспільної мо-

ралі, якщо кожен індивід не матиме власної. Я не хочу бути святим, але я не хочу бути й жалюгідним лицеміром. Я був ним усе своє життя. Англія ними переповнена... Я поклав цьому край». Цей твір досить точно розкриває причини поширення злочинності серед англійської молоді.

Незадоволена, розчарована молодь, що шукає й не знаходить собі місця в житті, безглуздо витрачаючи сили й енергію, бездуховність, жорстокість, насильство й байдужість — теми, що нині хвилюють Бонда й Стоппарда, Мерсера й Гемптона, Барнеса й Брентона. Але Говард Баркер іде далі від них: він не просто констатує небезпечний і безперспективний стан суспільства, що породжує злочинність і насильство, а й привертає увагу своїх співвітчизників до того, що саме соціальна хвороба є причиною трагедії молоді. «Я був самотнім у в'язниці світу. Я зносив удари й біль, які завдавала мені доля, йшов по шляхах, що їх вона мені пропонувала, бо вважав, що все залежить від долі. І тут вона наступила на мене. Вона — це правда. Істина, яка полягає, по-перше, в тому, що богів немає. Коли ти отримуєш повістку з вимогою служити урядові, померти за нього чи підкоритися йому, то вона надходить не з якоїсь віддаленої галактики, а від людини, від індивіда, від людської істоти, яка існує так само, як і ти. А по-друге, істина полягає ось в чому: те, що є, — це не те, що мало б бути, а те, що нам дозволяється мати», — каже герой п'єси «Кло», який називає себе «безпритульним і нещасливим жителем звіриного царства».

Головні художні прийоми, що їх використовує Г. Баркер, — сатира, уїдлива іронія — мають цілком визначену адресу: вони спрямовані проти вовчих законів буржуазного суспільства. Поведінка героїв Баркера цілком зумовлена законами цього суспільства. Прагнучи пробити собі шлях нагору, примусити інших повірити в свою значущість, герої «Стріпвелла» та «Кло» зазнають повної поразки, бо, намагаючись боротися з буржуазним суспільством його ж таки зброєю, вони не можуть зрадити себе, свої принципи, свою мораль, свою життєву філософію.

Герої Г. Баркера в емоційній, публіцистичній, підкреслено пропагандистській манері розмовляють зі сцени зі своїми співвітчизниками про сучасність, будять у них почуття відповідальності. В цьому велика заслуга Г. Баркера й тих його колег-драматургів, творчі пошуки яких ідуть у річищі реалістичної, гуманістичної традиції.

Наталя СОЛОВЙОВА

Москва.

Петр Атанасов Славинський.

ЧУТЛИВІСТЬ ДО ЕПОХИ

Знайомство радянського читача з одним з найпомітніших сучасних письменників НРБ — Петром Атанасовим Славинським, учасником руху Опору, першим кметом (головою міської Ради) визволеної Радянською Армією 9 вересня 1944 року Софії, літописцем грандіозного процесу відродження, оновлення й утвердження народної Болгарії, почалося 1960 року, коли Львівське обласне видавництво опублікувало українською мовою роман П. Славинського «Птахи прилітають до нас». Згодом цей роман вийшов російською мовою. А львівське видавництво випустило ще чотири романи П. Славинського — «Останній штурм», «Життя за життя», «Оновлена земля», «Подолані горизонти». Український читач одержав понад 400 тисяч примірників книжок болгарського письменника. Вони зацікавили, схвилювали, а їх автор — полюбився.

Творчі плани неодноразово приводили П. Славинського на Україну, і письменник зустрічався зі своїми читачами. Читацькі конференції з його участю відбулися в Львівському університеті, Полтавському педагогічному інституті, заповіднику Асканія-Нова й колгоспі ім. Д. Благоєва під Полтавою. Разом з творами Д. Димова, Г. Караславова, А. Гуляшки та ін. проза П. Славинського гідно репрезентує сучасну болгарську літературу в Радянському Союзі.

* * *

1978 р. в Софії вийшла книжка П. Славинського з іронічною назвою «Вигадник» — оповідання для дітей, об'єднані героєм у своєрідну автобіографічну повість, наповнену правдивими картинками з дитинства автора. Невигаданими в книжці є розповіді про те, як ріс і вчився майбутній письменник, яких радощів і прикрощів зазнав він у дитинстві. Мати, вчителька за освітою, мусила працювати медсестрою, батько був інвалідом першої світової війни. В шкільні роки Славинський дуже багато читав, постійно фантазував, поринав у світ прочитаного й вигаданого. За це й здобув прізвисько «вигадник». І доля його письменницька визначилася ледь не випадково... Шкільний товариш Аргір попросив написати за нього домашній твір. Учителька розхвалила текст, постави-

ла найвищу оцінку Аргіру — і хоч ім'я справжнього автора не було розкрите, юний Славинський раптом усвідомив, що художня творчість дозволяє «подумки мандрувати по світу, вигадувати людські долі, плести пригоди, роздумувати, хвилюватися... Поки нарешті все це стане долею життєвою — долею письменника!»

І ще про один важливий штрих у його портреті. У цій же автобіографічній повісті описана зустріч юного Славинського з лікарем Платнаровим. Мудра людина, яка сама жила за принципами чеховського Астрова, прагнучи, щоб «і обличчя, і одежа, і думки» були прекрасними, дала хлопцеві пораду — вибрати в житті дорогу гарну й благородну. «Не обирай такої ролі, яка ображала б і принижувала людей!» — застеріг Платнаров. Сьогодні не так уже важливо, чи саме в такій формі вів розмову лікар з майбутнім письменником. Але точно відомо, що лікар Платнаров, добрий знайомий родини Славинських, постать не вигадана. І що він вивчав медицину в Росії, був однокурсником А. П. Чехова, який потім став його улюбленим письменником. Поради Платнарова Славинський дотримується все своє життя.

Свій творчий шлях Славинський почав з драматургії. 1932 року він написав драму «Фрина», яку було відзначено на конкурсі й 1935 року опубліковано. Здавалося б, чи слід зупинятися на першому творі зовсім молодої людини? Тим паче, що зовнішня залежність «Фрини» від класичних зразків очевидна: в ній зображено життя античних Афін, написана п'єса віршем. Проте вона привертає увагу переконливою достовірністю відображуваних подій і характерів. Головне ж — ця драма, як і наступні, була написана «езопівською мовою». В умовах монархістської реакції прогресивні письменники, — а до них належав і молодий драматург Славинський, — мусили завуальовувати свою розповідь про сучасність, говорити про гострі соціальні проблеми устами героїв античності чи середньовіччя. Такою була й віршована драма Славинського «Тиран Кліомен» (1937) — з життя давніх спартанців, і драма «Ширінея» (1939) — про боротьбу болгарського народу проти османського іга. Справжню ідейну сутність цих п'єс розуміли прогресивні кола Болгарії. В передмові до драми «Ширінея» М. Минев зазначив, що П. Славинський майстерно використовує «давньогрецьку історію як обрамлення для суто сучасних моральних, політичних і соціальних питань». Далі автор передмови підкреслив, що «персонажі драми «Тиран Кліомен» особливо сучасні, породжені боротьбою між демократією і диктатурою... І падіння Кліомена — тирана, який забув, що основою всякого володарювання є воля народу, — чи це не пророцтво й попередження?»

Пильно придивлялися до п'єс П. Славинського й ті, проти кого вони були спрямовані. Не дивно, що цензура не випускала їх на сцену, а коли 1943 р. Варненський Народний театр усе ж підготував «Тирана Кліомена», поліція заборонила виставу через її антифашистський характер.

Перші твори П. Славинського засвідчують не тільки сміливість молодого автора, а й його виразний драматургічний талант.

Політичні переконання привели П. Славинського спочатку в ряди прогресивних письменників, потім до лав комуністів. За завданням партії П. Славинський у 1940—1943 роках посідав легальні посади (редактор журналу «Сердика», секретар Софійської общини), але в 1943 р. за підозрою в антифашистській діяльності його звільнили з цих посад.

9 вересня 1944 р. П. Славинський зустрічав хлібом-сіллю в Софії радянських воїнів-визволителів. Почалася нова сторінка в історії болгарського народу. Перебування письменника на фронті, усвідомлення історичної значущості подій допомогли йому остаточно сформулювати ідейно-політичний задум великого прозового твору, втілювати який він почав у 1945 р. Про те, як виник цей задум, письменник розповідає в книжці «Спалахи і спогади». У щойно звільненому

Будапешті П. Славинський почув розмову двох радянських офіцерів:

« — Тут був рай для володарів! — сказав один.

— Зате їм край! — озвався другий.

— Так, край гітлерівським грабіжникам...

— А може й дещо більше: якщо Угорщина піде шляхом соціалізму, край і внутрішнім грабіжникам народу, володарям і їхньому ладові взагалі...

— Край володарям! Добре сказано, Антошо!

Я здригнувся. Ось поетичний вираз того, що привело мене на фронт: «Край пануванню!» Саме в цю мить зародилася в мене ідея написати книжку про падіння фашизму під ударами армії-поборниці нового, безкласового суспільства».

У 1951 р. з'явився перший твір із задуманої епопеї — роман «Останній штурм».

Час і сам життєвий матеріал доповнювали початковий задум, вносили в нього зміни. До виданого 1978 року чергового роману багатотомної епопеї — «На зламі долі» — автор додав список дванадцяти творів, які мають скласти цикл «Кінець володарям». Ось він: «Революціє, зупинись!» (задум), «На зламі долі», «Останній штурм», «Життя за життя», «Подолані горизонти», «Оновлена земля», «Птахи прилітають до нас. — Далекі далі», «Ранок і спогади» (задум), «Спалахи і спогади», «Захід сонця і спогади» (задум). «Переможці труднощів», «Пірат-клуб» (задум).

У часовому вимірі епопея охоплює півстоліття: від перших зусиль болгарської буржуазії не допустити поширення ідей соціалістичної революції в своїй країні, придушити комуністичний рух, не гребуючи допомогою російських білоемігрантів («Революціє, зупинись!», «На зламі долі»), до торжества ідей марксизму-ленінізму в Народній Республіці Болгарії. Автор змальовує визрівання класової свідомості трудящих і прогресивної інтелігенції країни в 30-х роках, у роки другої світової війни, формування нової людини в процесі будівництва соціалізму в Болгарії.

П. Славинський уже видав вісім романів епопеї, яку ще не завершено. Залишаються в задумі два твори мемуарного характеру («Ранок і спогади», «Захід сонця і спогади»). Але те, що вже зроблено, вирізняється в сучасній болгарській літературі і самобутністю задуму, і ідейно-тематичною цілісністю, і художньою довершеністю. Болгарський критик П. Димитров-Рудар відзначив, що П. Славинський у своїх романах виявив «історично закономірну пристрасність до комуністичної правди», що ці книжки за сутністю своєю новаторські і відтворюють «великі соціальні події, які визначають характер епохи». Він високо оцінив творчу сміливість письменника, який поставив перед собою таке складне завдання — «відобразити з епічною широтою недавні соціальні події, луна від яких ще не затихла, розкрити романтику великого нашого сьогодення, наступ соціалізму широким фронтом».

Над романом «Останній штурм», який першим побачив світ, Славинський почав працювати 4 квітня 1945 р. в Балатоналмаді (Угорщина), а закінчив його 10 жовтня 1950 р. в Софії. Твір відразу привернув увагу читачів, був удостоєний Димитровської премії. В книжці приваблює правдивість опису подій, логіка розвитку характерів, чітка авторська оцінка зображуваного. В основі роману — героїзм радянських воїнів у боях за звільнення Будапешта. Але епопею визволення угорської столиці читач бачить очима представників різних соціальних верств міста. Війна поляризує класи, зриває машкару з лицемірів, виявляє справжню сутність кожної людини. П. Славинський тепло й переконливо змальовує образи комуністів-підпільників, представників трудового народу Угорщини, радянських воїнів (Еньо, Віктор, Андор, Ані, Януш, Максим, Бондарчук), які не шкодували ні сил, ані самого життя, щоб прискорити перемогу над фашистами.

Подіям війни П. Славинський присвятив романи «Життя за життя» (1963), «Спалахи і спогади» (1975), збірки оповідань «Непереможне життя» (1958) і «Право на життя» (1978), п'єсу «Автобус» (1969). Це твори різних жанрів;

вони відрізняються між собою місцем і часом зображуваного, але мають дуже важливі спільні риси. Це, по-перше, пафос зображення: війна показана як битва за життя, за щастя людини. Такою благородною метою освітлені діла й помисли позитивних героїв письменника. По-друге, акцентація уваги на поведінці інтелігента у вирі воєнних подій. Еволюція світогляду інтелігента в складних і вирішальних обставинах — ось один з найхарактерніших для П. Славинського аспектів зображення війни.

У романах П. Славинського логічно й художньо вмотивована така думка: все чесне й передове в суспільстві неминуче приходить до активної підтримки комуністичної ідеології. Не обминув письменник і тих чинників, які сприяли ідейному визріванню інтелігенції. Найважливіший з-поміж них—знайомство й зближення з представниками соціалістичного світу — радянськими людьми. Образи радянських бійців, офіцерів, вчених (старшина Бондарчук, офіцер Морозов, геолог Імін та ін.) з любов'ю змальовані в усіх творах Славинського. Вони викликають почуття поваги й захоплення, подають приклад справжнього гуманізму й патріотизму, стійкості й безкорисливості в боротьбі за втілення в життя ленінських заповітів. До них горнуться угорці, з ними здружуються болгари. Тому книжки Славинського сприймаються і як схвильована розповідь про братерську дружбу народів, дружбу, яка гартувалася в боях з фашизмом, яка міцнішає і глибшає в мирні дні.

Але є в цих романах і герої іншого плану. Письменник показав поведінку й тієї частини інтелігенції, яка так і залишилася по той бік барикад. Одні пішли ганебним шляхом продажництва й прислужництва старому світові (фон Швебере, Курт Расп, Поор, Урумов, Бонев, Ранков, Ілел, Лідія Гаярчук, Круна Лерея). Інші (Марина Момирова), впіймавшись у тенета підступного ворога, внаслідок власної суспільної інертності, нерішучості, легковажності доходять до зради, шпигунства. І настає сувора розплата — моральна й фізична загибель.

Ясна річ, не тільки представники інтелігенції фігурують у багатопланових творах П. Славинського. Драматична доля родини Черешарових править за сюжетну основу для широкої розповіді про болгарське селянство. Гостросюжетна історія пошуків нафти в Добруджі експедицією радянських геологів на чолі з С. Ф. Пєтуховим лягла в основу роману «Подолані обрії» — широкого, масштабного художнього дослідження процесу індустріалізації сучасної Болгарії, схвильованої розповіді про допомогу радянських людей болгарам і в мирному будівництві.

«Наша художня література — вважає письменник, — повинна відображати всю велич і багатогранність сучасності, творчі поривання соціалістичного громадянина, його прагнення до комуністичного майбутнього». І дуже влучно визначний болгарський письменник Г. Джагаров назвав творчість Петра Славинського, якому цього року виповнюється сімдесят, «яскравим прикладом письменницької чутливості до епохи».

Федір НЕБОРЯЧОК

Полтава.

ФОЛЬКЛОР У ТВОРЧОСТІ ЗАХІДНО-АФРИКАНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Перед молодими незалежними африканськими державами постають великі завдання не лише в галузі соціальних перетворень, а й у розвитку національної культури та літератури. Нині африканська література стає дійовою силою, яка допомагає народам континенту будувати нове життя.

І хоча африканські літератури дуже молоді (народження багатьох із них припадає на другу чверть XX століття) і не мають власної розвинутої літературної традиції, нині вони інтенсивно розвиваються. За браком класичної спадщини особливу роль у формуванні нової літератури відіграє фольклор як рання форма мистецтва слова на континенті. В зв'язку з цим у розвитку африканських літератур можна виділити два найважливіших аспекти: з одного боку, засвоєння художниками фольклорної традиції свого народу, з другого — вплив європейської культури й літератури на їх творчість.

Про значення вивчення й засвоєння фольклору красномовно висловився гвінейський поет і публіцист К. Ненекхалі-Камара: «Джерела й коріння будь-якої літератури беруть свій початок у культурній спадщині, у фольклорі — казках, легендах, прислів'ях і повчаннях, що створюються як результат життєвого досвіду народу, а також у численних різноманітних формах національної культури, які нагромаджувалися й розвивалися протягом віків. Природний розвиток подій спонукав негритянських письменників звертатися до традицій свого народу».

Африканський фольклор можна поділити на три основні групи — казки про тварин, чарівні казки й епічні форми оповідного фольклору. Класична казка про тварин представлена досить повними циклами казкових сюжетів, об'єднаних спільним героєм — трикстером (штукарем). В казках різних народів у ролі трикстера виступають різні комахи й звірі — павук, черепаха, гієна, заєць, але щоразу це обов'язково кмітливий, спритний герой, який вміє здобувати перемогу.

Значно пізніше порівняно з казкою про тварин з'явилася африканська чарівна казка, яка тісно пов'язана з міфологічними уявленнями людей, герої якої неодмінно домагаються свого, перемагають страховиськ, з великими труднощами розшукують дружину або чоловіка й знаходять їх завдяки тому, що володіють чарівною силою: вони можуть обертатися на тварин або ставати невидимими, їм допомагають інші персонажі, їхні помічники й предмети, залишені померлими батьками в спадок сироті, або вдячні звірі, до яких герой виявив колись раніше доброту, що, до речі, дуже характерно і для європейської казки. Чарівними помічниками часом стають тотеми роду, сім'ї, а замість чарівних предметів фігурують магічні. Це ще раз

свідчить про тісний зв'язок африканського фольклору з міфологією.

Епічний жанр є далеко не в усіх народів Африки, оскільки зародження його перебуває в прямому взаємозв'язку з рівнем соціального розвитку, ступенем формування державності та іншими факторами. Найбільшого розвитку епос досяг у фольклорі народів Західного Судану (сучасна Республіка Малі). В багатьох інших африканських народів поширені героїчні й богатирські казки, які за своєю формою є попередницями героїчного епосу. Тема боротьби з ворогами за визволення країни розкривається у власне героїчному епосі. Такий, приміром, героїчний епос мандингів про Суньяте — визволителя країни мандингів, що переміг царя-чаклуна Самаоро. Мандинзький епос є найдовершенішим варіантом епічного жанру в африканському фольклорі. Відомі й інші епічні твори, наприклад, епос «Буакаріджан» — один із найпопулярніших уснопоетичних творів у Республіці Малі.

Майже всі африканські письменники надають великого значення фольклору. Вони збирають казки, пісні, легенди, приказки, загадки, а потім публікують їх у літературній обробці. В цьому, поза сумнівом, виявляється їх повага до усної народної творчості, до минулого свого народу. Саме тут знаходять митці багаті й яскраві виражальні засоби. Старовинні легенди й сказання, наповнені новим змістом, оживають у їхніх творах. Звертаючись до фольклорних образів, форм і поетичних засобів, письменники черпають усе найкраще, що віками шліфувала й виношувала народна мудрість.

В Камеруні, наприклад, прозаїк і публіцист Бенжамен Матіп опублікував 1962 року збірник «Під прекрасною зорею». Вийшли у світ народні камерунські пісні, записані й оброблені молодим, але вже відомим поетом Елолонго Епаньєю Йондо. В Дагомеї (нині — Народна Республіка Бенін) значний внесок у справу вивчення й обробки усної народної творчості зробив Макімільєн Кенум.

Відомий фольклорист і тонкий інтерпретатор легенд і казок, сенегальський письменник Біраго Діоп видав два збірники «Казки Амаду Кумба» (1947) і «Нові казки Амаду Кумба» (1958), в основу яких лягли широковідомі в Африці казкові сюжети. Як і всі казки народів світу, вони розповідають про боротьбу добра й зла, про мужність і працьовитість, висміюють вади, навчають мудрості. В казках Біраго Діопа натрапляємо на мотиви, поширені й у інших народів світу. Але, незважаючи на це, казки Б. Діопа, безперечно, належать африканському континентові. Традиційне життя африканців, їх звичаї та вірування постають перед читачем у талановитих перекладах. Численні звірі — персонажі його чарівних оповідок — не лише мешканці своєрідного світу африканських джунглів: це також традиційні персонажі західноафриканського фольклору, в цьому випадку запозичені автором із фольклору народу волоф. Привертають увагу яскраві образи могутнього, справедливого лева Гаїнде, боязкої і тупої гієни Буки, підступної мавпи Голо. Симпатії автора цілком на боці веселого й хитрого зайця Льока. Цей персонаж, на відміну від свого побратима з російських казок, боязкого й вічно переслідуваного звіра, невтомний на витівки, і, як правило, перемагає сильних, але недоумкуватих звірів.

Казки Діопа не просто літературна обробка фольклорних творів. Вони сприймаються як цілком оригінальні художні твори. Секрет успіху полягає в тому, що письменник у жодному разі не модернізує світ казки, а лише прокладає місток між традиційним сюжетом і сучасністю шляхом своєрідного оформлення казок, ліричних відступів, простої авторської ремарки, розповіді про цілком реальний факт, який викликав у пам'яті ту чи іншу казку. В такий спосіб автору вдається спрямувати увагу читача на найважливіше у творі. Характерні назви збірників — «Казки Амаду Кумба». Письменник пояснює, що Амаду Кумба — це старий гріот (народний співак) родини Б. Діопа, охоронець народної мудрості і казок, а Б. Діоп нібито лише відтворює почуте з його вуст.

Письменник з Берега Слонової Кості Бернар Дадьє широко відомий в Африці не лише як поет і прозаїк, а й як фольклорист. Так само, як Біраго Діоп, він збирає і вивчає усну народну творчість. 1953 року Дадьє видав збірник «Африканські легенди», а через два роки — книжку казок «Чорна пов'язка». Як і Б. Діопа, Бернара Дадьє цікавлять передусім загальнолюдські мотиви африканського фольклору — вічні теми щастя, дружби, горя, високі чесноти, благородні почуття. «Мудрість, накопичена в наших казках, — це мудрість і інших народів»,— писав Б. Дадьє в одній із своїх статей, присвячених проблемам казки. Саме казці Б. Дадьє відводить важливу роль у справі зближення людей на землі, бо казки всіх народів мають спільні теми: вони розповідають про щастя, дружбу, горе, розхвалюють благородні почуття і висміюють вади. Слід сказати, що саме фольклор мав великий вплив на формування Дадьє-драматурга і Дадьє-поета.

Праця Б. Діопа й Б. Дадьє над літературними обробками фольклорних сюжетів була однією із перших спроб на нелегкому шляху становлення національних літератур Африки. Їх колеги по перу пішли далі. Тепер в африканських літературах відомі імена письменників, які свідомо привнесли у фольклор революційну тематику, поставивши традиційні образи героїчних народних переказів і легенд на службу народу, його боротьбі за національне й соціальне визволення; твори про героїчне минуле народу, перегукуючись із дійсністю, закликали до боротьби з колонізаторами.

Фольклорною традицією позначені також твори сучасного гвінейського поета й драматурга Кейти Фодеби. Його поеми написані ритмічною прозою і розраховані на виконання в супроводі національних африканських інструментів: кори, балафона, там-тамів. Автор намагається максимально наблизити свої твори до традиційної форми народних пісень, які виконуються гріотами.

Його поеми порушують найгостріші проблеми африканської дійсності. Найвідоміша з них «Світанок над Африкою» — це повний драматизму опис долі молодого африканця Намана, якому випала честь представляти свій народ мандинго, б'ючись проти фашизму у лавах європейської армії. «Нехай він у битвах білих покаже відвагу, яка завжди жила в народі мандинго» — вирішують старійшини. За хоробрість, виявлену на війні, Намана нагороджено медаллю, і старійшини дозволяють йому станцювати дугу, священний танець шуліки, який мав право виконувати тільки той, хто звершив великий подвиг. По кількох роках скінчилась війна. Не за горами був день повернення Намана в село. Та раптом прийшла страшна звістка: вже на шляху додому, на африканській землі, Намана вбито в сварці з білими начальниками. Трагічна колізія, зображена письменником, історично достовірна: розстріл в Тіаруа, те місце, де загинув Наман, пам'ятає вся Африка. Людина, яка з честю пройшла крізь тяжкі бої, гине через самодурство білої людини, представника влади, вже на африканській землі. Поема Кейти Фодеби звучить гнівним звинуваченням расизму й несправедливості.

Крім традиційної форми, письменник запозичує народний образ шуліки й пов'язаний з ним священний танець дугу, а також мотив неодноразового повторення опису світанку, як символу перемоги над ніччю, з якого починається і яким закінчується оповідь. Тому, незважаючи на драматизм ситуації, кінець поеми оптимістичний: у світанкових променях оживає велетенський шуліка, символ перемоги: «Здавалося, він говорить: «Намане, ти не встиг протанцювати священний танець, що носить моє ім'я — його протанцюють інші».

Добре відомі казки несподівано свіжо й з новою силою зазвучали в інтерпретації видатного письменника Сенегалу— Сембена Усмана, який більше відомий читачам як романіст. Письменника вирізняє уважне ставлення до самобутньої духовної культури африканських народів. Він багато подорожує по країні, записуючи й вивчаючи усну творчість народу волоф. «Колись давно в тій Африці, яка нині вважається класичною, грі-

от, народний оповідач, був рушійною силою свого племені, свого роду чи села, загальновизнаним тлумачем подій. Моє уявлення про письменницьку працю грунтується на його повчальному прикладі — і я намагаюся бути якнайближче до дійсності й життя народу»,— зазначив Сембен Усман у передмові до свого роману «Харматтан, гарячий вітер».

Однак фольклор для письменника не лише предмет серйозного вивчення, а й постійний супутник його творчості. Принцип підходу Сембена Усмана до використання фольклору визначається інтересом письменника до казок, що містять у собі соціальні елементи, і тому сама обробка фольклорного твору носить у нього швидше ідейний, ніж художній характер. Така його алегорична казка «Співдружність», в якій автор з гумором переповідає відому історію про те, як коти намагалися заприятелювати з пацюками. Написана в простій і дохідливій формі, казка водночас переслідує певну мету. Здавалося б, що автор вістря свого пера спрямовує в першу чергу проти мусульманства, й на прикладі котів, що винищили всіх пацюків під приводом обернення їх у мусульманство, показує, як у такий самий спосіб духівництво обдурює народ. Але коли читаєш уважніше цю казку, починаєш розуміти, що вона спрямована насамперед проти Референдуму 28 вересня 1958 року, проти створення так званої Африканської Співдружності, нав'язати яку африканським народам хотіли французькі колонізатори. У промові одного з персонажів казки — котячого емісара — можна легко впізнати натяки на те, як поводились під час Референдуму колоніальні власті. Намагаючись переконати пацюків у необхідності створення співдружності, котячий емісар викладає свої погляди на грізну небезпеку, яка нібито таїться в майбутньому, і цим хоче полегшити їх вступ до великої співдружності. Брехливість своїх промов проповідник прикриває цитатами з корану (саме так використовували біблію «святі отці» в африканських колоніях).

Трохи інша манера викладу притаманна легендам Сембена Усмана про Коч-Барму — «людину, яка заслужила шану в свого народу». Коч-Барма — образ глибоко народний, він увібрав у себе думки і сподівання простих людей. До певної міри Коч-Барма нагадує мудрого, безжурного, винахідливого Ходжу Насреддіна — улюбленця східних народів.

Натхненним гімном Жінці, гімном, який прославляє боротьбу проти тиранії, звучить новела-казка «Мати». Слова Сембена Усмана, звернуті до матері, повні ніжності й захоплення її подвигом. Вони перегукуються зі словами Максима Горького, який оспівує матір, це «невичерпне джерело всеперемагаючого життя» (йдеться про казку М. Горького «Мати» із циклу «Казки про Італію»). Та не лише сюжетна близькість, а й манера, ритм оповіді ріднить ці два твори. Не випадково Сембен Усман завжди підкреслює, що Максим Горький — його улюблений письменник.

Образ Матері, яка безстрашно кинула виклик монархові заради порятунку дочки, повний пафосу боротьби. Заключні слова — це прославляння народу Африки і його подвигу в ім'я Свободи і Незалежності: «Слава чоловікам і жінкам, які хоробро виступають проти тиранії! Слава вам, жінки, — невичерпне джерело мужності, адже ви сильніші за смерть! Слава тим, хто повалив чужоземних тиранів, слава вам, наймити й рудокопи Нігера!»

Африканська література впевнено розвивається, черпаючи снагу всіма своїми коренями з джерел народної мудрості. У зв'язку з цим дуже справедливим є висловлювання Біраго Діопа: «Дерево росте у висоту, бо його коріння сягає у глиб Матері-землі».

Галина ГАВРИШЕВА

Сімферополь.

З ІСТОРІЇ ДРУЖНІХ ЗВ'ЯЗКІВ НАРОДІВ СРСР ТА ГРЕЦІЇ

В нашій країні Давня Еллада відома краще, ніж нова Греція. Ще в часи Давньоруської держави існували тісні зв'язки з Візантією. Пізніше народи нашої країни і Греції єднала спільна боротьба проти турецьких загарбників. У XIX ст. М. Гнєдич переклав російською мовою кілька новогрецьких народних пісень, що йому нагадували почуті в дитинстві козацькі думи. О. Пушкін закликав: «Повстань, о Греціє, повстань» — і згадував новогрецького поета Рігу поряд із Байроном. Окремі переклади з новогрецької літератури час від часу з'являлися в російських виданнях. Але до другої половини XX ст., як не дивно, наша культура мала досить невиразне уявлення про новогрецьку культуру, тоді як античність була її духовним скарбом та джерелом натхнення: так декабристи, пишучи вірші про грецьке повстання 1821 р., заселяли їх героями античної Греції.

Греки також недостатньо були обізнані з культурою нашої країни. Що знав пересічний грек про культуру колишньої Росії? Звичайно, передусім були відомі імена письменників світового значення: Достоєвський, Толстой, Чехов, Горький — і, здебільшого, з французьких перекладів...

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції ситуація докорінно змінилася. Вся система радянської освіти спрямована до виховання в наших людях глибших інтернаціональних чуттів і знань, поваги до всіх демократичних культур. Чимало роблять і наші організації — між ними Радянське Товариство дружби та культурного зв'язку із зарубіжними країнами — для ознайомлення світу з багатонаціональною культурою нашої країни. Зокрема, у 1976 р. Греція приймала посланців Російської Федерації, а в 1978 р. в Греції з великим успіхом пройшли Дні Радянського Союзу, супроводжувані виставкою народного мистецтва України та гастролями Дніпропетровського самодіяльного ансамблю. Крига скресає...

Для чого ця передмова? Щоб краще відчути масштаби здійсненого грецькою письменницею Еллі Алексіу.

У 1961 році Еллі Алексіу, що жила тоді в Румунії як політемігрантка, опублікувала в бухарестській грецькій газеті свою статтю про Т. Шевченка, його портрет і свій переклад «Заповіту».

Популяризацією творчості Шевченка серед греків Румунії Еллі Алексіу не обмежилася. 9 березня 1961 р. газета «Авгі» опублікувала статтю молодого радянського філолога Ніни Клименко. Янніс Ріцос, що познайомився з творами Шевченка ще в 1956 р. під час своїх перших відвідин СРСР, прикрасив публікацію чудовими перекладами двох віршів українського поета. Журнал «Епітеорісі техніс» також опублікував його переклад поеми Шевченка «Кавказ». Хоча ні стаття, ні переклади не підписані ім'ям Еллі Алексіу, проте саме вона була ініціаторкою і душею цих публікацій. Емігрантський журнал «Пірсос», що видавався в НДР з 1961 по 1968 рр., надрукував статтю Ніни Клименко про Кобзаря, переклали двох Шевченкових віршів і вмістив репродукції його картин. Ця публікація з'явилася також завдяки зусиллям Еллі Алексіу.

Організаційний Шевченківський Комітет запросив Еллі Алексіу взяти участь у ювілейних торжествах 1961 р. Вона виступала в Києві й на могилі поета в Каневі, представляючи грецький народ.

«Дивлюся на Шевченка очима гречанки і бачу, що він рідний нам і творчістю своєю, і всім своїм життям. Він наш брат у стражданнях, переслідуваннях, тюрмах... Він наш брат і в мріях, і в переконаннях, і в вірі у світле майбутнє. Ми, грецькі політемігранти, як і він колись, тужимо за своєю батьківщиною, сподіваємося жити серед свого народу і віримо в «сім'ю вольну, нову» народів, про яку казав великий пророк — Шевченко», — писала Еллі Алексіу тоді (Літературна газета, 30. V. 1961).

1964 р., коли урочисто відзначалося 150-річчя з дня народження Кобзаря, Еллі Алексіу, що жила тоді в Афінах, організувала колектив грецьких поетів, кожен з яких переклав два-три Шевченкових вірші для збірки його творів — першого книжкового видання Кобзаря у Греції. Перекладачами були: Янніс Ріцос, Софія Мавроїді-Пападакі, Костас Пападакіс, Ріта Бумі-Папа, Нікос Папас, Вікторія Теодору, Діалехті Зевголі-Глезу, Меліссанті, Кеті Дросу, Іліас Сімопулос, Мінас Дімакіс — ціла когорта творчих особистостей. Можна собі уявити, з якими труднощами зіткнулася Еллі Алексіу, збираючи їх разом, розтлумачуючи кожному його специфічне завдання, аби домогтися бодай відносної стильової єдності у перекладах...

Еллі Алексіу зуміла це зробити.

Перед нами синя книжка з портретом Шевченка — перша збірка його віршів грецькою мовою. Еллі Алексіу написала для неї «Кілька слів про поета». Її стаття відрізняється від інших публікацій грецьких письменників на цю тему спробою висвітлити значення Шевченка для Греції, відшукати відповідні паралелі в історії новогрецької літератури. Зіставляючи імена — «Шевченко — Ріга Ферео» (поет і мученик Нової Греції періоду боротьби проти турецького поневолення), зіставляючи їхні волелюбні твори, вона робить українського поета зрозумілішим грецькому читачеві. Справді, обидва поети вважали за свій найперший обов'язок боротьбу за соціальне і національне визволення своїх народів. Обидва поети, речники дружби та братерства, мріяли про нову, вільну сім'ю народів.

«Поезії» Шевченка було видано коштом Товариства дружби «Греція — СРСР». Грецькі газети повідомляли про вшанування Шевченка в греко-радянському Товаристві дружби. Основним доповідачем була Еллі Алексіу: перекладачі прочитали вірші Шевченка; присутні тепло зустріли поезію українського Кобзаря. Це стало значною подією в культурному житті та блискучим проявом дружби радянського і грецького народів.

Готуючись до урочистого відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, Республіканський урядовий ювілейний комітет надіслав Еллі Алексіу запрошення взяти участь у Міжнародному Шевченківському Форумі діячів культури в Києві. Але грецький уряд не дав Еллі Алексіу візи...

У березні 1962 року Еллі Алексіу опублікувала в журналі «Еревна» свою статтю про творчість Лесі Українки. Вона ж зацікавила поезією Лесі Українки грецьку поетесу-комуністку Софію Мавроїді-Пападакі (1905—1977), перекладачку ряду віршів Т. Г. Шевченка та «Каменярів» І. Франка. У 1964—1965 рр. були надруковані її майстерні переклади драматичної поеми «Іфігенія в Тавріді», вірша «Contra spem spero», а також стаття про життя і творчість Лесі Українки. Софія Мавроїді-Пападакі готувала також перше в Греції окреме видання творів Лесі Українки у своїх перекладах. На превеликий жаль, ця її робота лишилась незавершеною...

У травні 1979 року виповнюється 85 років Еллі Алексіу. Грецька прогресивна громадськість, Комуністична партія Греції широко відзначатимуть цей ювілей. Побажаємо ж їй ще на довгі роки міцного здоров'я і сил на благо дружби радянського і грецького народів.

Тетяна ЧЕРНИШОВА

АНГЛОМОВНОМУ ЧИТАЧЕВІ — ТВОРИ ШЕВЧЕНКА-ПОЕТА, ШЕВЧЕНКА-ХУДОЖНИКА

Тарас Шевченко. Вибрані поезії.
Taras Shevchenko. Selected Poetry,
К., «Дніпро», 1977.

Англомовна шевченкіана веде своє літочислення від 1 березня 1868 року, коли політемігрант з України, автор некролога Т. Шевченка в «Колоколе» — Андрій-Агапій Гончаренко — опублікував свій прозовий переклад уривків з поеми «Кавказ» під заголовком «Цікаві думки поета Тараса Шевченка» у виданому ним англійською мовою двотижневику «Вісник Аляски».

Досі над принесенням Шевченкового слова до англомовного світу працювало близько шістдесяти філологів, поетів, журналістів, ентузіастів-аматорів, людей різного таланту і світогляду. Не обійшлося, на жаль, без буржуазних націоналістичних брехень та, часом,— без відвертих фальсифікацій буржуазних політиканів, але принизити Кобзаря не змогли й вони — інтерес до його особи і творчості все зростає. Уже вийшло друком чимало окремих англомовних видань поезій Т. Шевченка, — можна вважати, що майже вся Шевченкова віршована спадщина відтворена по-англійському. Багато поезій мають по декілька англійських інтерпретацій; низка творів («Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої...» (1839), «Мені однаково, чи буду...», «І небо невмите, і заспані хвилі...», «Минають дні, минають ночі...») має 7 англомовних тлумачень, поезія «Садок вишневий коло хати...» — 10, «Заповіт» — 17. Без сумніву, мав рацію М. Рильський, який у статті «Проблеми художнього перекладу» писав: «Невірно було б думати, що може бути якийсь один, єдино вірний переклад художнього твору... Кожен перекладач може при вдалому взагалі відтворенні іншомовного оповідання, п'єси, поеми, вірша і т. ін. проминути ту чи іншу рису оригіналу, наголосивши зате на іншій, яка здається йому найістотнішою. Кожен перекладає по-своєму... Появу кількох перекладів тої самої речі, коли вона загалом являє собою непересічну цінність, можна тільки вітати». Частина перекладів з часом утрачає своє пізнавальне та художнє значення, одначе є багато давніх перекладів, цікавих і для сьогоднішнього читача.

1977 року англомовна шевченкіана збагатилася новим надбанням — видавництво «Дніпро» опублікувало твори Т. Шевченка паралельно в оригіналі та в англійському перекладі. У виданні — 37

Шевченкових творів, у тому числі одинадцять поем.

Над перекладами працювали чотири автори: Дж. Вір, І. Желєзнова, О. Шарце, Г. Еванс.

Найбільше в збірці перекладів Дж. Віра: 12 віршів та 7 поем, серед них найбільша обсягом «Гайдамаки». Воно й закономірно. Дж. Вір — найвидатніший сучасний перекладач творів Т. Шевченка англійською мовою. Над перекладами «Кобзаря» він працює з кінця 40-х років. Перші його переклади були надруковані в газеті «The Ukrainian Canadian» — вірш «Думка» («Тече вода в синє море...») 1 серпня 1950 р. — і частина повісті «Художник» (у кількох номерах від 1 жовтня до 15 листопада 1960 року). Він є також упорядником, редактором і автором багатьох перекладів збірки «Вибрані твори. Поезія та проза» Т. Шевченка, виданої англійською мовою 1964 року. У рецензованій збірці вперше надруковано його переклад вірша «Не нарікаю я на бога».

О. Шарце, російська перекладачка, відома раніше як англомовний інтерпретатор Т. Шевченка та роману М. Стельмаха «Кров людська — не водиця», представлена в збірці перекладами трьох поем: «Наймичка», «Княжна», «Варнак».

Більшість перекладів збірки друкувались раніше, зокрема в згадуваному московському виданні 1964 року.

Вперше з перекладами поезій Шевченка («Думи мої, думи мої...», 1847 р.) виступила Гледіс Еванс, у перекладацькому доробкові якої — 45 віршів Лесі Українки та збірка лірики поетів Радянської України (26 віршів).

Найвагоміший внесок у нове збагачення англомовної шевченкіани зробила І. Желєзнова, яка переклала для цієї збірки 11 поезій: «Думи мої, думи мої...» (1839), «Мені однаково, чи буду...», «Садок вишневий коло хати...», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «І небо невмите, і заспані хвилі...», «Сон» («На панщині пшеницю жала....»), N. N. («Така, як ти, колись лілея...»), «Сестрі», «І Архімед, і Галілей...», «І день іде, і ніч іде», «Тече вода з-під явора...»

Заслуговує схвалення передусім сама ідея двомовного видання, яку широко реалізують видавництва «Мистецтво» та «Дніпро». Таким чином видано вже «В катакомбах» і лірику Лесі Українки, Шевченкову «Катерину», збірку «Великий Жовтень» твори Христо Ботева. Рецензована збірка Т. Шевченка стала новим вагомим надбанням серії двомовних видань.

У двомовному виданні читач втягується в самий процес перекладання, мимоволі бере участь у зіставленні двох мов, двох поезій, двох літературних особистостей. Читач помічає, що саме перекладач визнав за істотне, за важливе, а чим злегковажив, бачить гру відповідників, аналогії, межу перекладності й межу свободи в перекладі.

Вчитуючись у переклади, вміщені в збірці, відчуваємо, що перекладачі домоглися основного: вони відтворили дух оригіналу, ідею та зміст Шевченкових творів, індивідуальний Шевченків творчий почерк. У центрі їх уваги був завжди англомовний читач: переклади відзначаються доброю англійською мовою, в них майже немає зайвих українізмів, порушень норм англійської просодії та синтаксису, надуживання символікою. Відчувається намагання якнайобережніше та якнайтонше перенести в мову перекладу всі вартості й художні особливості оригіналу. Перекладачі добре володіють багатим запасом засобів художнього зображення. Переклади справляють на читача емоційне враження, близьке до впливу оригіналу, а експресивна адекватність є важливим мірилом співмірності при художньому перекладі.

Читаємо англомовні переклади збірки: відчуваємо і урочистість послання-присвяти речникові всеслов'янського єднання — П. Й. Шафарикові (поема «Єретик»), і прославлення всенародної боротьби проти шляхти в поемі «Гайдамаки». Вірно, адекватно оригіналові, звучить по-англійському сцена «генерального мордобитія» у «Сні» (як назвав її І. Франко в студії «Темне царство») — геніальна карикатура на царський лад — уособлення найбільшої сваволі й деспотії.

Могутнім гімном борцям за волю та водночас гнівною інвективою проти колонізаторської політики царату звучить англійський переклад «Кавказу».

В англійському варіанті вірша «Садок вишневий коло хати...», в прекрасному описі природи України в поемі «Сон» («Летим. Дивлюся, аж світає...») перекладачі наближають англомовного читача до Шевченка-лірика.

Відчули вони й Шевченка-месника. Ось уривок з поеми «Варнак» та його відтворення засобами англійської мови: «Мов поросяча, кров лилась, Я різав все, що паном звалось, Без милосердія і зла, А різав так» — «Blood flowed as freely as a sow's, I murdered all of masters' bred, By neither wrath nor pity roused. I simply slaughtered — (Sh. 239)[1]

Англомовна шевченкіана вже настільки вагома і кількісно, і якісно, що при

[1] У статті використовуємо такі скорочення для позначення англомовних перекладачів: Sh — О. Шарце, W — Дж. Вір, Zh — І. Желєзнова.

оцінці перекладу можна ставити питання про повноцінне відтворення не лише образів та ідеї твору, але і його деталей, словесних образів, просодичних особливостей.

Щодо цього в аналізованих перекладах можна натрапити на дуже цікаві розв'язання перекладацьких проблем, своєрідні перекладацькі знахідки.

Каменем спотикання для перекладачів є прізвища-характеристики та найменування-характеристики, що несуть у поетичному контексті велике семантико-стилістичне навантаження, як ось: «Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович **Безрукий** та унтер п'яний **Долгорукий** Украйну правили», де **Безруким** названий генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, який справді не мав лівої руки, а **Долгоруким** — генерал-губернатор князь Микола Андрійович Долгоруков. Дж. Вір зважився перекласти прізвище історичної особи, чим зберіг саркастичну тональність рядків: «Twas in Tsar Sergeant-Major's reign That close-cropped Corporal One-Arm And drink-besotted Long-of-Arm, Two N. C. O. s, ruled the Ukraine» (W, 263).

Решту пояснять читачеві коментарі.

Окрему групу серед Шевченкових порівнянь, як і серед українських компаративних зворотів взагалі, становлять фразеологізми типу «соловейком щебече». Такі вислови експресивніші й, завдяки стислості, емоційніші, ніж звичайні порівняння. Англійська мова не має такого типу фразеологізованих порівнянь. Тому при перекладі подібних українських порівнянь перекладач змушений шукати якісь засоби компенсації. Дуже вдалу знахідку спостерігаємо в англійській інтерпретації вірша «Думи мої, думи мої...» (1839), де рядки «А серденько **соловейком Щебече** та плаче» звучать: «While my Heart, a songbird, trills and warbles» (Zh, 47). У даному випадку ми маємо справу з локальним надолуженням втраченого образу чи його функції у вузькому поетичному контексті.

Художній такт, інтуїція дуже часто скеровують перекладачів на шлях якщо не покомпонентного, то образного калькування Шевченкових висловів. Так, словесні образи з домінантою «кров» характерні для творчого почерку Шевченка-романтика, Шевченка-реаліста й, передусім, Шевченка — народного месника, Шевченка — речника справедливої помсти повсталого люду. Тому перекладачі намагаються скалькувати деякі із безеквівалентних (стосовно англійської мови) висловів такого характеру. Жах охоплює, коли читаємо в поемі «Марія» про Іродів злочин: «Ще діточки сповиті спали, Ще купіль гріли матері; Намарне гріли: не купали Маленьких діточок своїх! **Ножі** сол-

дати **сполоскали** В дитячій праведній **крові!»**. Картина стає моторошнішою, нагляднішою через вислів **«ножі сполоскати в крові»**. Він, можливо, є індивідуальною поетовою метафорою, а, можливо, Т. Шевченко почув цей вислів від народу і впровадив у літературу. Цього ми не знаємо. Одначе очевидно, що цей вислів з часом фразеологізувався: тепер він часто зустрічається і в побутовому мовленні, і в красному письменстві. По-англійському даний вислів передано: in the blood Their knives they bathed (Zh, 295). Перекладачка пішла шляхом калькування образу, а тоді вже відшукала відповідні лексичні засоби виразу його, виходячи з можливостей фразеологічного фонду англійської мови, яка не знає вислову «сполоскати в крові», але має фразеологізовану метафору to bathe in blood. І. Железнова розширила цей англійський усталений вислів іменником knives і, таким чином, створила образну фразеологічну кальку, що адекватно відтворює семантико-стилістичні функції оригіналу.

Увиразнюючи заснований на персоніфікації вислів **«правда спить»** означенням **«п'яна»** («Кати знущаються над нами, А **правда** наша **п'яна спить»**), поет показує безправ'я народу при царизмі. Образ, що виникає на основі цього словосполучення,— дуже сильний. Перекладач, захоплений цим образом, калькує його, для цього є певні можливості, закладені в природі відповідної англійської лексеми justice, що часто вживається персоніфіковано. У перекладі «While drunken justice sodden sleeps» (W, 187) стилістична рівноцінність з оригіналом забезпечується конструкцією подвійного присудка та розширенням кальки лексемою sodden з сильним негативним підтекстом.

Перекладачі дуже уважно ставляться до відтворення Шевченкових авторських висловів — слів винятк**ової** ідейної та емоційної наснаги, **що** стали крилатими. В основному вони калькують їх. Зокрема, дбайливо підходять перекладачі до Шевченкових висловів, які побудовані на реаліях, що не мають жодних відповідників в англійській мові. Так, пекло кріпаччини викресало із зболілого серця поета місткі вислови, пов'язані з поняттям-реалією **«панщина»**. Перекладачі калькують такі вислови, а в межах самої кальки описово відтворюють семантику слова **«панщина»**. Так, в уривкові «а онде під тином Опухла дитина — голоднеє мре, А мати пшеницю на панщині жне» моторошна картина кріпацької недолі та голодних злиднів підкреслюється антитезою: конаюча з голоду дитина — мати-кріпачка на пшеничних ланах. У перекладі Дж. Віра:

«And there — more dead than live, A starving babe beside a hedge awaits its mother from the feudal lord's estate» (W, 128) дуже доречний вислів more dead than live; словосполука feudal lord's estate створює загалом вірну картину.

Очевидно, не все ідеальне в аналізованих перекладах, є в них окремі вади, пропуски, неточності, синтаксичні кострубатості, ритмічні недоладності. Саме тому прикро, що раніше опубліковані переклади передруковані в цьому виданні без будь-яких виправлень та вдосконалень.

Ось приклад, коли через втрату образності або її викривлення переклад вийшов збідненим. У історико-героїчній поемі «Гайдамаки» (розділ «Червоний бенкет») Т. Шевченко кількома образами-мазками створює кривавовогненну картину розправи над катами: «По Поліссі Гонта бенкетує. А Залізняк в Смілянщині Домаху гартує, у Черкасах, де й Ярема Пробує свячений». З контексту ясно, що **«бенкетує»** — це «б'є ворогів»; **«Домаху гартує»** — «шаблю, немов розпечене залізо, остуджує в крові ворогів, тобто нищить їх»; **«пробує свячений»** — «почав вбивати шляхту». В англійському перекладі Дж. Віра 1964 року «Gonta's made Polissya his domain, While near Smila bold Zaliznyak Tests his Damascus blade — In old Cherkassy, where his dirk That has been sanctified Yarema, too, tries out» («Гонта зробив Полісся своїм володінням, біля Сміли мужній Залізняк випробовує свою дамаську зброю. — У старих Черкасах, де свій кинжал, що був освячений, Ярема випробовує») з трьох образів не збережений ні один; до того ж втрачена розповідна тональність, яка вражала саме своєю величною простотою.

Інколи шевченківська сентенція втрачає при перекладі всю свою емоційну наснагу. Так, безмежну ненависть поета до мілітаризму та колоніалізму прекрасно показують рядки поеми «Кавказ»: «Лягло костьми Людей муштрованих чимало», в яких поетове утворення надзвичайної сили **«люди муштровані»** поєднується із фразеологізмом метонімічного характеру **«лягти костьми»**. Зміст вислову передає ледь-ледь, без емоцій, без наснаги, безбарвний переклад "A host of soldiers on those hills Gave up their lives" (W, 189).

Хотілося б, щоб у виданні було вміщено більшу кількість перекладів та представлено більше перекладачів. Адже зовсім ще не застаріли, наприклад, переклади Е.-Л. Войнич, яка серед англомовних Шевченкових перекладачів була найвизначнішою літературною особистістю, обдарованою поетично й музично.

У збірці вміщена дуже цікава передмова «Великий гуманіст» визначного радянського шевченкознавця, члена-кореспондента Академії Наук УРСР Є. Кирилюка. У студії стисло висвітлюється життєвий та творчий шлях Т. Шевченка на тлі епохи, з'ясовуються його велич та значення як одного з видатних геніїв світової літератури. У передмові йдеться також про історію сприймання Шевченкового слова англомовним світом. Прикро лише, що ця чудова передмова недосконало, із стилістичними помилками перекладена по-англійському (прізвище перекладача не зазначене).

У книжці примітки до окремих творів подано українською та англійською мовами. Хотілося б, зокрема, маючи на увазі англомовного читача, щоб їх було більше та щоб вони були детальніші.

Велике значення має те, що в рецензованому виданні поетичні твори супроводжуються репродукціями картин та гравюр Т. Шевченка, завдяки цьому в англомовного читача складеться повніша уява про творчу особистість Кобзаря. Всього в книжці — 133 ілюстрації.

Упорядкування ілюстративного матеріалу, художнє оформлення та макет належить В. І. Юрчишину, відомому українському радянському художникові. Своєю багаторічною працею В. І. Юрчишин зробив чималий внесок у мистецьку шевченкіану.

Рецензоване видання, без сумніву, — новий, вищий щабель шевченкіани В. І. Юрчишина. Дуже добре, що художник з тонким артистичним відчуттям виділяє окремі деталі, створюючи таким чином тло для повнішого сприймання поетових творів, допомагаючи читачам глибше зрозуміти Шевченка — майстра пензля й різця.

Вадою книжки з поліграфічного погляду є надто дрібний шрифт. Але, попри названі окремі недоліки, рецензоване видання — дуже корисне, воно, без сумніву, збільшить увагу до Кобзаревих творів у англомовному світі.

Роксоляна ЗОРІВЧАК

Львів.

Від редакції: підпис під жіночим портретом на стор. 173 у «Всесвіті» № 12 1978 р. слід читати «Портрет невідомої».

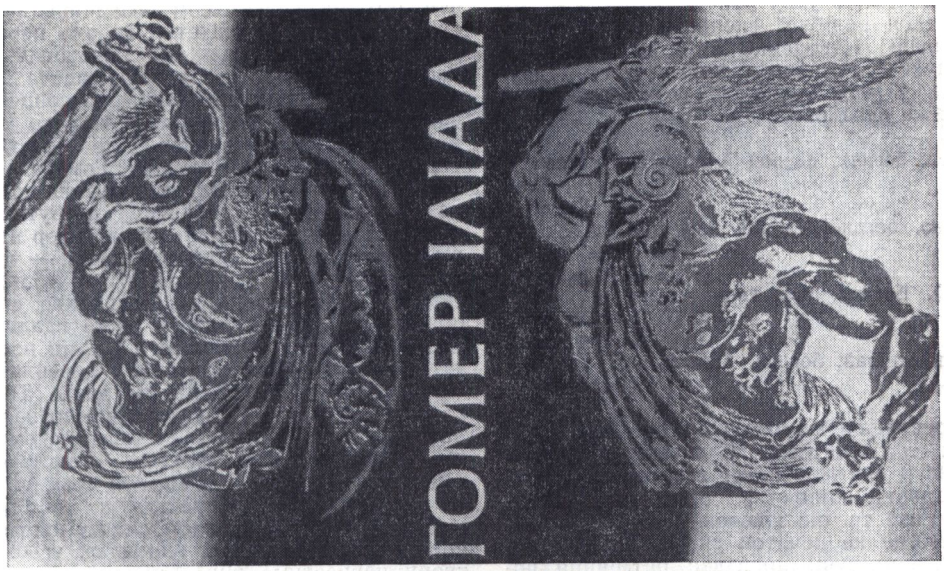

ГОМЕРОВА «ІЛІАДА» В ПЕРЕКЛАДІ БОРИСА ТЕНА

Гомер. Іліада. Переклад Бориса Тена. К., Видавництво «Дніпро», 1978.

Поява «Іліади» в перекладі Бориса Тена — подія великої ваги в нашій літературі й культурі: українською мовою зазвучав не лише найдавніший, але й найвеличніший твір античності. Саме «Іліаду» найбільше шанували древні елліни, вважаючи її зразком поетичної довершеності. Саме «Іліада» своєю композиційною єдністю, динамізмом, пульсуванням пристрастей схиляє нас до думки, що існував і її творець, людина глибокої життєвої мудрості й виняткового поетичного хисту. «Одіссею» вважали своєрідним додатком до «Іліади», її відгомоном. Арістотель, між іншим, вважав «Іліаду» патетичною, «Одіссею» — розповідною, багатою описами звичаїв. «Іліада» в найбільшій мірі вплинула й на розвиток світової літератури, найщедріше живила уяву поетів, митців, вабила перекладачів. З висоти свого багаторічного досвіду глянув Борис Тен на цей монументальний твір. Пройдено нелегкий, позначений важливими віхами шлях до «Іліади»; остання, найзначніша з них — переклад «Одіссеї» (К., 1963 і 1968). Лише після цього видатного творчого досягнення, врахувавши успіхи й невдачі своїх попередників, Борис Тен зважився долати труднощі, зв'язані з перекладом «Іліади». Про характер і розміри цих труднощів красномовно свідчить вже перший вірш твору, перший його акорд. Високе початкове фортіссімо, виражене динамічним ходом дактилів, акцентуванням голосних «е», «і», енергійно знімається чоловічою цезурою: Ménin aëide theá. Після короткої паузи вагомо звучить наступний спондей: в сповільненому ритмі, в перегуку голосних «а», «о» вимальовується величавий образ Ахілла: Peéiadó Achilléos. Напруженість першої частини вірша (передчуття майбутніх пристрастей і зіткнень) врівноважується епічною розлогістю й пониженням тону в другій його частині. Художня досконалість цього вірша, його експресивність полягає, отже, в повному злитті форми і змісту. Коли ж ми зважимо на особливості метричної системи віршування й музичний

наголос старогрецької мови [1], то матимемо достатню уяву про те, як нелегко домогтися подібної експресії вірша в перекладі. Наведений вірш до того ж не допускає лексичних замін, тому й звучить в усіх гекзаметричних перекладах майже однаково:

Гнев, богиня, воспой Ахиллеса, Пелеева сына
(М. Гнєдич).
Музо, богине! Співай нам про гнів Пілієнка Ахілла
(П. І. Ніщинський).
Пой, богиня, про гнев Ахиллеса, Пелеева сына
(В. Вересаєв).
Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея
(Борис Тен).

Перекладачі мимоволі повторюють порядок слів оригіналу. В перекладі Бориса Тена в синтаксичному відношенні маємо ідеальний зліпок з оригіналу. Дуже важливе те, що ключове слово «гнів» винесене на початок рядка. Втрати, однак, неминучі: пропадає ритмічний поділ фрази (в українському варіанті чоловіча цезура після п'ятої півстопи тут просто неможлива), послаблюється звукова експресивність. І все ж такий опір не виключає можливості високохудожнього відтворення «Іліади» українською мовою. Відтворюються, зрештою, не рядки, а ціла поема, яку перекладач повинен бачити в широкому контексті віддаленої епохи. Втрати компенсуються творчими знахідками. Саме такий, творчий метод перекладу, поєднання науки й мистецтва дозволили Борису Тену подолати справді незмірні труднощі й донести до читача свіжість і чистоту гомерівського бачення світу, строгу простоту й пластичність його поетичних образів, немовби осяяних рівним світлом: Гомер, як відомо, не знає ні заднього плану, ні півтіней. Всебічно характеризується кожен предмет: спис, наприклад, «гострий, важкий і міцний»; сокира, якою замахнувся герой (блискавичний рух не заважає епічному поетові описати її), «гарна, мідна... з важким топорищем»; детально описується Гекторів спис, хоч дія відбувається темної ночі. Древній співець неначе втішається чудовою зображувальною силою слова. А втім, перевага прикметника над іменником — не тільки невід'ємна риса епічного твору, а й знак тієї далекої епохи з її поетичним, дещо наївним поглядом на природу. Борис Тен сміливо вводить нас у цей захоплюючий, часом незвичний нам світ гомерівських епітетів, творчо передає їх яскраву образність. Показовий у цьому відношенні підхід перекладача до світлових епітетів (пов'язаних із сонцем, зорями, вогнем), що пронизують весь гомерівський епос. Світло — це життя; «жити» поетичною мовою Гомера — значить «бачити осяйливе проміння сонця», «вмерти» — значить «позбутися променів сонця». Епітет, яким Гомер наділяє Ахілла на початку поеми — це «божественний»; в перекладі — «богосвітлий». Формально це відхилення від оригіналу, а насправді — дуже вдалий мазок, що мов вихоплює з пітьми постать Ахілла («благородний» у перекладі М. Гнєдича цього ефекту не дає). Так само вмотивовано і відсутній в оригіналі епітет Аїда «темний»: не всім відомо, що «Аїд» дослівно означає «темний», «невидний». До того ж епітети «темний» і «богосвітлий», контрастуючи, нагадують нам, що над Ахіллом, якому пророковано коротке життя, впродовж усього твору нависатиме тінь близької смерті. Взагалі контраст у Гомера (що рідко підкреслюють перекладачі) — важливий засіб акцентування драматичних зіткнень; адже від «Іліади» віє не так спокоєм, як палом життєвої боротьби. Так, в одній із сутичок між троянами й аргейцями зійшлися в двобою «Сам Посейдон **темнокудрий** і смертний **осяйливий** Гектор». Контраст підсилено означенням «смертний» (Гектор — людина, Посейдон — бог). Майстерно передано зіткнення світла й темряви в одвічному чергуванні дня й ночі:

Впало в глибінь Океану **осяйливе** сонця світило,
Чорну приводячи ніч на просторі поля хлібодайні.

Обидва епітети виділені інверсією; другий, крім того, — перенесенням на початок вірша. А ось образ Зевса:

Зевсе великий, що в **сяйві** ефіру живеш, **темнохмарний.**

Введене тут слово «сяйво» («ефір» значить «світлий») допомагає побачити контрастність образу. Субстантивований епітет, щоправда, не властивий гомерівській поетиці, але «світлий ефір» звучав би дисонансом: усі епітети цього вірша (в оригіналі їх чотири) зв'язані лише з Зевсом. І хоча ця градація порушилась необхідною тут описовістю («що... живеш»), образ зберіг свою цілісність завдяки тому, що найвагоміші слова винесено на початок і кінець гекзаметра

[1] Так, початковий склад наведеного вірша вимовлявся довго, високо і сильно; наша система віршування враховує фактично лише один із цих факторів — силу, тобто наголос.

(Зевсе... темнохмарний). В контрасті чорного гніву й полум'я, яким спалахують очі, вимальовується образ Агамемнона:

...серце у грудях **чорної** люті
Сповнилось, **полум'ям** грізним очі його **заіскрились.**

В оригіналі: «очі, подібні до лискучого полум'я». Епітет передано дієсловом, що загострює контраст, вносить в образ елемент руху. Таке акцентування образів оригіналу з метою виявлення прихованого в них сяйва зустрічаємо нерідко: «ефірноясний Борей», «Феб-Аполлон світлосяйний», «срібнолукий» та ін. В оригіналі епітети відсутні, бо сам іменник Феб означає «світлий», «променистий». З тонкою майстерністю виконана в перекладі знаменита сцена прощання Гектора з Андромахою. Домінує тут надзвичайно вдалий в цьому контексті епітет «осяйливий». Тричі повторене в кінці віршів мелодійне «осяйливий Гектор» кидає м'яке світло на постать цього грізного воїна й одночасно ласкавого батька, що бере на руки своє дитя. М'якій, задумливій тональності цієї сцени з її глибоко душевними інтонаціями протистоїть сліпучий, мажорний блиск гордовитого Паріса:

Так же й Паріс, син Пріама, з високого замку Пергама,
Сяючи блиском озброєння, мов променисте світило,
З радісним сміхом помчав.

Світловим вихором проноситься перед нами кінцева сцена 19-ї пісні:

Мов незліченні сніжинки холодні з верховин од Зевса
Сиплються, гнані диханням **ефірноясного** Борея, —
Безліку так од човнів бистрохідних сипнули шоломи
Ясноблискучі, горбаті щити, міцнобронно опуклі
Панцири й мідяногострі довжезні списи **ясенові.**
Блиск їх аж неба сягав, і земля сміялась навколо
В **сяєві** міді **ясної...**

Домінує тут епітет «ясний», що в сполученні з «блискучий» («ясноблискучі») подвоює свою виражальну силу. Цей блиск підхоплюється вдало введеною перекладачем грою слів: «ясеновий», «ясеном». Сцена рясніє лексикою із сфери світла, вогню, а в межах усього перекладу багатство світлових ефектів —

справді невичерпне. Ритмічним імпульсом цього образу, що розгортається в стрімких, майже суцільних дактилях, є вірш 350:

Наче той сокіл з небес, легкокрилий,
швидкий, дзвінколунний,
Кинулась в простір ефірний вона.

Приглушуються тони й сповільнюється ритм у 405 вірші, де кінь Ахілла пророкує героєві близьку загибель. Ахілл, кидаючи виклик долі, стає на шлях, що приведе його до передчасної смерті. Затихаючим відгомоном копит, що вчувається у восьмикратному повторенні «о», завершено цей образ, який може правити за взірець високої перекладацької і поетичної майстерності Бориса Тена. Сріблиста канва місячного пейзажу сплітається звуковими ефектами — асонансом голосного «і» та алітерацією приголосного «с» у восьмій пісні.

Творчі пошуки перекладача спрямовані, отже, не лише на збереження чітких контурів гомерівських образів, але й на їх належне озвучення. «В слові, — як відзначив М. Гнєдич, — бачимо не лише дію, а й чуємо звук її». Звукова організація слова, інструментовка вірша, звуковідтворення — це найважливіші зображувальні засоби Гомера: його поеми адресувались слухачам. Вирішальна роль і тут належить епітетам. Багатоскладові, мелодійні, вони переливно вливаються в гекзаметр; без них він втрачає свої барви, свій рух. Ось чому перекладачі Гомера на мови, для яких не властиві складні слова (наприклад, на французьку), членуючи гомерівські епітети або передаючи їх описово, зневірялись у можливості поетичного перекладу старогрецького епосу. Борис Тен, використовуючи здатність української мови утворювати складні слова, дуже часто застосовує складний епітет навіть там, де в оригіналі — простий: цим компенсується втрачений художній ефект при необхідності описової передачі епітета за допомогою займенника «що». Нерідко гомерівський епітет, введений начебто лише для зорового сприймання, виявляється словом-образом саме звукового плану. Таким є, скажімо, епітет kallirrhoon (прекрасноплинний) в поєднанні з іменником hydor (вода). Подвоєння плавних приголосних «г», «і», мелодійний перегук високих і низьких голосних викликає ефект рокітливого плину:

Й ті, хто ріллею піклуються над Тітаресієм звабним,

Що до Пенея свого струменисту доносить
вологу,
Та не зливає з Пенеєм її в срібнопінному
вирі.

«Волога» замість «вода» продиктована тут, очевидно, не лише вимогами розміру, а передусім пошуками евфонії вірша. Поєднання звукового й зорового образу в легкім і прозорім «срібнопінний» — ще один приклад творчої компенсації образу. Вирвані, однак, з природної для них стихії гекзаметра, подібні образи зазнають непоправних втрат, як у С. Руданського:

А ниви орали понад Титарисом,
Що воду погожу в Піней виливає,
Но з його водою свої не мішає,
А поверх по йому, як масло, стікає.

Римовані дієслова руху не дають нам, зрозуміло, уявлення про поліфонічність образу оригіналу. А ось ще один рядок із перекладу Бориса Тена:

Мовчки побрів по піску уздовж
велешумного моря

Кінцівка цього вірша — polyphlosboio thalasses — найкраще підтвердження здогаду, що гекзаметр підказаний древньому співцеві морем. Ритмічний хід цього сполучення, як і його звукопис, — чудовий звуковий образ морського прибою: повільний спондей, наче розмах могутньої хвилі, обривається її важким ударом об берег (під ритмічним наголосом bó), що відлунюється в кінцевому спондеї. Український варіант не може, звісно, віддати всіх деталей звучання цього епітета, в якому сконцентровано всю ритмічну й емоційну силу вірша; зате в іншому контексті цей епітет зазвучав яскраво й повносило:

...І люд по майдану

Від кораблів і наметів знову **лавиною**
ринув
З криком таким, наче **бурний прибій**
многошумного моря
В скелі над **берегом б'є**, і хвиля рокоче
невпинно.

Прикладів мистецького озвучення вірша в перекладі Бориса Тена чимало. Читаючи «Іліаду», чуємо стогін землі під ногами воїнів, лункий біг коней, шелест легкого подуву й гуркіт буревію, гул лісової пожежі, могутній відгомін битви. При тому почуття міри ніколи не зраджує перекладача. Так, при перекладі вірша, де звуковідтворення, мабуть, найпомітніше в усій «Іліаді»:

polla d'ananta katanta paranta te dochmia t'elthon — перекладач, щоб уникнути внутрішніх рим, обмежився значно скромнішими звуковими повторами, сповільнивши, крім того, ритм у другій стопі:

...а мули ішли перед **ними**
В гору й в яри, **уздовж** і впоперек **довго**
ходили

Майстерним звуковим оформленням захоплює в перекладі сцена оплакування Гектора. Інструментовка віршів на «о» з наступним м'яким голосним, монотонно-протяжні завдяки жіночим цезурам ритми гекзаметра окутують весь уривок атмосферою похоронних голосінь:

Тільки у тебе він душу відняв тонколезою
міддю
І волочив круг могили тобою убитого в січі
Друга Патрокла, хоча і не міг його цим
воскресити.
Ти ж, наче вмитий росою, так ніби ось-ось
заговориш,
В домі моєму лежиш, немов Аполлон
срібнолукий
Лагідно й тихо настиг тебе раптом своєю
стрілою.

І далі:

Навіть як інший хто в домі мені починав
докоряти —
. . . . . .
Ти зупиняв і стримував їх переконливим
словом,
Лагідно діючи мовою повною тихої ласки.
Тим-то за тебе й за себе сумую тепер я,
нещасна.
В цілій-бо Трої розлогій немає у мене
віднині
Друга, як ти.

Іноді для підсилення звукового ефекту перекладач додатково вводить епітети, або черпаючи їх з гомерівського словника, або створюючи нові, що добре вписуються в художній контекст оригіналу, як-от: «дзвониста стріла», «ляскучий бич»; останній введено для звуковідтворення:

Гера **ляскучим** бичем баских лише
хльоснула коней.

Часом гекзаметр диктує справді незвичне для читача плетиво слів, як-от:

А Александр, пишнокосої муж чарівної
Єлени,
На Діомеда, керманича люду, натягував
лук свій,
За рукотворну сховавшись колону на Іла
могилі.

Інверсія, зрозуміло, застосовується перекладачем не лише у зв'язку з вимогами розміру, а із спеціальною стилістичною метою: надає всій поемі врочисто-архаїчного звучання, посилює виразність вірша:

Хто ти єси, поміж смертного люду герою
хоробрий?

Слід відзначити, що в «Іліаді» інверсія застосовується значно частіше, ніж в «Одіссеї»: перекладач враховував не лише часову віддаленість між двома поемами, а й глибоку відмінність в самому предметі зображення та в способі викладу. І все ж, гадаємо, цей прийом подекуди ускладнює досить прості синтаксичні конструкції «Іліади» (напр.: у XVI 407—408 та ін.), а іноді накладає на фразу небажаний відтінок двозначності:

Ареїтоя вождя він на плечах носив
обладунок.

Найважливішим засобом збереження історичної перспективи й часової дистанції є лексика перекладу. Йдеться, однак, не лише про відтворення архаїчно-врочистого характеру мови, але й її неодностайності: вона, як відомо, пошарована елементами різних діалектів. Нелегке завдання стояло перед Борисом Теном: архаїзуючи, не умертвити живого для всіх епох звучання «Іліади»; забарвлюючи в розмовний колорит — не знизити лінії епічного стилю й не втратити часової дистанції. Тонке відчуття стилістичних відтінків мови оригіналу, виняткове багатство перекладного словника дозволили Борису Тену блискуче впоратися з цим завданням. У рамках «Іліади» знаходимо лексику якнайширшого діапазону: від найглибших архаїзмів (отчизна, олжа, овен, воїтель, бран) до діалектної, розмовно-побутової й навіть лайливої лексики (черес, хижа, ватра, дівка, теревенити, сука, песька личина, бугай тощо). Зразки вдалого поєднання архаїзмів з просторіччям знаходимо, зокрема, у відомій сцені з Терситом, де карикатурність зображення передають такі, здавалося б, несумісні сполучення, як «берлом уперіщити», де сусідять такі вирази, як «горлати» і «словеса», «язиком про владущих плескать» та ін. Комізм олімпійських сцен, нерідко виконаних у бурлескному стилі, передано й таким рядком:

Сміхом лунким почали всеблаженні боги
реготати.

З метою створення історичного колориту перекладач вводить у мову перекладу й деякі, властиві мові оригіналу, конструкції. Кальками грецьких конструкцій можна, наприклад, вважати: «гніву тікаючи», «втеклого... догнав», «ми б неправду йому завдали», «страшно (aiños)... на богинь схожа». Мають також свої прямі відповідники в оригіналі конструкції типу: «озвався і став говорити», «відповідаючи, мовив» та ін. З ними перегукуються й такі конструкції, як т. зв. «знахідний внутрішнього об'єкту», де дієслово в'яжеться з іменником того ж кореня, типу: «роботу робить» і такого ж характеру орудний підкресленої виразності: «гнітом не гніти», «маною оманити», «битися боєм», що сприяють, крім того, й поетичному озвученню образів. Зустрічаються характерні для мови оригіналу подвійні заперечення в значенні ствердження типу: «не незначні». Такого ж характеру є в перекладі конструкції з активними дієприкметниками: **«наступаючі** раті», «боги **вічносущі»**, **«стогнучі** стріли».

За текстом гомерівських поем криється світ незліченних, почасти малозрозумілих вже в античності, реалій, своєрідне світосприйняття людей тодішньої епохи й такі ж незвичні для нас сьогодні поняття, звичаї, ритуали. Багаторічна дослідницька праця над першотвором, врахування найновіших досягнень філологічної науки дозволили Борису Тену розкрити перед читачем цей далекий від нас світ у всіх його барвах. Точно передані, наприклад, тодішні уявлення про людину, її психічну діяльність, що відбилось, зокрема в гомерівській антитезі людини і душі: душа, бліда подоба людини, вилітає через рану або «крізь зубів огорожу»; вона сумує, покидаючи тіло людини, наприклад, Патрокла чи Гектора. Людина «вкладає» слова в серце, веде з ним розмову. Серце в героя «кошлате», «мідяне». Тут, щоправда, «мідяне» можна було б замінити, скажімо, «кам'яним»; інша річ, коли йдеться про «мідяне небо», що відбиває уявлення Гомера про будову космосу: земля має склепіння, зроблене з міді. У варіанті «мідно-буре» небо акцентуванням кольору первісне значення цього епітета дещо стирається.

В багатьох метафоричних виразах знаходимо відгомін властивих глибокій давнині анімістичних уявлень людей: «спис шаленіє в долонях», жадаючи насититись людським тілом; ратище й стріли — «жадливі до тіла»; залізна сила полум'я «випасається» на тілах, принесених у жертву воїнів; кораблі пливуть по «хребтові» моря; хвилі «плюються». Анімістичні уявлення поширюються й на слово: воно сприймається як щось живе, «крилате»; невимовлене слово — «без-

криле» («Одіссея», XVII 57). Звідси й відома гомерівська метафора:

Що за слова в тебе линуть, Атрід, **крізь зубів огорожу?**

З уявленням про «крилате слово» не в'яжеться, однак, вираз: «взяв він назад своє слово»; в оригіналі: «знову повів мову». Навіть такі поняття як «сила», «втома», «труд», «відвага» уявляються Гомерові чимсь конкретним, відчутним: «Рук своїх силу несли уперед усі вої», «ситіють утомою люди», «в одвагу вберися», «обтяжливий труд... Зевс розпростер над Патроклом» — вирази, які рідко зважуються зберегти перекладачі (в М. Гнєдича, наприклад: «...с могуществом рук... устремились», «Подвиг такой... устроил Зевс»). Не боїться перекладач сказати «розслабив коліна», тобто «вбив» (у М. Гнєдича: «колени сломил»). Одначе «милі коліна» слід передати як «мої коліна» чи «мої ноги»: «милі» (philа) вживається тут у займенниковому значенні, означає приналежність, власність[1]. Первісне «злиття» людини з природою відбилось у таких, дбайливо відтворених перекладачем метафоричних виразах, як «...обтесати Старість із мене й квітучим зробити»; «Сімоесій, парость Антеміона квітуча» та ін.

Щодо описаних в «Іліаді» звичаїв і ритуалів, то тут чимало дивного й незрозумілого нам сьогодні. Ось як, наприклад, поводиться Фетіда, благаючи Зевса заступитись за її сина Ахілла:

Сіла вона біля нього й, коліна обнявши рукою
Лівою, до підборіддя правицею злегка торкнулась.

Це не випадкові, а ритуальні жести. Так робить і Пріам, благаючи Ахілла повернути йому тіло Гектора:

В дім непомітно ввійшов великий Пріам, і, схилившись,
Став обнімати коліна Ахіллові, ще й цілувати
Руки страшні, що в нього численних синів повбивали.

І далі:

Рук убивці синів своїх я доторкаюсь губами!

Одначе тут, як і в інших перекладах, зокрема М. Гнєдича, допущена неточність: Пріам не торкається губами рук Ахілла (він вже робив це раніше), а навпаки, простягаючи руку, торкається його уст; це найважливіший кінцевий жест ритуального благання.

З любов'ю й великим мистецьким хистом передає Борис Тен і ті рядки «Іліади», які нам напрочуд близькі й дорогі — гуманізм Гомера, його зворушливу любов до людини й природи, глибоку й погідну мудрість, що виразились в його знаменитих порівняннях, сентенціях і роздумах. Так, серед розпалу пристрастей і жорстоких боїв, коли «кров'ю підпливає земля», раптом зринає найніжніший образ:

Наче той мак у саду свою набік похилить голівку,
Під рясною мачин і весняних дощів обважнілу,
Так же й шоломом обтяжену голову набік схилив він.

В перекладі чудово передано не тільки динамічну пластичність образу, а й саму його «душу» — живе тремтливе почуття, яке вдихнув у нього співець. А ось найвідоміше з Гомерових порівнянь: окутане легким смутком поетичне узагальнення філософських роздумів над одвічним процесом вмирання й народження:

Наче те листя на дереві — людські усі покоління:
Листя одне, обриваючи, вітер розносить, а інше —
Клечанням свіжим ліси укриває з новою весною.
Так і людські покоління — ці родяться, ті вже зникають.

Особливий такт і почуття міри мусить виявити перекладач, відтворюючи народний характер гомерівського епосу, що, як справедливо відзначено в передмові, був «в основі своїй твором усної народної словесності». Саме тут виникає загроза «розчинити» старогрецький епос в іншій народнопісенній стихії. Таку «українізовану» «Іліаду» дав у свій час С. Руданський. «Іліада» Б. Тена — яскраве втілення цілком нових засад перекладу, що передбачають адекватність відтворення всієї системи художніх засобів оригіналу, збереження історичного колориту. Не можна, однак, сказати, що переклад Бориса Тена позбавлений елементів поетики, характерних для українського фольклору. Вони зустрічаються, але в надзвичайно обережному «дозуванні». Тонко вплітаючи їх у текст, перекладач наче снує нитку живого зв'язку між поколіннями, віддаленими між собою і в часі, і в просторі. Так, із сталими гомерівськими епітетами «чорна

[1] Див.: Н. Р. Шопина, Изображение любовного чувства в гомеровском эпосе, «Вестник древней истории», 1975, № 1, стор. 91—92.

земля», «біле тіло», «широке небо», «чорна хмара», «земля буйноскиба, широкоскиба», «коні крутошиї» співзвучні й такі введені або дещо стилізовані перекладачем, як «воли круторогі», «кораблі крутобокі», «чиста правда» (в оригіналі: «правдиве слово»), «рясні сльози» (в оригіналі: «ніжні»), «сльози гіркі», «буйна сила», «кучері русі» та ін. Слід відзначити й часту постпозицію прикметника, повні прикметникові форми («білії кості», «синєє море», «чистеє поле») та неповноголосні форми типу «ниви злотисті». Мабуть, надто густим мазком є абстрактно-поетичне «чистеє поле»; в оригіналі, крім того, йдеться про вільне від полеглих воїнів місце, тому варіант «в місці затишнім» — значно кращий. Близькими до фольклорних є такі вирази: «мій голубе», «безталанний», «нудячи світом», «краєш серце» (в оригіналі: «з'їдаєш»), «що маєш на мислі», **«коси** рвучи на собі», «зупинись **на часинку»** та ін. Нотки народних дум вчуваються в прийменникових повторах: «До кораблів, до ахейських...», «...по землі, по широкодорожній», фольклорним забарвленням позначені дієприслівникові конструкції типу: «в пітьмі **блукавши»** (замість «блукаючи»), **«йшовши,** усіх окликай». Сердечні людські інтонації акцентуються в перекладі здрібнілими формами («зіронька ясна», «татко», «дідуньо старенький», «матінка люба», «доня» та ін.). Дивно, однак, звучать такі форми в устах Одіссея, який скипів, почувши докір Атріда:

Схочеш, то ти ще побачиш, якщо це тебе так турбує,
Як Телемахів **батечко любий** та кинеться перший
Проти троян...

Важко в'яжеться здрібніле «батечку наш» із Зевсом, особливо, коли поряд — такі врочисто-суворі епітети, як «темнохмарний» і «громовладець». Здрібнілі слова чуємо й з уст грізного Ахілла: «Матінко люба» (в оригіналі: «мати»). Характер Ахілла справді глибоко суперечливий. І все ж сцена, в якій він зустрічається з матір'ю, лексично скупа на ласкаві інтонації. Образ достатньо зворушливий своєю пластичністю й динамізмом: Ахілл кличе матір, **простягаючи руки** до моря: Фетіда, випірнувши хмариною з глибин, ніжно **торкається** свого сина. До того ж згадаймо, як характеризує Ахілла, щоправда, в момент його гніву, сам Гомер:

Був це не лагідний вдачею муж, не ласкаво сердечний,
А безпощадний...

Переклад античного твору завжди перебуває під загрозою модернізації: в нього проникають слова, поняття, реалії, не властиві віддаленій епосі. В «Іліаді» Бориса Тена послідовно витримується історична перспектива. Найкращим свідченням цього є чудово розроблена перекладачем соціальна лексика гомерівського суспільства. І лише в кількох випадках натрапляємо на слова, чужорідні контекстові, як, наприклад, «сталь» (XV 713), не відома тій епосі, «чорно-сталевий» (XXIV 94); надто по-сучасному звучать: «іноземець» (XVI 549), «кузов» (XXIII 335; XXIV 190, 267), «вишка» (V 771), «шини» (V 724), «скорострільний» (II 82), «шкатулка». В інше часове середовище переносять нас слова «воскресити» (XXIV 551, 756), «скоморохи» (XVIII 606).

Не було б перебільшенням сказати, що шлях до Гомера — це і шлях до його дактилічного гекзаметра. Звучні гекзаметри Бориса Тена — результат не тільки його перекладацької творчості, а й глибоких теоретичних роздумів над можливістю відтворити епічний гекзаметр українською мовою [1].

В передмові «Було колись під Іліоном...», написаній глибоким знавцем античної культури і класичних мов проф. А. О. Білецьким, охоплено широке коло питань, зв'язаних з історичною основою «Іліади», з особливостями епічного стилю, з досягненнями сучасного гомерознавства, а також зроблено короткий огляд перекладів «Іліади» на Україні та поза її межами. Примітки цього ж ученого допомагають читачеві проникнути в зміст поеми, відчути й зрозуміти своєрідність гомерівського світу.

Ще в античності ознакою справжньої поезії вважали її чарівну здатність полонити читача: захоплюючи, переносити його в різні краї, різні епохи. Саме такою захоплюючою в прямому розумінні слова видається нам «Іліада» в перекладі Бориса Тена. Вона справді переносить читача в ті часи, які справедливо називають дитинством, весною всього людства.

Андрій СОДОМОРА

Львів.

[1] Див., наприклад: Борис Тен, Нотатки про ритміку гекзаметра, «Мовознавство», 1967, № 3, стор. 12—18; № 4, стор. 54—62.

Стаття проілюстрована офортами Юлія Шейніса до видання «Іліади» 1978 р.

ЗА ЛАШТУНКАМИ ТАК ЗВАНОГО «СКВУ»

Що впевненіше Радянський Союз та інші соціалістичні країни розв'язують свої творчі завдання, забезпечуючи умови для дальшого мирного будівництва, поглиблення розрядки і оздоровлення міжнародного клімату, то більше нервозності й істеричності виявляється в політиці імперіалізму і реакції.

Підштовхувані воєнно-промисловим комплексом, імперіалістичні реакційні сили зводять одну перешкоду за одною на шляху поліпшення міжнародної обстановки, роблять відчайдушні спроби повернути світ до політики «холодної війни».

Складовим елементом імперіалістичного арсеналу, використовуваного в «психологічній війні» проти СРСР, є так званий «світовий конгрес вільних українців» (СКВУ) — емігрантська організація української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, в якій знайшли притулок різні покидьки. Генезис СКВУ пов'язаний з європейським фашизмом 30-х років і тому вельми повчальний.

Встановлення нацистської диктатури в Німеччині створило, як відомо, пряму загрозу для справи миру й безпеки народів. Заохочувані реакційними колами Англії, Франції і Сполучених Штатів Америки, правителі нацистського рейху зажадали нових територій для колонізації, в тому числі на Сході.

Щоб перешкодити організації колективної безпеки, створити яку пропонував Радянський Союз, і забезпечити собі умови для агресії, німецькі фашисти вступили в зговір із урядом буржуазної Польщі. Засліплені ненавистю до Радянського Союзу, польські правлячі кола, незважаючи на територіальні претензії, які висувала до них гітлерівська Німеччина, виявили готовність виступити спільно проти СРСР. При цьому вони розраховували на допомогу в придушенні революційного руху всередині країни, а також на те, що їх територіальні поступки будуть компенсовані за рахунок Радянського Союзу.

«Обіцянки нацистської Німеччини,— писала «Правда» 10 липня 1933 р.,— мають підтримку в польських правлячих колах, серед яких є впливова група, згодна на повернення Німеччині Польського коридору і Верхньої Сілезії в обмін на збройну підтримку Німеччиною старих польських домагань на землі Радянської України і Радянської Білорусії».

Орієнтація польських правлячих кіл на агресивний блок з нацистською Німеччиною, фашизація державного апарату, перебудова суспільного життя за гітлерівським взірцем обернулися посиленням терористичного режиму, нещадною розправою реакції з революційними і демократичними силами, расовою і національною ненавистю. За тюремні грати і колючий дріт концентраційних таборів були кинуті тисячі комуністів. У трибуналах один за одним влаштовувалися антикомуністичні судові процеси. Реакція і фашизм вели наступ по всьому фронту. Водночас ціла армія нацистської агентури діяла в Західній Україні, використовуючи в своїх цілях численні організації українських буржуазних націоналістів.

Усіма можливими засобами українські націоналісти намагалися придушити все зростаючу силу робітничого класу і селянства, яка завдяки зусиллям Комуністичної партії Західної України ставала дедалі більш революційною й організованою. Діючи як шпигуни й провокатори, вони, зокрема, повідомляли політичну поліцію про всі конкретні факти революційної боротьби, імена, адреси.

«Агентура гітлерівської розвідки — ОУН,— писав відомий український письменник, активний учасник революційної боротьби західноукраїнського пролетаріату Ярослав Галан, — найтісніше співпрацює з «двійкою» (розвідка Генштабу буржуазної Польщі. — В. Ч.) та її старими служаками з УНДО (українське національно-демократичне об'єднання — націоналістична організація. — В. Ч.). Проінструктована гітлерівцями польська поліція діє тепер у повній згоді з ОУН; вона вишукує революційних діячів, оунівці вбивають їх... Терор набирає жахливих розмірів. Людей виволікають з ліжок і тут же, на очах родичів, по-звірячому вбивають, їх майно йде по вітру. Західну Україну придавила п'ята стопроцентного фашизму».

Націоналістичні диверсанти кинули бомбу в друкарню газети «Праця», організували вибух в редакції іншого видання — «Громадський голос», готували акцію проти редактора прогресивного журналу «Нові шляхи» А. Крушельницького, по-звірячому знищували всіх, хто перешкоджав провокаціям націоналістичної мафії.

Незважаючи на оунівський терор, комуністи безстрашно і наполегливо роз'яснювали трудящим, хто стоїть за спиною українських націоналістів, розголошували факти тісного співробітництва націоналістів з фашистськими відомствами, доводили їх повну залежність від імперіалізму. «Кривавий терор оунівських виродків, — вказувалось в одній з відозв ЦК КПЗУ, — є організований планово з одного центру, до якого ведуть нитки з польської дефензиви (контррозвідки. — В. Ч.) і гітлерівського гестапо». Українські націоналісти, — відзначав ЦК КПЗУ, — «не мають нічого спільного з українським народом: вони є агентами чужих сил, виконавцями розбійницьких загарбницьких планів Гітлера і польських панів-магнатів, цих смертельних ворогів свободи українського народу».

Вислужуючись перед фашистською клікою, українські буржуазні націоналісти постійно солідаризувалися з найреакційнішими угрупованнями в Польщі, брали участь у всіх гучних антирадянських пропагандистських акціях, що мали ідеологічно підтримати політику гітлерівської адміністрації як всередині країни, так і за її межами. Висунувши ідею скликання т. зв. «всеукраїнського національного конгресу», верховоди «руху» прагнули продемонструвати тісну змичку українського буржуазного націоналізму з німецьким фашизмом і польською реакцією, засвідчити його антикомуністичну, антирадянську спрямованість.

Наприкінці грудня 1934 р. у Львові, в ресторані «Брістоль», відбувся «зліт» представників різних українських буржуазно-націоналістичних угруповань із Польщі, Німеччини, Чехословаччини й інших країн. Серед учасників були А. Мельник, Д. Левицький, О. Назарук, нинішній кардинал І. Сліпий та інші запеклі націоналісти, платні агенти нацистського рейху. На цьому збіговиську було остаточно вирішено скликати в другій половині 1935 р. «всеукраїнський національний конгрес» і тим самим «посприяти утворенню єдиного фронту, спрямованого проти більшовицької Москви».

Коментуючи цю вилазку української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, «Газета варшавська» в січні 1935 р. відзначала, що львівська «нарада» верховодів українських націоналістів свідчить про серйозні зрушення, які відбулися в політиці націоналістичних організацій. Націоналісти, вказувала газета, «все більше звертають увагу на питання, що стосуються Радянської України і радянської політики» і пов'язують свої надії з «можливістю японо-радянського конфлікту, а також з антирадянською політикою деяких європейських угруповань», явно маючи на увазі при цьому нацистську Німеччину і «санаційну» Польщу.

Проти фашистського «всеукраїнського національного конгресу» рішуче й послідовно виступили Комуністична партія Польщі та Комуністична партія Західної України, всі прогресивні сили країни. За ініціативою трудящих Дрогобича ЦК КПЗУ прийняв рішення про скликання пролетарського робітничо-селянського конгресу, щоб створити міцну, дійсно революційну інтернаціоналістську базу єдиного антифашистського фронту боротьби західноукраїнського пролетаріату проти наступу реакції і фашизму, на захист Радянського Союзу, за возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Організації КПЗУ вели величезну роз'яснювальну роботу, викриваючи фашистську суть буржуазно-націоналістичного конкресу, провокаторські й диверсійно-терористичні вилазки націоналістів, їх зв'язки з спеціальними фашистськими службами.

Проведення широкої кампанії проти розшалілого українського націоналізму, а головне проти ОУН, стало життєвою справою всіх трудящих західноукраїнських земель, говорилося в одному з спеціальних листів КПЗУ. Не поборовши національно-фашистського дурману про «національну єдність», не прищепивши класової свідомості тим робітникам і селянам, що дали себе зловити на фашистський гачок, трудящі західноукраїнських земель не зможуть створити єдиного фронту масової боротьби на шляху до створення соціалістичного завтра.

Станіславський окружний комітет КПЗУ вказував, що головна мета т. зв. «всеукраїнського національного конгресу» — «об'єднати всі сили українського фашизму, втягнути всіх несвідомих робітників і селян до інтервенційного походу проти Радянського Союзу, придушити революційний рух працюючих мас». «У відповідь на фашистський конгрес,— писав Станіславський ОК КПЗУ,— організуйте робітничо-селянський конгрес! Проти нападу на Радянський Союз, проти фашистських законів, проти злиднів та голоду, проти окупації, за революційний вихід із кризи, за робітничо-селянську владу — владу Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів! Організуйте масову самооборону проти фашистських нападів!»

«Хай живе робітничо-селянський конгрес!» — під такою рубрикою в комуністичній і прогресивній пресі постійно публікувалися матеріали, спрямовані проти буржуазно-націоналістичного збіговиська. «Робітничо-селянський конгрес проти всеукраїнського національного конгресу», «Роль ОУН у спільному фашистському таборі», «ОУН-фашисти хвалять Гітлера», «Селяни спростовують фашистську брехню про Радянську Україну», «До боротьби проти ОУН-фашистів», «Селяни виганяють ОУН-фашистських жандармів», «Фашисти при роботі» — ось далеко не повний перелік заголовків статей, інформацій і дописів, вміщених тільки в одній газеті «Праця» в травні-червні 1934 р.

Обуренням і презирством затаврував акцію емігрантських організацій українських націоналістів радянський народ. Українські буржуазні націоналісти, писала в той час газета «Известия», перейшовши на повне утримання до фашистів, намагаються затримати «потужний трактор історії і вчепитися за фалди іноземних кандидатів у загарбники і анексіоністи». Виражаючи одностайну думку трудящих України, глава уряду Радянської України П. П. Любченко на VII Всесоюзному з'їзді Рад говорив з приводу «всеукраїнського національного конгресу»: вороги Радянської соціалістичної держави «намагаються ще раз використати запльований, тричі вже продаваний прапор української контрреволюції в боротьбі проти СРСР». Українські буржуазні націоналісти, підкреслив П. П. Любченко, «спішать запевнити німецьких фашистів, польських панів і японських імперіалістів, що вони згодні за саму приступну ціну служити їм і прикривати своїм націоналістичним прапором їх розбійницьку чорну справу».

Бурхливе піднесення революційної боротьби народних мас в Польщі під керівництвом партії комуністів обумовило ізоляцію буржуазно-націоналістичного «конгресу».

Українські буржуазні націоналісти змушені були відмовитися від цієї ідеологічної диверсійної вилазки, відклавши її здійснення на майбутнє.

Отже, між самою ідеєю створення т. зв. «всеукраїнського національного конгресу» і її реалізацією проліг більш ніж тридцятирічний період, коли українські буржуазні націоналісти «утверджувалися» як агентурний придаток у зловісному механізмі фашизму і сучасної реакції.

* * *

Ще тільки лічені місяці перебував при владі фашизм у Німеччині, а один з ідеологів українського буржуазного націоналізму Лонгин Цегельський уже писав: «...Нам треба Німеччини, котрої напір звернений на Росію, і нам треба війни не деінде, а на Сході Європи, таки на наших землях та за наші землі...» Таким чином, уже в середині 30-х років реально вималювався новий напрямок підривної діяльності цих фашистських поплічників.

Німецько-фашистські спеціальні служби — військова, політична й дипломатична розвідки, зовнішньополітичний відділ фашистської партії, міністерство пропаганди форсували використання українських буржуазних націоналістів для здійснення воєнно-стратегічної розвідки, диверсій, терору і пропаганди в країнах, зарахованих гітлерівською клікою до її потенційних противників.

Це в першу чергу стосувалося Радянського Союзу, де нацисти марно намагалися розколоти морально-політичну єдність радянського народу і створити всередині країни свою «п'яту колону» з контрреволюційних недобитків, зокрема буржуазних націоналістів. Однак, якщо в СРСР ці спроби зазнали краху, то в Чехословаччині, Польщі, США, Канаді й інших капіталістичних країнах українські буржуазні націоналісти дістали широкі можливості діяти і постачати фашистській Німеччині кадри для здійснення підривної діяльності, безпосередньо пов'язаної з підготовкою до другої світової війни.

На території буржуазної Польщі, наприклад, тільки гітлерівська воєнна розвідка мала наприкінці 1933 р. близько 1500 добре навчених агентів з числа українських буржуазних націоналістів, яким, як зазначалося в таємній інформації абверу, було довірено «особливі завдання». На випадок війни гітлерівці, спираючись на цю агентуру, могли «розраховувати на значні порушення в проведенні польської мобілізації, на заколоти, саботаж, партизанську війну, збройне повстання в Галіції (Західній Україні.— В. Ч.) і відтягнення значних сил польської армії з німецького театру воєнних дій». Крім того, вказувалося далі в інформації німецької розвідки, «до цього була б підключена служба радіо й інформації (короткохвильові передавачі), а також політична пропаганда за кордоном, яка спиралася б на широко розгалужені і частково добре організовані емігрантські (націоналістичні.— В. Ч.) організації в США і Канаді».

Дуже скоро розвідувально-диверсійна діяльність українських буржуазних націоналістів на користь фашистської Німеччини набула широкого характеру. Однак, не задовольняючись цим, буржуазно-націоналістичні верховоди на нараді свого «активу» в Зальцбурзі в липні 1935 р. ставлять питання про її інтенсифікацію, розширення і поглиблення. Мова йшла також про встановлення тісних зв'язків з розвідувальними службами фашистської Італії і мілітаристської Японії.

Багато українських націоналістів навчалися в розвідувально-диверсійних школах Німеччини. Такі школи діяли в так званому Західному Помор'ї, в Рурі, Макленбурзі та інших місцях. У Відні під егідою гітлерівського рейху функціонував радіоцентр «психологічної війни», що вів передачі українською мовою на Радянський Союз, Чехословаччину, Польщу, Румунію.

Західна Україна стала об'єктом пильної уваги спецслужб насамперед як плацдарм планованої агресії на Сході Європи. З допомогою українських націоналістів тут з кожним роком інтенсифікувалася фашистська пропаганда. До цього регіону почали вчащати туристи, наукові делегації і окремі вчені з гітлерівської Німеччини. Під при-

водом відвідання родичів прибув професор Г. Кох — особистий консультант адмірала Канаріса з «українського питання». Політичну обстановку в Західній Україні досконало вивчав гітлерівський розвідник Т. Оберлендер, згодом політичний керівник абверівського диверсійного підрозділу українських націоналістів — легіону «Нахтігаль». Інший гітлерівський розвідник — доктор Х. Е. Менцель спеціалізувався з аграрного питання. З такою ж «науковою метою» сюди приїздив професор П. Х. Серафін з інституту східнонімецької економіки в Кенігсберзі. Всі ці «науковці» підтримували явні й конспіративні контакти з українськими націоналістами, дістаючи від них необхідну інформацію, документи, різні матеріали.

Під виглядом «філантропічних і духовних послуг» пропагандистську і шпигунську діяльність на користь третього рейху вели через націоналістів пастори євангелістської церкви Клайндінст на Волині, Цеклер у Станіславі (нині Івано-Франківськ) та інші.

Зовнішньополітичний відділ фашистської партії контролював розповсюдження в Західній Україні націоналістичного бюлетеня німецькою мовою «Украінішер Пресседінст». Бюро Ріббентропа в цей час з'ясовувало можливості того, щоб українські націоналісти дали нацистській Німеччині привід «для широкого воєнного втручання» у внутрішні справи буржуазної Польщі.

В результаті Мюнхенської угоди на розтерзання гітлерівської Німеччини і її союзників було віддано Чехословаччину. Нацисти утворили в її східній частині так звану Карпатську Україну — державу-маріонетку з усіма фашистськими атрибутами і з українським буржуазно-націоналістичним урядом. Втім, ключові пости зайняли німці. Німецькі військові і цивільні спеціалісти почувалися тут повними хазяями. Вони вели геологорозвідувальні роботи, по-хижацькому вирубували ліс, грабували і вивозили в рейх сільськогосподарські продукти, будували стратегічні автомагістралі, вербували робочу силу для німецької промисловості.

За образом і подобою нацистських штурмових загонів були сформовані військово-поліцейські підрозділи т. зв. «Карпатської січі», навчанням яких займалися понад 200 гітлерівських інструкторів.

А тим часом на території Німеччини створюються озброєні підрозділи українських націоналістів для ведення підривних дій у період фашистської агресії, продовжується підготовка до збройного повстання в Західній Україні, приуроченого до нападу на Польщу.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина розв'язала другу світову війну. І вже незабаром Ріббентроп поставив перед Канарісом вимогу реалізувати задум Гітлера — очистити польську територію від «небажаних елементів», організувавши погроми й масові вбивства євреїв і поляків. Певна роль у цьому приділялась і націоналістичним спільникам нацистських вбивць.

Після возз'єднання Західної України з Радянською Україною на кордоні з СРСР фашистською розвідкою була створена мережа розвідувальних пунктів і резидентур, здебільшого з учасників націоналістичних організацій.

В системі абверу створюється «повстанський штаб», завданням якого є підготовка повстання в радянському тилу на початку агресії; а також організуються легіони українських націоналістів «Нахтігаль» і «Роланд». Формуються так звані «похідні групи» націоналістів — резерви кадрів для нацистської допоміжної адміністрації в окупованих районах: поліції, міських і районних управ, органів пропаганди і т. д.

Віроломний напад нацистської Німеччини на Радянський Союз викликав палку радість серед націоналістів. У депешах, листах, телеграмах Гітлеру вони клялися служити вірою і правдою фашистському рейху і зробити все можливе для уярмлення трудящих нашої країни, встановлення фашистського «нового порядку» на тимчасово окупованих територіях.

Вже в перші дні війни закинута в радянський тил нацистська агентура з числа українських націоналістів при допомозі місцевих озброєних банд намагалася виконати ворожі вказівки.

На окупованій території України банди націоналістичних горлорізів разом із гітлерівськими айнзацкомандами і під їхнім безпосереднім керівництвом влаштовували масові екзекуції мирного населення. Націоналісти виявляли комуністів і комсомольців, керівників місцевих радянських органів і громадський актив, видавали їх карателям, а часто й самі без суду і слідства розправлялися з радянськими громадянами відповідно до заздалегідь складених «чорних списків». У Львові в перші ж дні окупації було знищено велику групу радянської інтелігенції. Виконуючи спеціальну директиву, виловлювали й відправляли в концентраційні табори єврейське населення.

Зловісним інструментом терору стала українсько-німецька поліція, що пильно стежила за виконанням численних розпоряджень і наказів окупантів, карала тих, хто не йшов працювати на гітлерівців, хто виїхав без дозволу з місця проживання, хто видавався підозрілим, хто порушив той чи той наказ, хто дав притулок радянським патріотам або був затриманий без перепустки. Поліцаї, а також призначені окупантами з націоналістів бургомістри міст і старости сіл були активними помічниками гітлерівської жандармерії, гестапо, воєнних комендантів у здійсненні репресій і погромів, облав на підпільників і партизанів, на всіх радянських людей, що ховалися від вивезення на каторжні роботи в Німеччину.

В окупованих районах України функціонували сотні бірж праці — органів насильницької депортації молоді до гітлерівського рейху, через голгофу яких пройшло понад два мільйони юнаків і дівчат України.

Українські буржуазні націоналісти вірно допомагали гітлерівцям грабувати і відправляти до рейху промислове обладнання, сільськогосподарську сировину і продукти, культурні цінності радянського народу.

Поразка фашистів під Москвою, розгром під Сталінградом змусили гітлерівську кліку оголосити «тотальну» мобілізацію. Навесні й улітку 1943 р. гітлерівці сформували з українських націоналістів дивізію СС «Галичина» і кинули її на боротьбу з партизанським рухом в західних областях УРСР і в Польщі, а потому на радянсько-німецький фронт, де вона і зазнала нищівного розгрому. Рештки дивізії були направлені на придушення Словацького національного повстання, брали участь у боях проти Народно-визвольної армії Югославії.

В той же час націоналісти за вказівкою нацистських властей почали організацію так званої «Української повстанської армії» (УПА), забезпечивши її німецькою зброєю, боєприпасами та іншим спорядженням. Ці банди діяли проти радянських і польських партизанів, «уславившись» як організатори міжнаціональної різні в західних областях УРСР і в східній Польщі.

Після визволення західних областей від фашистських загарбників їхнім завданням стала підривна робота в радянському тилу, де вони всіляко намагалися перешкоджати відродженню зруйнованого війною народного господарства, вбивали партійних і радянських працівників, сільський актив, вели антирадянську націоналістичну пропаганду.

Однак німецький фашизм був приречений. Разом з ним агонізували й залишені нацистами в західних областях УРСР озброєні банди націоналістів.

* * *

Після війни українські буржуазні націоналісти, що втекли від справедливої народної кари на Захід, запропонували свої послуги новим хазяям — імперіалістам США, Англії та ін. Репутація цієї кадрової гітлерівської агентури була широко відома, отже, встановлення зв'язків і контактів з розвідслужбами відбулося досить скоро. В після-

воєнні роки на території України було викрито ряд агентів імперіалістичних розвідок з числа українських націоналістів, що пройшли підготовку в розвідшколах спеціальних служб США, Англії, а згодом і інших країн НАТО.

Однак часи змінюються. Змінилися й форми підривної діяльності ворогів Радянської держави. Не маючи змоги вдаватися до насильства, терору і шпигунства проти нашої країни, українські буржуазні націоналісти, за вказівкою спецслужб, активно включилися в наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. На перший план вийшла ідеологічна диверсія.

Верховоди українських емігрантських націоналістичних організацій вже в перші повоєнні роки вносять свою лепту в імперіалістичну політику «холодної війни». На світло денне знову видобувається стара ідея скликання фашистської маніфестації — «всеукраїнського національного конгресу». Ідея модифікується, пристосовується до антирадянських потреб вершителів долі «вільного», «демократичного» західного світу. Однак її реалізація рік у рік відкладається. Причина — гризня і чвари в таборі націоналістів. Так було в 1948, 1955, 1960 роках і в подальші часи.

У 1967 р. наша країна відзначала свій піввіковий ювілей. В міру наближення 50-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в імперіалістичному світі посилювалася ворожа антирадянська діяльність. Антирадянщина була піднята на рівень державної політики.

У Вашінгтоні відбувся з'їзд американської ультраправої організації «Антикомуністичний інтернаціонал». На це збіговисько були запрошені представники всіх фашистських і напівфашистських організацій, діючих у США, і неофашисти з інших капіталістичних країн. У тісному контакті з «Антикомуністичним інтернаціоналом» діяв створений у Нью-Йорку блок ультраправих організацій «Оперейшен Фрідом Інк», що претендував на роль координаційного центру антикомуністичних сил. До почесного комітету «Оперейшен Фрідом Інк» були включені й активісти організацій українських націоналістів. У програмі «спільних дій» блоку особлива увага зверталася на те, щоб антикомуністичну, антирадянську кампанію 1967 р. провести «ще активніше й успішніше, ніж будь-коли раніше».

На противагу святкування світовою громадськістю 50-річного ювілею Великого Жовтня при допомозі імперіалістичної реакції українські націоналісти намагалися організувати свій «ювілей» — «відродження української державності». Ця підривна ідеологічна акція, якою опікувалися і яку щедро фінансували імперіалістичні кола, проводилася з березня 1967 по березень 1968 р. Заздалегідь розроблений сценарій «ювілею» включав цілу серію антикомуністичних, антирадянських заходів.

Буржуазна преса, перш за все права і ультраправа, широко рекламувала антирадянські виступи української контрреволюції. При цьому серйозна ставка робилася на організацію в США й інших країнах різного роду націоналістичних збіговиськ і маніфестацій. Кульмінаційним пунктом кампанії мав стати націоналістичний конгрес, названий тепер «світовим конгресом вільних українців» (СКВУ).

Слід підкреслити, що прихильники «холодної війни» надавали великого значення цій антирадянській маніфестації українських націоналістів і всіляко заохочували її проведення; як свідчать про це самі націоналісти, окремі реакціонери тричі зустрічалися з організаторами конгресу і обговорювали з ними хід підготовки до нього.

Прогресивна громадськість за кордоном, як і всі люди доброї волі, засудила цей антирадянський шабаш. «Особи, які скликають цей «конгрес», — говорилося в заяві Виконавчої ради ліги американських українців (ЛАУ) в США, опублікованій напередодні відкриття СКВУ, — не представляють не тільки українську прогресивну громадськість, але й взагалі більшість українців у цій країні». Не кажучи вже про громадян УРСР.

Розмовами про якусь «солідарність» з якоюсь «визвольною боротьбою» українського народу організатори «конгресу» намагаються одурити простих людей. Ніякої «визвольної боротьби» на Україні немає. Люди, що відвідували УРСР, в один голос

твердять, що український народ, зайнятий мирною, творчою працею, пишається здобутками, завойованими за 50 років Радянської влади. Україна сьогодні — одна з передових республік не тільки СРСР і Європи, але й усього світу.

Від імені українського народу можуть виступати лише обрані ним представники, а не група політичних шахраїв, які під час другої світової війни співробітничали з гітлерівськими окупантами і разом з ними втекли з України на Захід. Ми вважаємо, говорилося далі в заяві ЛАУ, що проголошений «конгрес» буде антиукраїнським збіговиськом політичних спекулянтів, скликаних для посилення зловісної «холодної війни», для оббріхування українського народу і його суверенної держави, достойно представлених в Організації Об'єднаних Націй... Як громадяни США ми вважаємо також, що цей «конгрес» буде суперечити й інтересам американського народу, що потребує не ворожнечі й посилення міжнародної напруженості, а співробітництва й дружніх відносин з іншими народами, в тому числі й з понад 40-мільйонним українським народом, який в тяжкі роки другої світової війни поклав величезні жертви на олтар загальної перемоги над смертельним ворогом людства — фашизмом.

Відомий прогресивний діяч, один з керівників Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК) П. Кравчук характеризував СКВУ як націоналістичне збіговисько зведених політиканів з США, Канади, Європи, Латинської Америки і Австралії. Підкреслюю слова «зведених політиканів», писав він, бо в дійсності це буде збіговисько націоналістів, які розділені, один одного ненавидять, але об'єднані спільною злобою до суспільного ладу, встановленого на Україні в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З викриттям антирадянського характеру конгресу українських буржуазних націоналістів рішуче виступили прогресивні організації і громадські діячі в США, Канаді, Франції, Бельгії, Бразілії, Аргентіні, Австралії та інших країнах.

Під час роботи СКВУ відбулася ціла низка малих конгресів і конференцій українських націоналістів та воєнних злочинців, які у своїх виступах змагалися в антикомуністичних вигадках та брехні на СРСР і країни соціалістичної співдружності. Це була демонстрація пошарпаних сил української емігрантської контрреволюції, політичного навіженства і неуцтва.

Мені соромно, писав один з делегатів СКВУ, коли усвідомлюю свою функцію делегата... Просто не знаю випадків в історії, не можу послатися на якийсь делегатський з'їзд, в якому роль делегата була б так повністю зведена до нуля. Від делегатів не вимагалося жодної відповідальності, жодного ознайомлення з проблемою, ані навіть їхнього голосу. Найважливіше — причеплено на грудях стяжку з написом «делегат», а далі, на даний знак, збивати собі долоні в «бурхливих аплодисментах». Адже деякі із референтів просто заповідали — «прошу цю мою пропозицію прийняти овацією».

У Вашінгтон були надіслані телеграми про підтримку воєнної авантюри США у В'єтнамі, а Тель-Авів запевнили у непохитній солідарності українських націоналістів з ізраїльськими загарбниками арабських територій, з їх політикою насильства і геноциду.

СКВУ прийняв антикомуністичний, антирадянський «маніфест», який закликав імперіалістичні реакційні сили до втручання у внутрішні справи Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Цей документ навіть націоналістична преса охарактеризувала як свідчення «політичного безсилля і відсталості».

Інформаційні матеріали про СКВУ і антирадянські хуліганські акції українських націоналістів були опубліковані в «Нью-Йорк таймс» як платна об'ява (за неї організатори СКВУ сплатили газеті 10 тисяч доларів).

Створений конгресом «постійний секретаріат» СКВУ став ще одним координаційним центром зарубіжної української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, який повів систематичну галасливу політико-пропагандистську кампанію проти СРСР та інших соціалістичних країн, намагаючись підірвати довіру до соціалізму, налякати зару-

біжного обивателя «радянською воєнною загрозою», розпалюючи антирадянські настрої серед дрібнобуржуазних шарів тих країн, де живуть українські націоналісти.

З часу першого СКВУ минуло кілька років. Завдяки зусиллям КПРС і радянського уряду, комуністичних партій і урядів соціалістичних країн на початку 70-х років було покінчено з політикою «холодної війни». «Холодна війна», вказував Л. І. Брежнєв, підірвала основу нормальних істинно людських стосунків між народами, загальмувала розвиток економічних, наукових і культурних зв'язків, породила небачене за своїми руйнівними можливостями озброєння, спроможне знищити мільйони людей, знищити багато з того, що на протязі стількох років створювалося наполегливою працею народів.

Ініціативні зовнішньополітичні кроки соціалістичних країн, реальність міжнародного життя змусили державних і політичних діячів Заходу прийти до висновку, що в ядерну добу між капіталістичними й соціалістичними країнами не може бути інших взаємовідносин, крім мирного співіснування. В світі відбулися глибокі соціально-політичні зрушення, що відкрили нові перспективи в міжнародних стосунках.

Однак реакція перестала б бути реакцією, якби вона облишила спроби підірвати позитивні процеси, що відбуваються в світі, і обернути на свою користь досягнуті результати боротьби проти нової війни, за мир, соціальний прогрес і безпеку всіх народів. Почався новий тур підривної діяльності проти СРСР та інших соціалістичних країн, проти розрядки міжнародної напруженості.

Для наклепів на соціалізм, для ідеологічних диверсій і підривних антикомуністичних акцій вороги соціалізму, недруги розрядки активно використовують різного роду конгреси, конференції, симпозіуми за участю різних відщепенців, а також інші галасливі збіговиська ворогів Радянської країни.

Вірними слугами міжнародної реакції, виконавцями соціального замовлення воєнно-промислового комплексу імперіалізму, як і раніше, виступають емігрантські організації українських буржуазних націоналістів, що оголосили розрядку міжнародної напруженості «катастрофічною політикою». В листопаді 1973 р. вони скликали в Торонто другий СКВУ, що виступив, як і перший, з позицій запеклої антирадянщини, спрямувавши свої силкування проти загальноєвропейської Наради в Хельсінкі. Метою верховодів другого СКВУ, вказували в заяві Товариства об'єднаних українських канадців, опублікованій у впливовій газеті «Глоб енд Мейл», є пропаганда «холодної» і «гарячої» війни проти Радянського Союзу, проти соціалістичної співдружності націй.

Однак і цього разу вони прорахувалися. Загальноєвропейська нарада з питань безпеки і співробітництва успішно завершилася.

Ця переконлива перемога миролюбних сил викликала новий напад антикомуністичної істерії в таборі ворогів. Противники міжнародного співробітництва не мають наміру здати свої позиції без бою. На шляху реалізації положень Заключного акту реакційні імперіалістичні кола, неофашистські формування, сіоністи і маоїсти чинять всілякі перепони, як можуть гальмують пошуки рішень про взаємне скорочення озброєння і послаблення міжнародної напруженості. Активізували підривну антирадянську діяльність різні «комітети», «об'єднання», реваншистські земляцтва, емігрантські формування українських буржуазних націоналістів, що намагаються, як висловився один з націоналістичних ватажків, «підливати масло в огонь всіма засобами, всіма силами».

Їхнє «політичне» кредо вельми прямолінійне: вони — за створення нового «священного» альянсу імперіалістичних сил проти соціалістичних країн, за політичний і воєнний тиск по всіх лініях. Адже успішна реалізація рішень Хельсінкської наради означала б крах багатьох їхніх надій, планів і сподівань.

Останнім часом імперіалістичні кола, органи масової інформації Сполучених Штатів і їх союзників по НАТО особливо наголошують на здійсненні галасливої наклепницької кампанії про так звані «порушення прав людини» в СРСР та інших соціалістичних країнах. У поті чола відробляють свої тридцять срібняків українські націоналісти, які силкуються кинути тінь на істинно народну, дійсно всеохоплюючу соціаліс-

тичну демократію, проливаючи крокодилячі сльози за відщепенцями, засудженими в нашій країні за грубе порушення радянських законів.

Третій СКВУ, що відбувся в Нью-Йорку в листопаді минулого року, мав завдання підбити підсумки провокаторській підривній діяльності українських націоналістів у минулому, перевірити завзяття у виконанні соціальних замовлень імперіалістичних реакційних кіл, спланувати антикомуністичні атаки на майбутнє.

І цього разу гучне провокаційне збіговисько українських націоналістів, що зібралися в Нью-Йорку, мало яскраво виражену антикомуністичну спрямованість. Під гаслом «захисту прав людини» зрадники і воєнні злочинці, вірні прислужники гітлерівських загарбників, на совісті яких незліченна кількість безневинних жертв, намагалися знову отруїти міжнародну атмосферу, перешкодити розрядці напруженості, звести перепони на шляху розвитку ділового співробітництва держав з різним соціально-економічним ладом. Підтримувані й заохочувані американськими властями, вони відверто вимагали розчленування Радянського Союзу, закликаючи імперіалістичний Захід діяти рішучіше, «з позиції сили» щодо СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

Офіційний Вашінгтон відрядив на цей антирадянський шабаш свого представника Едварда Мезвинського, який привітав СКВУ «від імені президента Дж. Картера і американського уряду» і заявив, що Сполучені Штати Америки «приєднуються до цілей» «конгресу». А міністр з питань національних культур Канади Н. Кафік у своєму виступі запевнив гітлерівських посіпак, що «рішуче продовжуватиме говорити від імені пригноблених народів Радянського Союзу» і закликав їх «використати» положення Заключного акта, підписаного в Хельсінкі, «з метою розхитування підвалин кордонів» і «заохочення певних груп, які виступають за послаблення позицій, соціалістичних країн на європейському континенті».

Хвиля антирадянських наклепів та інсинуацій, знята буржуазно-націоналістичним охвістям за кордоном та їхніми хазяями, викликала загальне обурення не лише трудящих СРСР та інших соціалістичних країн, але й усієї прогресивної зарубіжної громадськості, всіх реалістично мислячих людей, які вбачають майбутнє своїх країн у проведенні політики мирного співіснування і взаємного співробітництва, політики, яка відповідає сподіванням усіх народів світу і співзвучна духу Хельсінкі.

Прогресивні сили за кордоном вбачають в емігрантському буржуазному українському націоналізмі знаряддя міжнародного імперіалізму, яке діє тільки тому, як писав наприкінці минулого року в прогресивній канадській газеті «Життя і слово» В. Бувалий, що «це вигідно могутнім у фінансовому відношенні зовнішнім силам — світовій реакції».

«Глобальні» плани підривної діяльності зарубіжних організацій українських буржуазних націоналістів, постійно підтримуваних найреакційнішими силами імперіалізму і великодержавного шовінізму, їхні ідеологічні диверсії проти нашої країни, і, зокрема, диверсійна ідеологічна операція, пов'язана зі скликанням і проведенням антинародного, фашистського за своєю суттю «світового конгресу вільних українців», безсумнівно приречені на ганебний провал.

Віталій ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ПРОЗРІННЯ ДЖОНА СТОКВЕЛЛА

(ДВІ РЕЦЕНЗІЇ НА ОДНУ КНИГУ)

«Два роки тому, коли газети рясніли повідомленнями про громадянську війну в Анголі, — пише в журналі «Сетердей рев'ю» визначний американський публіцист і громадський діяч Норман Казінс,— уряд США запевняв американський народ, зневірений і втомлений інтервенцією у В'єтнамі, що Сполучені Штати не втручаються в ангольські події.

Я в той час брав участь у зустрічі американців і росіян у Юрмалі, на березі Балтійського моря. Під час цієї зустрічі — Дартмутської конференції —американці висловили протест проти підтримуваної Радянським Союзом кубинської присутності в Анголі. Один із радянських делегатів заявив у відповідь, що Сполучені Штати самі здійснюють в Анголі інтервенцію. Мені ця заява видалась абсурдною, і я так і сказав. Я пояснив, що Сполучені Штати виступають за політику самовизначення, і процитував звіт керівництва Центрального розвідувального управління перед комісією Конгресу — звіт, що категорично заперечував будь-яке втручання Сполучених Штатів. І я додав, що звинувачення, щойно висунуте російським делегатом, образливе за своїм змістом і суперечить духові Дартмутської конференції.

І ось тепер вийшла книжка «В пошуках ворогів» (Нью-Йорк, 1978.— Ред.), автор якої Джон Стоквелл — керівник операцій ЦРУ в Анголі — розповідає, що Центральне розвідувальне управління активно провадило там підривну й напіввійськову діяльність. Стоквелл заявляє, що ЦРУ свідомо ввело в оману Конгрес США й американський народ щодо нашої ролі в подіях у тій африканській державі. Його книжка документально свідчить про інтервенцію, якою, зрештою, він сам керував. Ще серйозніший характер мають його викриття незаконної діяльності Центрального розвідувального управління в інших країнах. З вражаючою переконливістю Стоквелл доводить, що наші таємні операції здебільшого призводили до погіршення становища і що нерідко це супроводжувалося великими й зовсім невиправданими людськими жертвами.

Факти, викладені в книжці Стоквелла, викликали в мене куди більше обурення, ніж те, яке охопило мене, коли я почув згадане звинувачення радянського делегата...»

Тижневик «Нью-Йорк таймс бук рев'ю» нещодавно вмістив рецензію на згадану книжку. Автор рецензії Кевін Баклі пише:

«До драматичної появи книжки «В пошуках ворогів. Епізоди з діяльності ЦРУ» ім'я Джона Стоквелла було невідоме широкій публіці. Зате в Центральному розвідувальному управлінні, де він працював протягом дванадцяти років як спеціаліст з таємних операцій, його знали добре. Коли не брати до уваги короткого перебування у В'єтнамі, яке завершилось із закінченням війни, він весь час діяв там, де народився, — в Африці. В своїй книжці він зазначає, що особисто знайомий з майже всіма співробітниками африканського відділення ЦРУ, а їх у відділенні — чотириста.

ЧІЛІ. Як повідомила в листопаді минулого року «Лос-Анджелес таймс», документально підтверджено, що один із стовпів фашистського режиму в Чілі, міністр закордонних справ Ернан Кубільйо, є керівним агентом Центрального розвідувального управління в своїй країні.

«В пошуках ворогів» — це передусім яскрава, добре документована і правдива розповідь про війну, що її ЦРУ роздмухувало в Анголі в 1975 — 1976 рр. Стоквелл був начальником оперативної групи й координував американську підтримку так званих Національного фронту визволення Анголи (ФНЛА) та Національного союзу за цілковите визволення Анголи (УНІТА) ще до того, як португальський уряд надав колонії незалежність у листопаді 1975 року. Підтримуваний Радянським Союзом і Кубою Народний рух за визволення Анголи (МПЛА) в наступні місяці незаперечно довів, що влада в країні належить йому. Питання про американську інтервенцію було порушене в Конгресі США в 1976 році, і в грудні того ж року Стоквелл подав заяву з проханням звільнити його з ЦРУ.

Книжка становить інтерес у двох планах. Це стриманий, але вражаючий опис зламу в свідомості Стоквелла і водночас надзвичайно повчальна розповідь про політичне й воєнне фіаско.

Розповідаючи про помилки та брехню, що супроводили згадані операції, Стоквелл раз у раз повертається думкою до своїх колег та до своїх стосунків з ними — тоді й тепер. «Одна розгульна ніч у Парижі, — пише він, — триденні курси з методики зламування замків у штаб-квартирі в Штатах, обід у ресторані в Найробі, — події, розділені між собою кількарічними інтервалами, — в нашій роботі, як рідко в якій іншій, дають можливість зазирнути в душу колеги».

Книжка Стоквелла з'явилася незабаром після виходу книжки Френка Снеппа «Пристойний інтервал: розповідь очевидця про непристойне падіння Сайгона». Цікаво, що думають про ці твори колеги Стоквелла і Снеппа, які ще лишаються в розвідувальному управлінні. Напевне, вони думають, що Стоквелла тепер почнуть тягати по судах, як тягають Снеппа. Але очевидне також і те, що людей, для яких такі поняття, як патріотизм, чисте сумління, мужність — не порожній звук, ці книжки не залишать байдужими.

Снепп і Стоквелл відрізняються один від одного походженням і манерою письма. Але шлях вони пройшли однаковий — від юнацького ідеалізму до зневіри, а потім і до відступництва, що до певної міри нагадує еволюцію деяких католицьких священиків, які в 60-х роках, ідучи за велінням совісті, зреклися віри.

Ми недаремно вдалися тут до аналогії із справами релігійними. Джон Стоквелл виріс в оточенні американців-місіонерів. Серед фотоілюстрацій до книжки ми бачимо знімок, зроблений 1975 року, на якому він зображений на тлі африканського степу в чорній сорочці й чорних штанах, у темних окулярах, з великим місіонерським хрестом на грудях. Те, що він походить з родини місіонерів (так само, як те, що навчався він у Техаському університеті, а військо-

ву службу відбув у розвідувальному батальйоні морської піхоти), безперечно, стало для нього найкращою рекомендацією, коли в 1964 році його брали на службу в ЦРУ. Зрештою, співробітники ЦРУ теж у певному розумінні претендують на роль місіонерів. Можна тільки гадати, чи агент, що вербував Стоквелла, знав, що цього новобранця хрестили того самого 1937 року, що й молодого африканця на імя Патріс Лумумба, — і що обидва хлопці навчалися в місіонерських протестантських школах, які містилися в сусідніх парафіях. У 1964 році, за три роки після смерті Лумумби, цей дивний збіг обставин міг видатися хіба що іронією долі...

Стоквелл особисто виконав небезпечну розвідувальну місію, що мала визначити розстановку сил в Анголі. І, очевидно, нема нічого дивного в тому, що, коли він доповідав про результати своєї місії в штаб-квартирі ЦРУ в Ленглі, штат Вірджінія, місця, де він побував, позначалися на карті чорними фігурками, вирізаними з комікса «Війна шпигунів», що його з номера в номер друкував «Мед» (тобто «Божевільний» — назва сатиричного американського журналу. — **Ред.**).

С Ш А. Журнал «Вашінгтон куортерлі» (осінь 1978 р.) вмістив «сповіді» трьох колишніх директорів ЦРУ — Р. Хелмса, В. Колбі й Дж. Буша. Колбі, зокрема, визнав, що з відома офіційних властей ЦРУ планувало вбивство керівника соціалістичної Куби Ф. Кастро.

Колишній шеф розвідки Хелмс повідомив, що ЦРУ дістало наказ про повалення уряду народної єдності С. Альєнде безпосередньо з Білого дому. Хелмс і Колбі визнали також, що їхня агентура в Чілі протягом десяти років «вирощувала» чілійську реакцію, витрачаючи з цією метою мільйони доларів.

Якби в Анголі не загинуло так багато африканців, розповідь Стоквелла про нашу інтервенцію в тій країні можна було б сприймати як фарс. «У нас просто нічого не виходило. Даремно ми збільшували поставки зброї, даремно будували плани залучення найманців із різних країн, а також регулярних південноафриканських військ. З самого початку,— пише Стоквелл,— наша інтервенція була приречена на провал. В міру того, як надії на успіх танули, планувальники з ЦРУ вдавалися до чимраз відчайдушніших заходів, що виходили далеко за рамки, обумовлені Конгресом та Білим домом, — а потім відбувалися брехнею з приводу зробленого. Наприклад, американські агенти перебрали на себе функції військових радників, а шеф ЦРУ Вільям Колбі категорично заперечував це, іменуючи радників «збирачами розвідувальних даних».

«В ангольській операції настав такий етап, коли ми вже брехали один одному, навіть читаючи чи складаючи шифровки, що прямо суперечили цій брехні, — пише Стоквелл. — Власне, існувало кілька рівнів неправди, що функціонували водночас, — різні вигадки про різні аспекти нашої діяльності, які призначалися окремо для нашої оперативної групи, окремо — для держдепартаменту, окремо — для Конгресу США». До обману були причетні навіть члени «Комітету сорока», тобто групи президентських радників, що санкціонувала таємні операції, та й сам Білий дім.

Хоч воєнна ситуація постійно погіршувалася, фантазія планувальників із ЦРУ не притуплялась. Стоквелл розповідає про ідіотські пропозиції спеціалістів із психологічної війни; одна з них полягала в тому, щоб закидати в район, віддалений від розташування «дружніх» військ (ФНЛА і УНІТА. — **Ред.**)... хлопавки, які мали імітувати вогонь із стрілецької зброї.

Оперативні співробітники ЦРУ охоче хизуються своїм знанням людської вдачі — кожен із них, мовляв, старий горобець, якого на полові не обдуриш. Та як їх дурили в Анголі різні пройдисвіти!

...Агенти ЦРУ зв'язалися в Анголі з якимсь полковником Сантуш-і-Каштру — представником португальської колоніальної армії в третьому коліні. Полковник заповзявся сформувати загін із трьохсот найманців, переважно із середовища білих ангольців, що виїхали до Португалії. Привів він, однак, лише тринадцять чоловік — але тут-таки пояснив, що ще 126 бажаючих уже покинули роботу й готові повернутися до Анголи. Тож чи не можна одержати для них усіх підйомні та платню? Загалом полковнику Каштру було виплачено 353 600 доларів. «Звичайно, ми не мали жодних гарантій того, що Каштру поділиться з кимнебудь цими грішми, — пише Стоквелл. — Але йшлося про репутацію ЦРУ, й нам не личило виявляти дріб'язковість».

С Ш А. Як повідомляє кореспондент італійської газети «Уніта» в Нью-Йорку Філіп Монгоу, наприкінці минулого року керівництво Говардського університету висловило протест з приводу того, що агенти ЦРУ вербують шпигунів із середовища іноземних студентів, що навчаються в американських університетах і коледжах.

Звертаючись безпосередньо до нового шефа ЦРУ адмірала Тернера, керівництво Говардського університету пише, що вербування іноземних студентів є складовою частиною спеціальної програми ЦРУ по підготовці агентів, завдання яких — утворювати в своїх країнах «п'яту колону».

Щоб схилити молодь до співробітництва, зазначається далі в листі, ЦРУ вдається, зокрема, до таких прийомів, як підкуп і шантаж. Завербованих агентів-випускників американських вузів ЦРУ використовує потім у багатьох зарубіжних країнах, здійснюючи за їх допомогою тиск на внутрішню та зовнішню політику тих країн.

У своїй відповіді на цей протест шеф ЦРУ заявив, що вербування студентів сприяє... «розвитку ідей» та «утвердженню принципів демократії» на африканському континенті.

На одній із своїх прес-конференцій президент Картер заявив, що «на ЦРУ покладені деякі нові завдання, що включають поширення на багато інших районів світу аналізу великої кількості нових аспектів, як-от трудових ресурсів, економіки, видобутку корисних копалин, лісового господарства, хліборобства та багатьох інших, що вимагають спеціальних знань і нового підходу».

На цій прес-конференції президент визнав, що ЦРУ вербує в різних університетах та коледжах США іноземних студентів, зокрема африканських.

Не дивно, отже, що, коментуючи протест ректорату Говардського університету, один офіційний представник ЦРУ заявив, що в цьому виді діяльності Центральному розвідувальному управлінню не перешкоджає жоден закон.

«Нью-Йорк таймс» пише з цього приводу, що американські вищі учбові заклади перетворилися на справжні центри підготовки шпигунів.

Бюрократична епітафія ангольській авантюрі в штаб-квартирі ЦРУ складається, за свідченням Стоквелла, з 28 медалей та грамот, 140 листів-подяк (з-поміж яких один, можливо, адресований полковникові Каштру) і одного підвищення в чині.

Коли один із провідних планувальників повернувся з Африки, на його честь нашвидкуруч організували бенкет, учасники якого хором проспівали йому вітальну пісню «Він такий чудовий хлопець». Стоквелл дивився на все це й думав: «Такі Чудові Хлопці. І серед них Стоквелл. За кілька років і Стоквелл стане таким самим, як вони, якщо не візьметься за розум».

Джон Стоквелл почав переглядати свої погляди на життя, бігаючи підтюпцем по доріжках поблизу штаб-квартири ЦРУ. Раз у раз збільшуючи відстань, пробігаючи іноді за день по двадцять миль, він міркував про свій досвід і про людей, з якими співробітничав у ЦРУ. Одна постать з-поміж них змальована особливо виразно. Це чоловік, якого Стоквелл називає «Голдфінгер» (буквально — «Золотий палець»; це ім'я наділеного бридкими рисами героя однойменної повісті Яна Флемінга. — **Ред.**). Цей «Голдфінгер» сидить у себе в кабінеті в кріслі, встановленому на платформі з півметра заввишки, і являє собою, безперечно, одного з Чудових Хлопців у клубі ЦРУ... В 1965 році він розповів Стоквеллу про те, як «гасав по місту з трупом Патріса Лумумби в багажнику своєї машини, не знаючи, куди б запроторити той труп... Він розповідав це з добродушною усмішкою, як людина, що прагнула

зробити добру справу. Лише в 1975 році я дізнався, що смерть Лумумби була акцією Центрального розвідувального управління».

Правда про Лумумбу, правда про інші вбивства, сплановані в ЦРУ, про експерименти ЦРУ з наркотиками та над фізіологічними особливостями людського організму не давали Стоквеллу спокою: «Я брав участь в операціях, що не можуть не обтяжити людської совісті», — пише він. Врешті-решт цей тягар став нестерпним. Стоквелл подав у відставку й написав цю книжку.

В післямові до неї Стоквелл цитує відому доповідь комісії Гувера (1954 р.) — у певному розумінні, маніфест ЦРУ. «В такій грі немає правил, — сказано в доповіді. — До неї не можна застосовувати загальноприйнятих критеріїв людської поведінки... Може виникнути необхідність у тому, щоб американський народ познайомився з цією в основі своїй неприємною філософією, зрозумів її і підтримав». Стоквелл доводить, що можливість відмовитися від усіх правил не тільки нікого не відштовхнула, а, навпаки, набула непереборної притягальної сили: «Це був експеримент з аморальності — в реальному житті з'явився фантастичний острів, на якому президенти, законодавці, весь американський народ могли знаходити сховище від докорів сумління».

В найширшому розумінні книжка Джона Стоквелла — це повернення з того острова, де, за словами автора, глупота поділяла владу з ілюзіями.

«Внаслідок діяльності ЦРУ, — пише він, — небезпека, що загрожує людству, посилилася. Американці втратили довіру в очах інших народів. І, що найгірше, покриваючи ЦРУ, ми утверджуємося в репутації агресивної і брутальної держави. Великому народові не личить така гра. Тим більше, що наші гравці грають на програш».

В своїх міркуваннях про книжку Джона Стоквелла «В пошуках ворогів» Норман Казінс порушує питання, яке випало з уваги автора цитованої рецензії. Казінс пише:

«Тривожне й вельми принципове питання, яке постає перед читачем цієї книжки, полягає, звичайно, ось у чому: якщо ЦРУ може втручатися в політику інших урядів, часто-густо на шкоду народам, ними очоленим, і якщо воно може здійснювати вбивства й катування за межами Сполучених Штатів, то що, зрештою, завадить йому робити те саме **в межах** Сполучених Штатів? Співробітникам ЦРУ надано всі можливості для виконання їхніх планів. Якщо якийсь президент стане цим планам на заваді, то де гарантія, що висока майстерність ЦРУ в галузі політичних убивств не буде скерована проти самого президента та інших осіб, що спробують узяти під контроль діяльність цієї організації?»

Ясна річ, і Джон Стоквелл, і рецензенти його книжки Норман Казінс та Кевін Баклі критикують діяльність ЦРУ з чисто охоронницьких позицій. Вони не наголошують на очевидному факті, що ЦРУ є невід'ємним військово-політичним знаряддям імперіалістичної держави, покликаним всіляко сприяти реалізації тактичних і стратегічних планів цієї держави, націлених на експансію, агресію, все те, чим характеризується поняття «імперіалізм».

Тож дискусія ліберальних американців з приводу того, як приструнчити ЦРУ — безпредметна. Внаслідок цієї дискусії на ЦРУ не надягнуть гамівної сорочки; в найкращому разі — агентів цієї організації умовлять працювати в рукавичках — міняючи їх щоразу, як вони просякнуть кров'ю.

Підготував Володимир ГАЛЧИН

Масова маніфестація на підтримку революційних перетворень, які в Ефіопії здійснюються під марксистсько-ленінськими гаслами.

Георгій
КУЗНЕЦОВ

ЕФІОПІЯ: РЕВОЛЮЦІЯ В ДІЇ

Переді мною легкове таксі — старий пошарпаний «мерседес» з розбитими вітровим і заднім склом. Очевидно, камінь чи якийсь металевий предмет пролетів наскрізь. Від зяючих дірок увсебіч розбіглося химерне павутиння тріщин. А поряд, на вулиці, — вирує потік людей, охоплених єдиним поривом. З піднятими в гніві кулаками, з вигуками обурення на устах...

...Я стою у великому залі виставки ЕКСПО-78 в Аддіс-Абебі, столиці Соціалістичної Ефіопії, і по фотографіях та інших експонатах відтворюю в пам'яті недавні буремні події. Спалахнувши п'ять років тому, в лютому 1974 р., вони переросли в народно-демократичну революцію, що спричинилася до величезних політичних і соціально-економічних перетворень у цій країні.

А 13 лютого 1974 р. ніхто, мабуть, і гадки не мав, що ординарне, здавалося б, рішення уряду підняти ціни на бензин призведе до стихійного вибуху народної ненависті до деспотичного феодально-бюрократичного режиму імператора Хайле Селассіє. Першими у відповідь на урядову постанову, що обіцяла нові прибутки іноземним нафтовим компаніям і нові дірки в кишенях бідняків, застрайкували водії таксі; їх підтримали вчителі. А за тиждень масова демонстрація страйкарів, до яких приєдналися робітничі й студентські загони, вперше пройшла вулицями столиці під політичними гаслами.

Фотографії, які я роздивляюся, — розбитий автомобіль таксиста-штрейкбрехера і момент політичної демонстрації — для мене перші кадри фотолітопису ефіопської революції. 27 лютого уряд Абте-Вольде — знаряддя феодальної олігархії — був зметений. Імператор почав маневрувати, сподіваючись частковими поступками врятувати найголовніше — корону. Однак він прорахувався.

12 вересня 1974 р. маленький, схожий на черепашку білий «фольксваген» проскочив масивну браму з імператорськими вензелями, промчав широкою евкаліптовою алеєю і, обігнувши величезну яскраву клумбу, зупинився перед головним входом ошатного двоповерхового палацу — резиденції імператора Хайле Селассіє I, тоді ще

Сьогодні вони вчаться стройової підготовки, а завтра, можливо, зустрінуться віч-на віч з ворогом. Загони народної міліції — надійний щит революції.

царя царів, обранця божого, Лева Іудеї, прямого нащадка міфічних цариці Савської і царя Соломона. З «фольксвагена» вийшли три солдати. Проминувши пишний портик Ювілейного палацу, увінчаний фігурами двох левів і прикрашений скульптурами жінок — символом матері Вітчизни (з вінком) і символом родючості (зі снопом), — вони швидко піднялися широкими сходами, застеленими червоним килимом. Представники Координаційного комітету збройних сил, що керував ходом революції, прибули сюди, щоб арештувати монарха.

Коли неподалік залізничного вокзалу, на перехресті, біля обеліска на честь опору італійським загарбникам, «фольксваген» із конвойованим імператором знизив швидкість, хтось із перехожих впізнав маленького висхлого дідуся, досі їх повновладного господаря, і заволав:

— Імператор! Його заарештували!

Й одразу навздогін понеслося:

— Злодій! Убивця! Потвора!

Проте «цар царів», очевидно, не усвідомлював, що це вже кінець, і, ледве переступивши поріг казарми четвертої дивізії, де розмістилася штаб-квартира Координаційного комітету збройних сил, перш за все висловив своє обурення, мовляв, автомобіль, яким його везли сюди, був такий принизливо малий. У відповідь колишньому імператорові зачитали указ про позбавлення його влади. Піввікова ера правління Хайле Селассіє I обірвалась.

Скинення Хайле Селассіє знаменувало крах феодально-буржуазної системи, що жорстоко душила народ, і настання якісно нового етапу ефіопської революції — народно-демократичного. Опубліковані того ж дня прокламації про розпуск парламенту, про відмову від імператорської зовнішньої політики і скасування антинародної конституції були першими актами народно-демократичної влади. Відтоді в Соціалістичній Ефіопії 12 вересня урочисто відзначають як день народження революції. І хоча прологом до неї було стихійне обурення урядовими махінаціями з цінами на бензин (до речі, одразу ж зниженими під тиском страйкарів), революція не могла не відбутися, оскільки низи, говорячи словами В. І. Леніна, добре відомими в Ефіопії, вже не могли жити по-старому.

...З невеличкого оглядового майданчика на перевалі через хребет Етното, на відрогах якого побудовано Аддіс-Абебу, столицю видно, як на долоні, хоча вона розкидана на численних горбах, помережаних видолинками. Тут мешкає 1,2 мільйона жителів. «Нова квітка», так перекладається її назва з амхарської, «розцвіла» всього лиш сто років тому з волі імператора Менеліка. Згодом члени імператорської родини і феодали зуміли прибрати до рук міські землі й розподілили їх між 24 тисячами землевласників. Звичайно, не всі отримали рівноцінні шматки. Річний прибуток двох десятків найближчих родичів Хайле Селассіє лише за рахунок ренти в Аддіс-Абебі становив мільйон 115 тисяч бирів (1 бир — 32 коп.), 28 аристократичних родин одержували 1,5 мільйона, 20 міністрів і вищих чиновників — мільйон. А середньорічний прибуток трударя ледве сягає 60 американських доларів, тобто був одним з найнижчих в Африці. Дев'ять десятих населення країни жили на селі, однак 53 проценти з них не мали власного клаптя землі. Орендар-скіпщик розплачувався з поміщиком урожаєм, лишаючи собі щонайбільше чверть зібраного. Понад 95 процентів населення Ефіопії було неписьменним, а з 8—9 мільйонів дітей шкільного віку вчилися лише 500 тисяч. Середня тривалість життя не перевищувала 43 років.

П'ять років, що минули після революції, — надто короткий строк, щоб подолати прокляття вікових злиднів. Бідність нагадує про себе на кожному кроці. Про неї свідчить і зовнішній вигляд людей — здебільшого жінок і дітей, — що бредуть вулицями міста з в'язанками дров, роздобутих в евкаліптових гаях хребта Етното. Це єдине паливо для обігріву тисяч халуп — цих острівців минулого серед сучасної забудови. Юрби хлопчаків настійливо запрошують почистити вам взуття, хай навіть воно

Аддіс-Абеба, строкате, розмаїте, різноголосе місто.

блищить: адже так можна заробити один-два бири. Худий-худючий буйвол через силу тягне допотопну дерев'яну соху, якою ефіопський селянин все ще длубає землю...

Однак виразки старого не в змозі затримати паростки майбутнього, які, незважаючи на безліч труднощів, посилених агресією Сомалі в Огадені, воєнними діями сепаратистів в Ерітреї, а також відчайдушним опором «колишніх» і їх найманців, що не зупиняються перед кривавим терором, — невтримно тягнуться вгору, обіцяючи багатий врожай соціалістичних перетворень.

Виставка ЕКСПО-78 — це не тільки історія, але й звіт про перші досягнення молодої держави, показ перших плодів, які дав народові новий лад.

На стендах — зразки продукції 132 націоналізованих підприємств країни, об'єднаних у державні корпорації: тут меблі й будівельні матеріали, вироби з пластмаси й емальований посуд, плуги й м'ясні консерви, сигарети й взуття, борошно й цукор.

«Програма національно-демократичної революції, схвалена 20 квітня 1976 року, — читаємо на одному із стендів, — передбачає в першу чергу побудову могутнього й незалежного народного господарства, прискорення процесу розвитку економіки на плановій основі, з урахуванням збалансованого розвитку промисловості й сільського господарства, а також швидке підвищення життєвого рівня населення». Різноколірні графіки демонструють, як ці плани втілюватимуться в життя. Один з них прогнозує структуру зайнятості: 20 процентів замість 80,9 процента трудящих (від загального числа працюючих) у сільському господарстві, частка зайнятих у промисловості має вирости з нинішніх 7,8 процента до 60-ти. Це начерки на досить віддалене майбутнє проте вони реальні: за роки революції, незважаючи на війну, число промислових робітників збільшилося на третину, а керівництво підприємствами, що належали іноземному капіталу, перейшло до рук ефіопів. Найближчим часом передбачається будівництво ще двох текстильних фабрик, цементного заводу, великої цукроварні, заводу запчастин для машинобудівних підприємств, фабрики по виробництву олії.

Однак в Ефіопії не приховують: вітчизняна промисловість ще в зародковому стані,

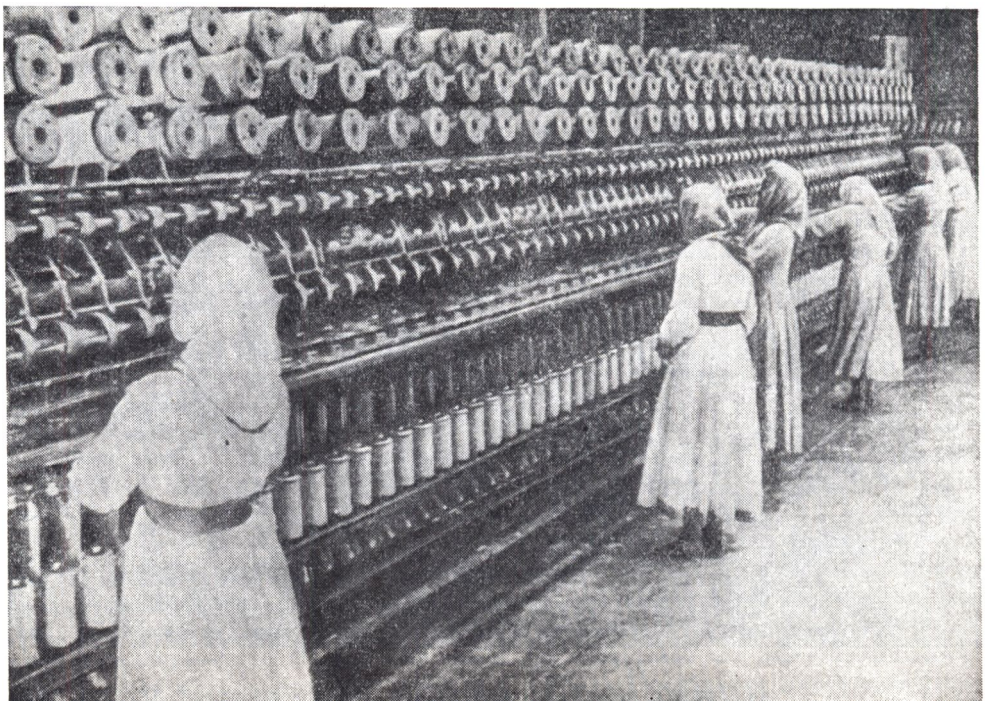

Текстильна фабрика в промисловому центрі Діредава одна з найбільших у країні.

її вклад у національний валовий продукт не перевищує 10 процентів. Неабияке значення має і той факт, що сепаратисти досі утримують значну частину Ерітреї, де зосереджена третина всіх підприємств.

— Змушені концентрувати свою увагу на політичних і воєнних справах, ми не могли займатися економікою в тій мірі, як нам хотілося б. Тепер ми повинні розпочати велику й важливу загальнонаціональну кампанію економічної реконструкції, планування і розвитку країни, — підкреслив недавно голова Тимчасової військової адміністративної ради і Ради міністрів Менгісту Хайле Маріам.— З цією метою була створена Вища рада центрального планування.

— Основні зусилля трудящих Ефіопії мають бути націлені на докорінну перебудову промислового й сільськогосподарського виробництва на основі сучасних соціалістичних методів планування, на підвищення продуктивності праці, — заявив член Постійного комітету ТВАР Вобішет Дессіє. — Звідси, як першочергове завдання, випливає — політичне виховання мас, і особливо селянства. Роз'яснюючи переваги кооперативного ведення господарства, мусимо пришвидшити ліквідацію феодальних і дрібнобуржуазних пережитків на селі. Лише зміцнюючи єдність трудящих, їх організованість і відданість справі революції, можна створити в країні економічну базу, закласти основи соціалістичного ладу...

Становий хребет економіки Ефіопії — сільське господарство. Земля, якою до революції володіли аристократи й інші представники панівного класу, тепер належить тим, хто її обробляє, — сільським трударям, 7,5 мільйона яких — члени селянських асоціацій (органів народної влади на місцях), об'єднаних у Загальноефіопську асоціацію селян. На основі асоціацій вже створено 2,5 тисячі виробничих кооперативів, десятки великих державних ферм. Сільськогосподарською технікою селян забезпечують централізовані технічні станції, число яких за останні три роки зросло з 351 до 575.

Адміністрація приділяє величезну увагу пропаганді серед селян переваг колективного господарювання. Найважливішим завданням на селі уряд вважає надання допомоги кооператорам: шляхом зменшення податків, надання позик, постачанням добрив і знарядь праці за зниженими цінами. Особливу увагу буде приділено держгоспам, що, як підкреслює Менгісту Хайле Маріам, «стануть однією з баз майбутньої соціалістичної економіки».

А ось ще досить переконливі цифри, наведені в діаграмах ЕКСПО-78: після революції націоналізовано 409 285 прибуткових будинків, тепер ними керують асоціації міських жителів. Уже побудовано близько 4 тисяч нових житлових будинків, а в плані найближчих п'яти років — будівництво або ремонт ще 111 200. Якщо за останні 20 років дореволюційної історії було прокладено 5787 кілометрів доріг, то за роки революції — 4400 кілометрів і на черзі ще 1480 кілометрів.

Усі ці здобутки — революція в дії.

Класова й ідеологічна боротьба — стрижень політичного життя сьогоднішньої Ефіопії, народ якої обрав шлях соціалістичного розвитку, а ідеологією — марксизм-ленінізм.

Чому країна зробила такий вибір?

На це питання нам відповів товариш Тамрат Фереде, член Постійного комітету ТВАР з питань ідеології. Ми зустрілися у Великому палаці, побудованому ще імператором Менеліком. Тепер тут штаб-квартира Тимчасової військової адміністративної ради. Кабінет Т. Фереде, колишнє робоче приміщення імператорів, прикрашений великим плакатом із зображенням Маркса, Енгельса і Леніна і гаслом «Хай живе марксизм-ленінізм!» Ця деталь виразно свідчить про масштаби змін в Ефіопії, де до революції за наказом «царя царів» люди йшли на каторгу і смерть за одне лиш читання марксистської літератури.

— Як ви знаєте, наша країна була надзвичайно відсталою, рівень свідомості народу страшенно низький. Навіть інтелігенція не могла ознайомитися з ученням Маркса й Леніна, а тим більш нести марксистські ідеї робітникам. Лише живучи за кордоном, ми мали змогу читати ленінські праці, вивчати теорію класової боротьби, — говорить Тамрат Фереде. — Військові в Ефіопії завжди були провідною силою. Проте, якщо років сорок тому армійське офіцерство складалося виключно з обраних представників привілейованого класу, то в останні роки тут вже з'явилося чимало вихідців з робітників і селян. Саме ці нові офіцери і почали міркувати над причинами гноблення і шляхами визволення. Коли в лютому 1974 року було створено Координаційний комітет збройних сил, до нього поряд з реакціонерами, що примазалися до революції, ввійшло багато справжніх революціонерів. Ми одразу взялися за навчання, особливо після повалення монархії. Вчилися, водночас роблячи революцію. Робили революцію і одночасно вчилися. Послали людей до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн оволодівати марксистським вченням. Відкрили школу для підготовки політичних кадрів. Наше бажання вчитися самим і надати таку ж можливість масам цілком відповідало нестримному потягові народу до знань. Багато чого ми навчилися в ході класової боротьби...

Політшкола при ТВАР... Її авторитет незаперечний. Школа поширює марксистсько-ленінське вчення серед мас і готує «кадри», як в Ефіопії називають відданих революції активістів. Вже не одна тисяча випускників прослухала тут тримісячний курс лекцій, щоб по тому виїхати на село, піти на підприємства, установи, в створені для захисту вітчизни загони народної міліції. Визнали школу і вороги, звичайно, по-своєму — підклавши міну під її стіни. На ЕКСПО-78 я бачив фото учбового корпусу, зруйнованого страшним вибухом. Тоді загинуло кілька курсантів, а разом з ними, наче бійці одного загону, — сотні томів марксистської літератури, такої небезпечної для контрреволюції. Однак вороги прорахувалися. Відбудована школа знову розчинила навстіж двері перед слухачами. На місце загиблих прийшли нові ентузіасти. А обгорілі томи творів Леніна, що також представлені на виставці, лишаються в лавах політагітаторів.

Одним з перших керівників школи був капітан Гірма Невай, член ТВАР, що очолює нині Ефіопський інформаційний центр. Приймаючи мене в штаб-квартирі центру, розміщеного в непоказному будиночку біля колишнього Великого палацу, він розповідав про ідеологічну роботу, що ведеться тепер в країні. Ми почали з архівів, де зберігаються примірники політичної та агітаційно-масової літератури, що видається в Ефіопії.

— На підприємствах, в установах запроваджено форуми політичних дискусій. Для них виходить журнал «Революційна Ефіопія». Його зміст відбиває нинішній момент в історії нашої країни, яку ми розглядаємо крізь призму марксизму-ленінізму.

Товариш Гірма бере навмання з пачки журналів у червоній обкладинці кілька примірників.

— Ось, наприклад, номер тридцять перший за минулий рік. Статті: «Більшовики напередодні жовтня 1917 року», «Історія боротьби робітничого класу». В номері тридцять другому — стаття Леніна про Червону Армію. Тридцять п'ятий номер: уривки з нарисів з історії КПРС, стаття, що викриває троцькізм. У номері тридцять сьомому — стаття про Восьмий з'їзд РКП(б), на якому було прийнято нову програму партії.

На іншому стелажі кишенькового розміру видання в синій палітурці.

— Це теоретична збірка, що виходить двічі на рік, — товариш Гірма розгортає одну з книг. — Ось подивіться: праці Леніна «Що робити?» і «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», статті з історії КПРС, про диктатуру пролетаріату, з національного питання...

Пропаганда марксистсько-ленінського вчення — частина великої роботи по підготовці до створення партії, про яку тепер багато говорять. Плакати на стінах будинків закликають до злиття в єдину партію робітничого класу трьох політичних угруповань — «Революційне полум'я», Пролетарська ліга і Марксистсько-ленінська пролетарська організація, що входять у Спілку ефіопських марксистсько-ленінських організацій.

— Створення марксистсько-ленінської партії — нелегка справа, особливо в такій відсталій країні, як наша, де більшість населення неписьменні, а ще Ленін підкреслював, що неписьменна людина — поза політикою, — пояснює Тамрат Фереде. — В нашому активі — партійна школа, форум, де трудящі вивчають твори класиків марксизму-ленінізму, діє Тимчасове бюро масових організацій. Власне, організаційну структуру партії вже підготовлено. Та для останнього вирішального кроку ще не визріли умови... Триває боротьба за чіткість ідейної позиції, за визначення єдиної мети, спільних принципів.

Робота в цьому напрямку ведеться не тільки в центрі, але й на місцях, у чому ми переконалися, відвідавши текстильну фабрику в невеличкому містечку Акакі.

Технічний директор Такалі Сейфу, інженер-текстильник за освітою, і голова профспілкового комітету Легессе Баджеба, випускник Вищої школи профруху при ВЦРПС, розповідають:

— Наша фабрика — найбільша в країні за числом робітників — 5800 чоловік, але друга за обсягом виробництва. Маємо 40 тисяч веретен, 829 прядильних і ткацьких верстатів. Щодень ми випускаємо 98 тисяч ярдів (ярд — 91 см) бавовняної тканини, яка йде на внутрішній ринок. Раніше люди почувалися тут кріпаками. Тепер — господарями, що керують підприємством, — перераховують досягнення Такалі Сейфу і Легессе Баджеба. — Поліпшилося й матеріальне становище. Раніше не існувало точно визначеного мінімуму заробітної плати. Тепер, згідно із законом про працю, виданим ще в 1975 році, більшість робітників отримує по 150 бирів на місяць. Запроваджено соціальне страхування, оплачувані щорічні відпустки, відпустки за хворобою і на навчання. Відкрито медпункт і лікарню на 20 місць. Працює їдальня. Тих, хто живе далеко від фабрики, ми забезпечуємо безкоштовним транспортом. За однакову працю чоловіки й жінки одержують рівну платню.

Ефіопські селяни і досі користуються переважно найпримітивнішими знаряддями праці.

Бесіди з робітниками доповнюють картину.

— До революції нас у будь-який момент могли викинути геть, а тепер є гарантія зайнятості, активно діє профспілка, — розповідає прядильник Тайє Зауді, син колись безземельного селянина, який завдяки аграрній реформі дістав наділ у три гектари.

— Найголовніше — це рівність усіх людей, — говорить красильник Бирке Ворфу. — Тому ми намагаємося виробляти більше продукції і готові захищати революцію. І ще я розумію: для розвитку країни, для боротьби проти контрреволюції і бюрократії ми повинні знати марксизм-ленінізм. Тому я, як і мої товариші, беру активну участь у політичних дискусіях...

Політроботою на фабриці керує випускник московського текстильного інституту Фесаха Кебеке.

— У нас двадцять дві групи по вивченню політграмоти. Збираємося двічі на тиждень — по понеділках і п'ятницях. Читаємо статті, опубліковані в журналі «Революційна Ефіопія». Неписьменним читають активісти. А потім усі разом обговорюємо прочитане. Роз'яснюємо програму народно-демократичної революції, вивчаємо питання економіки.

Дехто з фабричних активістів, «кадрів», закінчили тримісячні курси при партшколі. П'ять-шість робітників їдуть на піврічне навчання. Так формуються лави політпрацівників, покликаних перетворити стихійний революційний ентузіазм у політичну свідомість.

— З початку революції робітничий клас значно змінився, загартувавшись у політичній, економічній і соціальній боротьбі проти імперіалізму і контрреволюційних елементів. Викриття ворогів революції, що протиснулися в робітниче середовище під личиною його друзів, щоб лівацькими гаслами й брехливими чутками провокували робітників на виступи проти народного ладу, відібрало немало сил, — говорить Маккенен Тадессе, голова Загальноефіопської профспілки, що об'єднує 300 тисяч трудящих. Ми зустрілися з ним у будинку, на фронтоні якого вимурований напис: «Загальноефіопська

Доля цих і тисяч інших дівчат нерозривно пов'язана з будівництвом нової Ефіопії.

профспілка» і прикріплена емблема: молот і гайковий ключ в обрамленні колосся, перевитого кумачевою стрічкою.

В результаті впертої боротьби в травні 1978 р. керівництво ЗЕП було реорганізовано — на чолі її стали люди, віддані справі революції. Серед першочергових завдань профспілки називають і таке: заохочувати людей праці до участі в громадській діяльності.

Прекрасною школою для цього стали кебеле, що виникли три роки тому як громадські організації революційного народу. Наприкінці 1977 р. вони були перетворені на «мікрорайонні» органи місцевого самоврядування. Загальні збори, в яких беруть участь усі громадяни, старші 18 років, — вищий орган влади кебеле. На них обирають виконком і три комітети: охорони революції, юридичний і ревізійний. Усього в Аддіс-Абебі — 289 кебеле, об'єднаних у 25 асоціацій міських жителів (щось на зразок наших районних рад), а ті, в свою чергу, посилають делегатів у міську раду. Через кебеле городяни беруть активну участь в управлінні містом, стежать за втіленням у життя закону про націоналізацію міських земель і прибуткових будинків.

З роботою асоціацій міських жителів ми познайомилися ближче, побувавши в кебеле № 22/04, на південно-західній околиці столиці.

...Наша машина звернула з широкого міського шосе і, піднявшись угору недбало забрукованою вуличкою, зупинилася поблизу новенької дерев'яної будівлі, біля дверей якої стояв на варті боєць місцевого загону охорони революції. Тут розташований клуб. Ми зайшли досередини. В залі на лавах сиділа зграйка дівчаток різного віку, обговорюючи сюжет революційної пантоміми, яку вони хотіли поставити, переслідуючи одразу дві мети: агітмасову і фінансову. Сцену прикрашав портрет В. І. Леніна.

Нас зустрів член виконкому кебеле і голова юридичної комісії Атноф Сегед Ілма.

— Клуб ми побудували самі, на зібрані кошти, — розповів він, — хоча наша асоціація одна з найбідніших у місті. Тут ми проводимо збори, тут відбуваються заняття з лікнепу. Живуть у нашому кебеле переважно робітники. Всього 5600 чоловік — 535 родин. У нас створені місцеві секції жіночої і молодіжної організацій. Влаштовуються лекції з політичних і економічних питань.

Усіма справами керує виконком; у кебеле № 22/04 його очолює Товабич Мадхія, надзвичайно авторитетна в народі жінка. Виконком збирає квартирну плату — після революції вона знизилася майже наполовину. В одному з великих внутрішніх дворів відкрито крамницю. Держава постачає городян товарами першої необхідності — цукром, сіллю, милом, сірниками — за зниженими цінами. Це величезна допомога.

Тасфає Бобо, представник кебеле в «райраді», що очолює загін захисту революції, має свій штаб — невеличку кімнатку, де зберігається зброя — шість гвинтівок. З ними бійці виходять на чергування, патрулюючи територію асоціації вдень і вночі. В розпал терору контрреволюціонери вбили одного з них.

Не одне тільки кебеле 22/04 втратило товариша. 144 фото активістів асоціацій міських жителів і політичних «кадрів» з жалобними стрічками на кутах висять у залі муніципалітету Аддіс-Абеби. Це жертви кривавого терору, розв'язаного контрреволюцією — троцькістами з Ефіопської народно-революційної партії і найманцями Ефіопської демократичної спілки, що об'єднує колишніх земле- і домовласників.

— Білий терор контрреволюціонери розв'язали десь приблизно в лютому 1977 року, коли йшла підготовка до виборів в асоціації міських жителів, — розповідає мер міста Алему Абебе, що закінчив радянський вуз і непогано володіє російською мовою. — Троцькісти почали розсилати листи з погрозами на адресу активістів-революціонерів. Коли почалась агресія Сомалі в Огадені, становище різко погіршилося. Почалися вбивства. У вересні 1977 року був вчинений замах на товариша Менгісту Хайле Маріама. Друга хвиля контрреволюційного терору піднялася через півроку. Одного дня загинули вісім наших товаришів. Кожний ранок починався з телефонного дзвінка: «Вбито голову такого-то кебеле». Питання стояло так — хто з нас буде наступною жертвою? Коли мова зайшла про обрання голови міської ради, було висунуто три кандидатури. Одного з кандидатів застрелили...

— Місто почало задихатися, — продовжує Алему Абебе. — Армія на фронті відбивала зовнішню агресію. Аддіс-Абеба, опинившись у полоні контрреволюційного терору, не могла функціонувати як столиця революційної держави. Народ вимагав зброї, висунувши гасло: «Революція від захисту має перейти до наступу!» На білий терор ми змушені були відповісти червоним терором. Величезну роль у придушенні контрреволюції і відновленні нормального життя в столиці відіграли народні маси, кебеле, їх загони захисту революції.

* * *

Люди, з якими мені довелося зустрічатися під час поїздки, говорили про «революцію 2 мескерема 1968 року», «закон про працю 1969 року» й урочистості з нагоди четвертої річниці революції, що відбулися 1971 року і перетворились у справжнє свято перемоги. За цим незвичним порядком дат важко було стежити, хоча я знав: офіційний ефіопський календар відстає від загальноприйнятого на 7 років, і рік тут починається 11 вересня, що відповідає 1 мескерема. Однак у дореволюційній Ефіопії відставання в політичному і соціальному житті було набагато більшим від семирічного, календарного. Тепер народ Ефіопії прагне прискореним маршем ліквідувати розрив. Маючи за компас марксистсько-ленінське вчення, трудящі цієї древньої і водночас молодої країни роблять все для того, щоб будівництво соціалізму перетворилося з гасла на реальність життя.

Аддіс-Абеба — Москва.

ПОДОРОЖІ
І ВРАЖЕННЯ

ЮКОН — ПОКЛИК ПІВНОЧІ

Роберт БУС

© 1978 National Geographic Society.

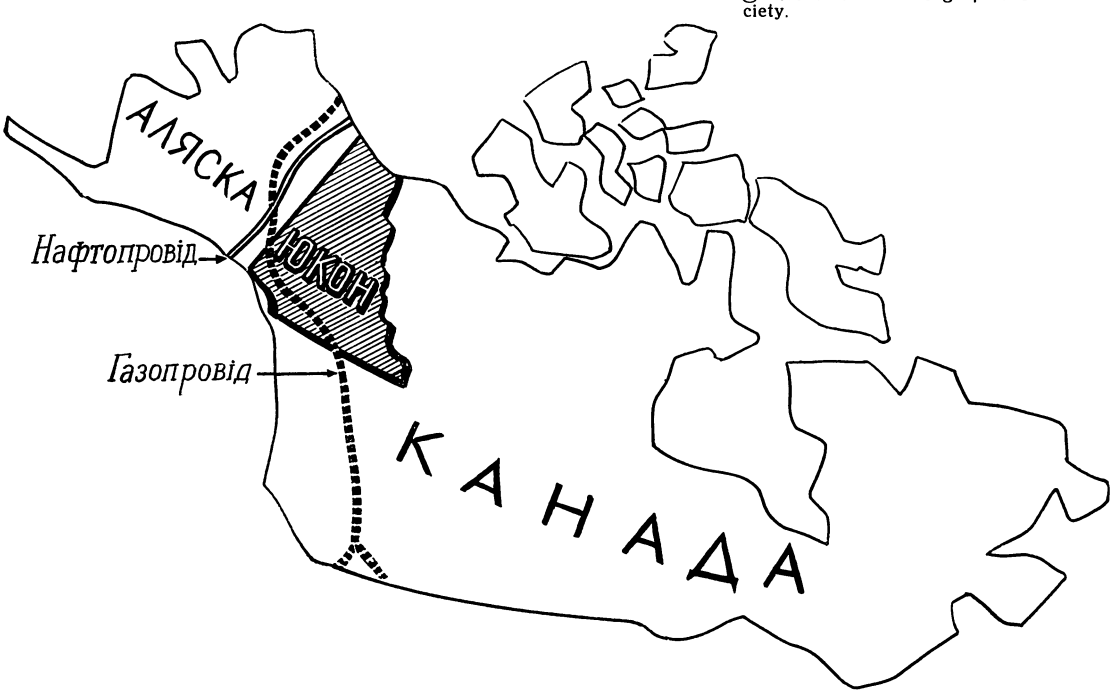

Я добре уявляю їх. Зігнувшись під важкою ношею, люди, наче мурашки, стомлено піднімаються по замерзлому схилу. Вони об'єднані одним прагненням, однією мрією. А схил — це Чілкут-Пасс, вузька ущелина в прибережних горах на кордоні між Аляскою та Канадою. Холодної зими 1897-1898 рр. для тридцяти тисяч людей він став першою перешкодою під час відчайдушного походу до центру Юконського краю, величезної території на північному заході Канади. Фініш, до якого залишалося 600 миль, — невелика, багата фореллю річка, названа індіанцями Трондьюк, або Гуркотлива Вода (в неправильній вимові білих людей — Клондайк). Нагорода лежала на дні струмків, що живлять цю незначну притоку ріки Юкон. Ця нагорода — золото.

Біля підніжжя схилу я тісніше затягую ремінець рюкзака і дивлюся на свого компаньйона, мого давнього друга, знавця цих місць, Ловрі Тумбса. Він усміхається: «Якби було хоч трохи стрімкіше, довелося б користуватися канатами. Тримайтесь рукою землі та йдіть нахильці. Добре? Тоді вперед».

Так ми піднімались кручами, де дві третини року панує зима, на висоту понад 380 метрів, прокладаючи шлях між безладними нагромадженнями валунів, часто зупиняючись для відпочинку. Підкоривши кілька карколомних, але несправжніх вершин, ми досягли піку. Кам'яна піраміда на ньому позначає міждержавний кордон: попереду Канада. Я страшенно стомлений, але задоволений переходом. Ми пройшли понад 16 миль від покинутого людьми порту Дайей поблизу Скагуея на Алясці. Саме там пароплави з Сан-Франціско та Сієтла вивантажували золотошукачів. Тепер ми біля перевалу. Я сповнений подиву перед тими, хто вісімдесят років тому долали цей останній підйом не один, а двадцять чи більше разів — канадський закон вимагав, щоб кожен поселенець привіз 430 кілограмів харчів, на цілий рік, отже, вантажі доводилось переносити частинами.

Мій подив не розвіявся й після того, як я об'їздив Юкон уздовж і впоперек, пізнав багатьох із двадцяти трьох тисяч мужніх людей, котрі живуть тут сьогодні, демонструючи приклад північного патріотизму своїм байдужим ставленням до далекого «зовнішнього» світу.

В 1898 році не всі знегоди мандрівки на Клондайк вичерпувалися на перевалі. Огинаючи гірські озера та пінисті водоспади, кам'яниста стежка приводила до озера Ліндмен. Одна з жінок, що подолала весь шлях, так описує цю його ділянку: «Стежка вела крізь колючу гущавину соснового лісу, доводилось переступати оголене коріння дерев, яке обплутувало кам'яні брили, нагадуючи морські чудовиська. Скелі! Скелі! Скелі! Черевики рвуться на шматки. Руки кровоточать від подряпин. Я не в силах терпіти цього більше». Але вона витерпіла. Марта Луїза Блек покинула Чікаго і вирушила на Клондайк, щоб там збудувати лісопильню.

Індіанець навчає молодих собак ходити в запрягу.

На території Юкону протікає чимало річок, потенціал яких зараз посилено вивчається як важливе джерело електроенергії.

Озеро Ліндмен було місцем стоянки натомлених переселенців. Зимою вони майстрували човни і чекали на весняну відлигу. Звідси пливли каскадом озер, який переходить у ріку Юкон, чия швидка течія несла човни до Доусона і золотоносних районів.

Коли навколо Ліндмену стало менше лісу, наступні партії поселенців отаборювались на берегах озера Беннетт. 29 травня 1898 року, коли на озерах розтанув лід, понад сім тисяч човнів з'явилося біля Клондайку. Озеро Беннетт і для нас було кінцем шляху. Тут ми пересіли на поїзд до Уайтхорса, столиці Юконського краю. Поїзд з вузькими вагонами чахкотів між Скагуеєм і Уайтхорсом, проминаючи Уайт-Пасс, ущелину, довшу за Чілкут, хоч і не з такими стрімкими стінами. Залізниця, побудована 1900 року завдяки золотій гарячці, працювала постійно, хай і не завжди точно за графіком. Тепер вона — центральна ланка інтегрованої авто-водно-залізничної транспортної системи Юкону.

Ми їхали до проміжної зупинки — сонного села Каркросса (240 жителів), де збереглось чимало слідів минулої величі. Будинки, кладені в зруб, колоди, старий штурвал нагадують про колишню славу. Найбільші юконські знаменитості поховані на тутешньому цвинтарі. Двоє з них, Джім Скукум і Чарлі Тагіш, увійшли в історію, відкривши 16 серпня 1898 року золото на річці Ребіт, пізніше перейменованій на Бонанзу. За кілька місяців про їхню знахідку заговорив цілий світ.

Вперше дізнався я й про ще одну «відому особу», поховану на цьому кладовищі, коли зайшов до сонячного, прикрашеного зеленими рослинами кафе в готелі «Карібу». На мене спрямували свої зухвалі погляди три яскраві папуги. «Що роблять в субарктиці ці тропічні птиці?» — запитав я офіціантку. «Як то що? Вони замінили Полі», — відповіла вона. Пізніше я вияснив деталі. Папуга Полі осиротіла у віці семидесяти років, після того як її господар капітан Александр 1919 року загинув на морі, і прожила в готелі ще понад півсторіччя. На похорон старого птаха зійшлися десятки людей.

З Каркросса зовсім близько до Уайтхорса, п'ятнадцять тисяч жителів якого становлять дві третини всього населення Юкону. На перший погляд, столиця краю — одноманітне нагромадження низьких будівель повоєнного типу, ніби переселених з якогось іншого міста Північної Америки і кинутих у дикій пустелі. Згодом виявляєш дещо гідне подиву. Наприклад, міжнародний аеропорт на кручі над містом, першокласні ресторани, такі як «Золота Підв'язка», півдюжини банків, музей, бібліотека.

Уайтхорс пережив два великі піднесення. Перше — під час свого народження, в золоту гарячку, коли поселенці, подолав-

ши підступні Уайтхорські пороги, зупинилися тут просушити шкарпетки. Друге — в 1942 році, коли американська армія, готуючись до вторгнення японців, побудувала аляскинську автостраду.

У вересні 1977 року тривалі переговори між США і Канадою завершилися прийняттям плану, який передбачає перегін нафти з бухти Прудхо на Алясці через канадську територію в нижні сорок вісім штатів. Траса нафтопроводу перетне Юкон і пройде паралельно до аляскинської автостради. Деякі місцеві жителі вважають, що прибутки від здійснення цього проекту, які 2000 року сягнуть одного мільярда доларів, — переважають усі аргументи проти. Однак є й інша точка зору.

Мартін Уїльямс — викладач початкової школи і завзятий дослідник свого краю, крім усього іншого, вчить учнів, як жити на дикій землі. Він також очолює Товариство охорони Юкону. Мартін Уїльямс говорить: «Найбільше нас турбує саме будівництво. Яким буде його соціальний вплив та наслідки для навколишнього середовища? Ми відчуваємо, що нафтопровід започаткує новий стиль життя в Юконі. Щоб збереглася первісна незайманість цих земель, Юкон повинен розвиватися уповільнено».

Спеціальний уповноважений у справах краю Арт Персон зазначає: «Нафтопровід неминуче викликатиме заперечення серед тих, хто хоче, щоб Юкон залишився таким, яким він є зараз. Але я гадаю, що ми можемо уникнути великого припливу людей, здійснивши проект з мінімальними витратами».

Коли остаточно корегувалася траса нафтопроводу, було відхилено пропозицію прокласти його через північну частину Юкону. Чому? Заради збереження Олд-Кроу, поселення двохсот індіанців на річці Порк'юпайн, приблизно в семидесяти милях за Полярним колом. Дістатися до Олд-Кроу можна лише літаком. І не дивно, що з усіх двадцяти місцевих індіанських общин ця зазнала найменшого впливу цивілізації.

Я познайомився з Графтоном Ньютлі, першим індіанцем з Олд-Кроу, котрий закінчив середню школу та Аляскинський університет. Він поділився своїми тривогами: «Звичайно, ми прагнемо прогресу, але не за рахунок нашої культури. В майбутньому я хотів би побачити в нас будинки з водогоном, з усіма вигодами...»

Індіанське населення, що становить четверту частину жителів території, очолюване Радою захисту інтересів індіанців Юкону, веде з урядом країни переговори про землю. «Ми повинні зробити все можливе для нашого народу, — говорить Кен Кейн, керівник відділу інформації Ради. — Передовсім, ми вимагаємо землі. Земля — наріжний камінь нашого життя. Також ми вимагаємо грошової компенсації за заподіяні нам збитки».

На колишніх землях індіанців розташовано ряд підприємств гірничодобувної промисловості, яка складає основу економіки Юкону.

Хоч останніми роками було відкрито декілька нових великих рудних родовищ, експерти вважають, що надра території ще дуже мало досліджені. Тепер ведеться розробка чотирьох великих родовищ — срібла, азбесту, міді, свинцю і цинку.

Місто Фарроу виросло разом з шахтами наприкінці шістдесятих років. Його населення досягло понад півтори тисячі жителів, це друге за величиною місто в Юконі. За тридцять миль від Фарроу розробляють відкритим способом родовище свинцю і цинку.

Заступник директора розробки Джордж Еверетт зустрів мене біля в'їзду на територію рудника. Ми вирушили до котловану. На дні глибокої прірви іграшкові екскаватори навантажували іграшкові самоскиди. Мабуть, на моєму обличчі з'явився подив, коли я уявив грандіозні мас-

Золотошукач.

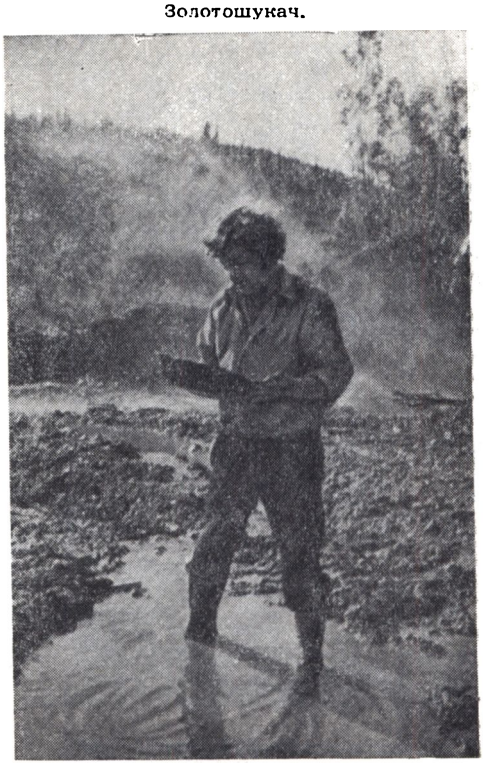

Шеллі Креїг — «свіже обличчя» на Юконі, одна з багатьох, що прибули в цей суворий край в пошуках щастя і пригод.

Уенді Костюк єдина жінка-водій 120-тонного автомобіля на Юконі.

штаби виробництва, тому що Джордж, усміхаючись, сказав: «Ми називаємо котлован ховраховою норою». Не хотілося б мені зустріти такого ховраха!

Я побачив також, як ненастанно товчуть, розмелюють і пересівають руду, як її, вже збагаченою, готують до відправки в Європу чи Японію. Показали мені зблизька і 120-тонні «грузовички», котрі ми вже бачили в котловані. Гід відрекомендував мене одному з водіїв-ветеранів. Двадцятидворічна Уенді Костюк привітно всміхнулась. Вона працює на цьому виробництві вже два роки і за цей час завоювала славу фахівця. «Спочатку було дуже важко. Єдина жінка-шофер! Я знала, що можу добре справлятися з роботою, але це треба було довести іншим». Ми повільно спускалися звивистою дорогою на дно котловану. Ноги дівчини легко танцювали на педалях. Вона підвела самоскид під один з гігантських електричних екскаваторів. «От такою машиною я б хотіла навчитись управляти, — продовжувала Уенді в той час, як грузовик здригнувся, прийнявши 11,5 кубометрів породи. — Якщо я коли-небудь поїду звідси, професія екскаваторника могла б згодитися. Але я дуже люблю цю землю. Це, мабуть, поклик Півночі».

З Фарроу по автостраді Роберта Кемпбелла я поїхав на південний схід до озера Уотсон. Дорога названа іменем першопроходця, котрий в 1940 році найдальше з усіх європейців заглибився в безмежні простори Юкону. Як і всі інші дороги краю, автострада Кемпбелла не асфальтована. Зимою — дві третини року — дорога під снігом, а літом вона вкрита пилюгою, іноді й заболочена, та все ж підтримується в такому стані, що по ній можна проїхати. На юконському шосе головне правило руху — поступатися дорогою всім автомобілям, більшим за твій.

На південь від ріки Росс, у місцях, заселених індіанськими общинами, дорога блукає лісовим узгір'ям, де раз у раз зустрічаються багаті фореллю озерця і незліченні річечки. На обочинах палахкотять яскраві північні квіти. На цьому відрізку шосе немає комфортабельних готелів, тут рідко побачиш туристів. Єдиними живими істотами, котрі траплялись на моєму шляху, були маленькі земляні білки.

В Уотсон-Лейк, найсхіднішому і третьому за кількістю населення юконському містечку (1100 жителів), шосе Кемпбелла вливається в аляскинську автостраду. Містечко існує більше за рахунок туристів, хоч тут працюють два невеликі лісопильні заводи.

Під'їжджаючи до готелю, я побачив, що двоє п'яних б'ються на автостоянці. Ніхто не звертав на них найменшої уваги. Зловживання алкоголем не дивина на півночі,

хоч останнім часом це питання серйозно непокоїть громадськість. «Злочинність, пов'язана із алкоголізмом, — найбільша проблема, з якою ми зіткнулися в Юконі, — говорить капрал Королівської канадської моторизованої поліції. — Тут найліберальніші закони в Канаді. Ви можете пити, де завгодно. Навіть за кермом, доки не потрапите в аварію. Перебування в нетверезому стані за кермом карається штрафом в дві тисячі доларів. Тільки з наступного разу вас можуть запроторити до в'язниці».

З середини 50-х років, відколи між Доусоном та Уайтхорсом пролягла автострада, подібні до весільних тортів пароплави вже не курсують по ріці Юкон. Але користуючись послугами компанії «Юкон рафтінг лімітед», ви можете спуститися Юконом до Доусона за маршрутом перших поселенців.

Зі мною погодився плисти Грег Кейпл, один із представників згаданої фірми в селі Кармакс, розташованому за 50 миль на північ від Уайтхорса. Звідти ми збиралась вирушити в шестиденну подорож до Доусона.

Чудового серпневого дня по обіді ми навантажили наші пожитки на човен і відчалили від берега. Зелена вода сяяла на сонці, вируючи навколо нас. Заощаджуючи пальне, ми дозволили ріці нести човен за течією.

Басейн Юкону, п'ятої за величиною ріки Північної Америки, становить 330 тисяч квадратних миль. На Алясці Юкон вигинається в напрямі до Полярного кола, потім повертає на південний захід і, пройшовши шлях у 2 тисячі миль, впадає в Берінгове море.

Наступного ранку наш човен з несамовитою швидкістю промчав біля порогів Файв-Фінгерз. Свого часу тут мали намір будувати гідроелектростанцію. За розрахунками спеціалістів, Файв-Фінгерз могли б забезпечити 50 мільйонів кіловатт-годин електроенергії на рік — саме стільки у 1976 році виробив штат Джорджія, де живе п'ять мільйонів населення.

Я згадав розмову з Джоном Смітом, в минулому спеціальним уповноваженим по Юконській території, а тепер головою Північноканадської державної комісії. «Наша здатність вижити, — говорив він, — безпосередньо пов'язана із здатністю задовольнити енергетичні потреби краю. Інакше нам завжди доведеться танцювати під чужу сопілочку. Маючи достатню кількість водних ресурсів, ми можемо експлуатувати лише ті, котрі заподіють мінімальну шкоду природі».

Проминувши пороги, ріка, ліниво погойдуючись, тече в пощерблених ластів'ячими гніздами берегах. Поодинокі берізки жовтіють на схилах, наче самородки в золотоносній жилі. Кілька разів ми зупинялися поблизу руїн, які нагадували про часи, ко-

Старий Браун — золотошукач з діда-прадіда.

Пауль Корінг, 23-річний редактор «Юкон ньюс».

ли ріка була єдиною дорогою до Доусона.

Там, де в Юкон впадає Пеллі, збереглось з десяток будівель пустинного аванпосту Селкірка, заснованого Робертом Кемпбеллом в 1848 році і добудованого під час золотої гарячки. Тут ми напнули намет і рушили вгору водами Пеллі, щоб відвідати одну з небагатьох сільськогосподарських ферм в Юконі.

На ранчо «Пеллі Рівер» живуть брати Бредлі — Х'ю, Дік, дружина Діка Марджорі і Глен, їх дванадцятирічний син. Щоб прогодувати 60 голів худоби, Бредлі обробляють близько трьохсот акрів. Кожного року вони продають яловичину в містечко Пеллі-Кроссінг. «Приїхавши сюди в 1954 році, ми були просто романтично настроєними дітьми, — розповідав Х'ю. — Тепер ми такі ж бідні, як і тоді, коли починали, і не набагато мудріші. Ми не прагнемо вирощувати великий врожай чи вираховувати, скільки повинні дати вкладені долари. В Юконі багато землі, придатної для хліборобства. Але дуже важко починати тут господарювання, враховуючи сучасні ціни і труднощі при одержанні земельних наділів».

Практично всією землею Юкону володіє канадський уряд. Я зустрівся з керівником земельного управління Хірамом Воб'є. «На землю для сільськогосподарського вжитку накладено мораторій, — пояснив він, — тому що ми не знаємо, яка земля для цього придатна. Проблема вивчається». Я дізнався, що існують також обмеження на використання землі під житлове будівництво і будь-яке будівництво взагалі.

Повертаючись до табору, ми побачили, як молодий гризлі переплив ріку і вийшов на берег зовсім близько від нашого намету. Ведмідь струсив з себе воду і незграбно поплентався до лісу.

Брати Бредлі на ранчо «Пеллі Рівер».

Другого дня ми завітали на острів Стюарт, де колись була пристань, — остання зупинка перед Доусоном. Ріка з'їдає острів. Тепер це смужка осідаючої суші завдовжки з милю і завширшки подекуди менше десяти метрів. «Одного разу нам довелось перенести будинок», — розповідає Руді Буріан, родина якого живе на острові четверте десятиліття. Взимку Буріан займається полюванням, влітку — рибальством, здає туристам кімнати й утримує крамничку.

«Я починав як лісоруб. Тепер найчастіше доводиться мати справу з дровами», — каже Руді, вказуючи на 200 кордів колотого дерева, складеного за будинком. (Корд — англ. міра об'єму, що дорівнює 3,625 кубометра. — **Ред.**). І підсумовує: «Країна дуже змінилась за той час, що я тут. Управління нею теж. А втім, мене це не обходить. Одного дня нас неодмінно спробують виселити з острова, хоча я про це намагаюсь не думати. Все одно я нікуди звідси не піду».

Ми провели ніч на острові Стюарт, а після сніданку відплили до Доусона.

Стрімка скеля над рікою, слід доісторичного обвалу, позначає Клондайк так само, як хрестик на піратській карті позначає місце, де заховані скарби.

Триста мільйонів доларів прибутку дав цей район. Третину — під час золотої гарячки. Заіржавілі уламки екскаваторів, які використовувалися для добування золота, дотепер знаходять на схилах гір.

Велика іронія золотого буму полягає в тому, що, за незначним винятком, всі, хто піднявся на Чілкут-Пасс і доплив Юконом до Доусона, повернувся додому з порожніми руками. Вони ще були в дорозі, коли розвідувачі, що жили на Півночі роками, обгородили кожен дюйм золотоносних ділянок.

Сьогодні важко уявити, що Доусон (900 жителів) колись нараховував 30 тисяч мешканців і був найбільшим містом на захід від Вінніпега і на північ від Сан-Франціско. Його називали Північним Парижем. По його рівних вулицях прогулювалися королі Клондайку. Такі, як Біл Гейтс, котрий одного дня скупив всі яйця в місті, щоб вразити свою коханку, чи Чарлі Андерсон, «Щасливчик-Швед», який, придбавши ділянку за вісімсот доларів, заробив на ній мільйони. Але їхня слава була швидкоминучою. Золоті магнати вмирали, не маючи ні цента. Доусон збезлюднів, тільки-но прийшла звістка про відкриття золота в Номі.

Це місто пережило надто багато пожеж, щоб у ньому збереглись оригінальні будин-

Панорама міста Доусон, народженого «золотою гарячкою» на березі річки Клондайк.

ки, побудовані на початку століття. Щоправда, один з них недавно реставрований. Це театр «Пеліс». Сюди стікаються юрми туристів, охочих до яскравого лицедійства. Найчастіше тут показують водевілі, поставлені за баладами Роберта Сервіса, улюбленого барда Юкону.

Туризм — друге джерело прибутків краю після гірничої промисловості. 300 тисяч туристів відвідали Юкон за минулий рік і залишили тут 30 мільйонів доларів. Частина цієї суми опинилася на банківському рахунку єдиного в Канаді легального казино «Діамант Тус Герті». Закладом, названим іменем відомої леді часів золотої гарячки, керує асоціація відвідувачів Клондайку. Я так само програв там невелику суму.

З англійської переклала
Соломія ПАВЛИЧКО

За журналом
«Нешнл джіогрефік», США.

АЛЖІР

На міжнародному семінарі в столиці країни обговорювалися питання, пов'язані з проблемами збереження стародавніх пам'яток — наскельних зображень у горах Тассілін-Аджер.

Учасник семінару французький археолог А. Лот, що відкрив більшість із цих стародавніх малюнків, сказав: «Тільки тепер, завдяки допомозі алжірського уряду, з'явилась можливість глибоко вивчати ці пам'ятки давнини і вживати заходів до їх збереження».

БОЛГАРІЯ

У Софії відкрито персональну виставку художниці Наталії Генової. Експонати виставки — гаптування, прикраси, деталі народних костюмів вражають багатством творчої фантазії та бездоганністю виконання.

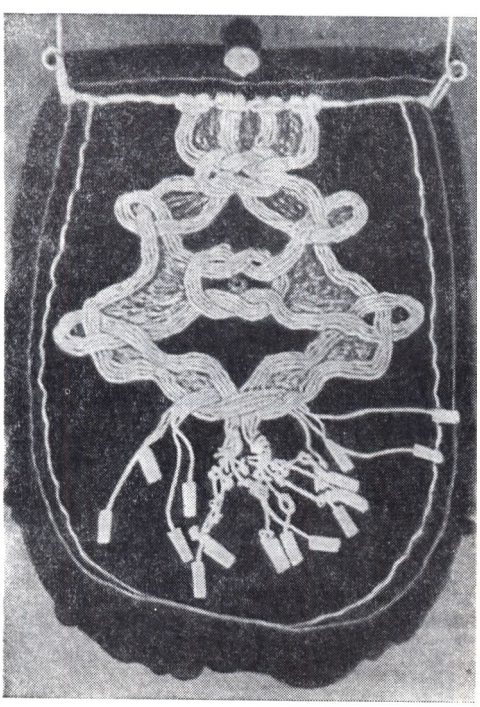

Наталія Генова. Деталь народного костюма.

* * *

Минулому й сучасному болгарського села присвятили свою нову психологічну кінодраму «Послухай півня» режисер Стефан Димитров і сценарист Костянтин Павлович. Головні ролі у фільмі виконують популярні актори Невена Коканова та Николай Бинев.

Невена Коканова та Николай Бинев у фільмі «Послухай півня».

ГРЕЦІЯ

«Золотого леопарда» — відзнаку міжнародного кінофестивалю в Локарно — здобув фільм режисера Нікоса Панайотопулоса «Нероби з родючої долини», створений за однойменним романом Альберта Косері. Критика називає фільм філософською притчею, сатиричне вістря якої спрямоване проти моралі і звичаїв вищого світу.

ІСПАНІЯ

Ім'я кінорежисера Луїса Берланги здобуло популярність після виходу на екрани гостро сатиричного фільму «Ласкаво просимо, містере Маршалл», в якому висміювалися високопоставлені кола Іспанії. У тій самій манері Луїс Берланга зняв свій новий фільм «Національна рушниця». Дія фільму відбувається в 60-ті роки. У місцевості поблизу Мадріда зібралися міністри, кандидати у міністри, збіднілі аристократи, промисловці, кінозірки, щоб взяти участь у полюванні, яке насамперед було полюванням на... синекуру.

На думку критики, фільм сповнений натяків на конкретні події і на конкрет-

них осіб. Проте сам Берланга у тижневику «Камбіо 16» заявив: «Це не тільки критика франкізму. Фільм іде далі. Це — скромний голос у дискусії на тему про корупцію влади».

ІТАЛІЯ

Римське телебачення одну зі своїх передач присвятило відомому драматургу, режисеру та актору Едуардо Де Філіппо. В ній узяли участь Марчелло Мастроянні, Моніка Вітті, Вітторіо Гасман, Валентіна Кортезе. Телеглядачам було показано уривки з п'єс Де Філіппо, прочитано його вірші.

КУБА

На Кубі опубліковано список історичних пам'яток національного значення. До нього ввійшло п'ятдесят сім об'єктів. Список відкривають міста, зведені в XVI ст. — Баракоа, Камагуей, Санкті-Спірітус, Сантьяго, Трінідад, а також стара частина Гавани. Під охорону держави взято й об'єкти, пов'язані з боротьбою за національну незалежність та за перемогу соціалістичної революції.

* * *

З ініціативи Центру латиноамериканського мистецтва й культури «Каса де лас Амерікас» у Гавані відбувся двотижневий фестиваль гітаристів Латинської Америки й Карібського басейну. Гітаристи виконували перед масовими аудиторіями твори вітчизняних композиторів.

Гізела Май у виставі «Матінка Кураж».

НДР

З нагоди 80-річчя з дня народження Бертольта Брехта на сцені театру «Берлінер ансамбль» відбулася прем'єра нової інсценізації «Матінки Кураж» у постановці Петера Купке. Головну роль у виставі доручено відомій виконавиці брехтівських зонгів Гізелі Май.

* * *

Питання про інтернаціональні мотиви в літературі НДР, — пише Аннелізе Леффлер у тижневику «Зоннтаг», — слід розглядати в двох аспектах. По-перше, і теми її, і герої виходять далеко за межі республіки. Розповіді про зв'язки з громадянами інших соціалістичних країн також стають складовою частиною цієї літератури. По-друге, такою самою її складовою частиною стають твори, перейняті почуттям солідарності з боротьбою пригноблених народів за своє визволення, твори, в яких відображаються умови життя трудящих у капіталістичному світі, їх боротьба за свої права.

Інтернаціоналістична позиція письменника завжди пов'язана з його розумінням історії, розумінням свого часу.

Що ж до письменників НДР, то ця позиція виявляється в погляді на власну країну як на складову частину світової системи соціалізму, в почутті відповідальності за весь світовий революційний процес.

Сюжетною основою багатьох творів є дружні зв'язки НДР з іншими соціалістичними країнами. Узяти хоч би твори Гельмута Ріхтера «Ти повинен перейти сім мостів» і «Зустрічі». Розглядаючи в них питання взаємозв'язків між людьми з різних соціалістичних країн, письменник виріхує ці питання тонко й глибоко. Те саме можна сказати про «Оренбурзький щоденник» Маргарете Нойман.

У літературі НДР важливе місце посідає нарис, ідейний і художній рівень якого постійно зростає. Показовими з цього погляду є нариси Уве Канта «Красна площа і навколо неї», Егона Ріхтера «Одне місто і десять облич», Адольфа Ендлера «Дві спроби розповісти про Грузію», Ріхарда Кріста «Два континенти за сто днів», Карла-Гейнца Якобса «Таня, Ташка і так далі».

У літературі НДР майже немає твору, в якому з позицій інтернаціоналізму не відбивалися б світові події, в якому не розкривалося б ставлення автора до цих подій.

* * *

«Нове в кіно», «30 фільмів до 30-річчя», «Діти у фільмі — фільм для дітей» — такі три розділи широкої кінопрограми, присвяченої 30-м роковинам утворення Німецької Демократичної Республіки, що святкуватимуться в жовтні цього року.

До розділу «Нове в кіно» ввійдуть дванадцять нових фільмів, зокрема «Антон-чарівник» режисерів Карла Егеля і Гюнтера Райша, «Сабіне Вульф» режисера Ервіна Штранки, «Квіти на даху» Роланда Йоме, у центрі яких образ сучасного робітника, «Сім веснянок» Германа Цшохе та інші.

Розділ «30 фільмів до 30-річчя» складається з найкращих художніх фільмів студії ДЕФА, створених за час існування НДР, а також документальних і мультиплікаційних фільмів.

1979 року піонерська організація імені Ернста Тельмана відзначає своє 30-річчя. З нагоди цього ювілею буде демонструватися ряд фільмів, що увійдуть до розділу «Діти у фільмі — фільми для дітей». Крім того, у Гері в лютому відбудеться перший міжнародний фестиваль дитячих фільмів.

ПОЛЬЩА

Після «Фараона» й «Ляльки» екранізовано ще один твір Болеслава Пруса — повість «Форпост». Фільм розповідає про долю польського селянина, який чинить відчайдушний опір німецьким колоністам, що намагаються відібрати в нього землю (дія твору відбувається в XIX ст.). Сценарій фільму написали Конрад Фрейдліх і Зигмунт Сконечний, який є водночас і режисером екранізації.

Тереза Ліновська і Францішек Пєчка у фільмі «Форпост».

* * *

У видавництві «Чительник» вийшов з друку черговий, шостий том спогадів Єжи Путрамента з циклу «Піввіку». Том охоплює події 1960—1964 років. На сторінках книжки подано портрети Марії Домбровської, Леона Кручковського, Анджея Куснєвича, описано численні літературні дискусії, з'їзди, учасником яких був Путрамент.

США

Учасники 68-ї конференції Об'єднання вчителів англійської мови й літератури зазначали в своїх виступах, що з «цензурних міркувань» з багатьох шкільних бібліотек вилучено такі книжки, як «Ловець у житі» Дж. Селінджера, «Вбити пересмішника» Гарпер Лі, «Щоденник Анни Франк».

* * *

Американський політичний діяч Юджін Маккарті опублікував книжку «Нові відвідини Америки — по 150 роках» (в-во

«Даблдей», Нью-Йорк), за відправну точку для якої взято книжку «Про демократію в Америці», видану 1835 року французьким соціологом, істориком і політичним діячем Алексісом Токвілем.

Юджін Маккарті порівнює Америку 1978 року з тією, що її бачив і описував сто п'ятдесят років тому Алексіс Токвіль; нова книжка складається з серії нарисів на теми, яких торкався французький дослідник і які й досі перебувають у центрі уваги американської громадськості, — економіка, право, репресивні заклади, релігія, преса, політичні партії, влада президента.

Як відзначає критика, в книжці Юджіна Маккарті «переважає меланхолійний тон». Автор доходить висновку, що «соціальні, економічні й політичні інституції в Сполучених Штатах діють не ефективно», і закликає читачів замислитися над питанням: «як далеко ми зайшли тим шляхом, що веде нас і в громадському, і в суспільному розумінні до цілковитого самознищення?»

УГОРЩИНА

Проблемам сучасної сім'ї і моралі присвячено новий фільм режисера Марти Месарош «Ці дві». Критика відзначає глибоке проникнення в інтимний світ героїв та майстерну гру виконавців головних ролей — Марини Владі, Лілі Монорі та Яна Новицького.

* * *

У селі Галгамаш понад сорок років працює і творить художниця-селянка Юлі Дудаш, автор картин, панно, тканин, декоративно-прикладних творів. Талант цього визначного майстра народного мистецтва відкрили під час однієї фольклорної експедиції композитори Бела Барток та Золтан Кодай. Нині Юлі Дудаш очолює школу народних художників. Виставки її творів демонструвалися в Братіславі, Лейпцігу, Гамбургу.

Панно Юлі Дудаш.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

ФРАНЦІЯ

Гонкурівську премію 1978 року присуджено Патріку Модіано за романи «Площа Зірки» (1968), «Нічна варта» (1969), «Бульварне кільце» (1972), «Сумна вілла» (1975), «Родинна хроніка» (1977) та «Вулиця Сумних Крамниць» (1978).

Премію Ренодо присуджено бельгійському письменникові Конраду Детрезу (нар. 1937 р.), що пише французькою мовою і видається в Парижі, за роман «Трава на спалення».

* * *

Орган Товариства літературної історії Франції «Ревю д'істуар літтерер де ла Франс» надрукував у своєму вересневому-жовтневому номері 1978 р. неопубліковані й маловідомі листи Віктора Гюго.

* * *

До 200-х роковин з дня смерті Вольтера Жан Луї Барро поставив у Паризькому Театр д'Орсе спектакль за однойменною філософською повістю Вольтера «Задіг, чи Доля». У головній ролі виступила Жозе-Марія Флотат.

* * *

Видавництво «Едісьйон Уврієр» видрукувало останній том «Біографічного словника французького робітничого руху». Цей том завершує двадцятирічну працю над виданням, яке подає в життєписах історію французького робітничого руху — від революції 1789 року до першої світової війни. В словнику — 42 тисячі біографій робітників. Кожен том цієї унікальної робітничої енциклопедії має 350 сторінок. Підготовці видання майже все своє життя присвятив нині 68-річний Жан Метрон. Про свою енциклопедію він сказав, що в ній зібрано відомості про людей простих і часом невідомих, але таких, які заслуговують на те, щоб про них пам'ятали.

ФРН

Рольф Гохгут — автор гострих політичних п'єс «Намісник», «Лісістрата і НАТО» дебютував як прозаїк, видавши роман «Кохання в Німеччині». В романі, дія якого відбувається під час другої світової війни, описана історія трагічного кохання німецької жінки й молодого поляка, вивезеного до Німеччини фашистськими окупантами.

Критика відзначає викривальний пафос і виховну роль книжки для німецького читача, особливо — для молоді.

* * *

Теодор Котулла зняв фільм «З німецького життя» за романом Робера Мерля «Смерть — моє ремесло» (друкувався у «Всесвіті» №№ 1, 2, 1962 р.).

Цей антифашистський фільм викликав великий інтерес громадськості й критики. «Молодь безпомилково зрозуміла сенс і значення фільму, — сказав представникам преси Теодор Котулла. — Багато учнів вперше зіткнулися з проблематикою, яку замовчують підручники і батьки». Знаменно, однак, що стрічку випущено в прокат під грифом: «Не для школярів».

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

4 листопада 1928 року вийшов перший номер тижневика «Творба», редактором якого був Юліус Фучік. У зв'язку з 50-річчям «Творби» в Празі відбувся Фучіківський симпозіум, в якому взяли участь письменники й журналісти соціалістичних країн. За велику ідейно-політичну роботу й активну участь у будівництві соціалізму тижневик нагороджено орденом Праці.

ШВЕЦІЯ

На півночі країни, у місцевості Лулеа, виступає з театральними виставами невеликий колектив «Норботтенс ленстеатерн». Спектаклі відбуваються у робітничих, селянських і шкільних кафе. Щоб дістатися до своєї аудиторії, артистам доводиться долати сотні кілометрів. Протягом сезону театр показує близько трьохсот вистав фінською, шведською, норвезькою і лапландською мовами. У репертуарі театру переважають п'єси виразно соціального змісту, написані нерідко на місцевому матеріалі.

ІММАНУЇЛ КАНТ
(1724–1804)

АФОРИЗМИ

Жодній людині не можна дорікати за потворне обличчя, якщо тільки в її рисах не відбилася душа, зіпсована пороком.

Головне не те, що з людини робить природа, а те, що сама людина робить із себе.

•

Добрий вірш — найефективніший засіб для оживлення душі.

Живописець природи з пензлем чи пером у руці, коли він тільки наслідує, ще не митець: майстром у мистецтві є тільки живописець ідей.

Що більше ти думав, чим більше робив, тим більше ти жив.

Не думок треба навчати, а мислення; слухача не треба вести за руку, ним треба лише керувати, якщо хочеш, щоб у майбутньому він був здатен ходити самостійно.

Хто не працює, той знемагає від нудьги; він може одурманити й стомити себе розвагами, але бадьорим і задоволеним він не буде ніколи.

Не може бути природнішої відрази, як відрази до рабства.

Щоб твоя дружина ставила тебе вище за інших, не будь рабом чужої думки.

Несправедливість обурює нас найбільше; всі інші види зла, що їх нам доводиться терпіти, — ніщо у порівнянні з нею.

Я нікого не можу зробити добрим інакше, як через наявний у ньому дрібок добра, я нікого не можу зробити розумним інакше, як через наявний в ньому дрібок розуму.

З німецької переклав
Богдан ГАВРИШКІВ

«Польское обозрение», Польща.

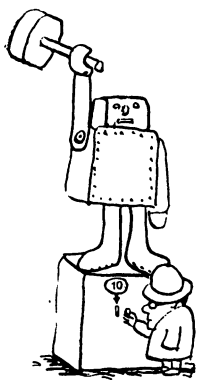

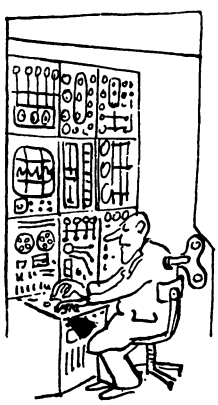

«Панорама», Італія

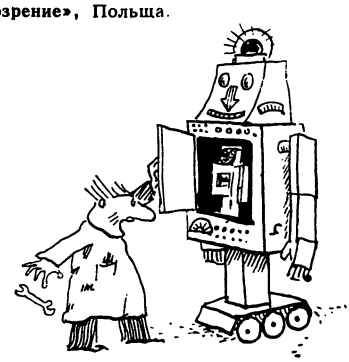

«Ойленшпігель», НДР.

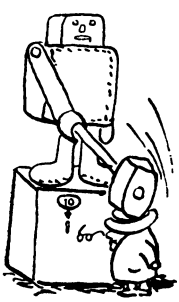

«Штерн», ФРН.

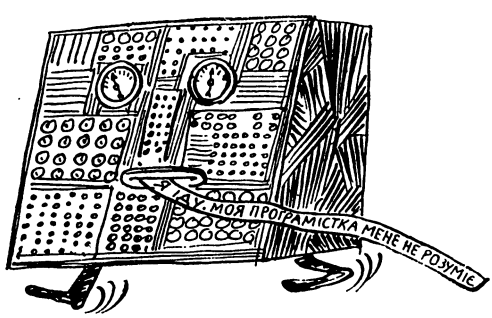

«Гало, собота», ЧССР.

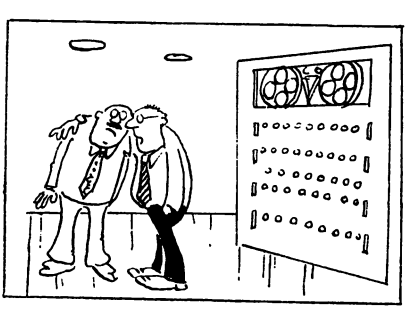

— Не турбуйся, машина запрограмована так, що ніколи не скаже, хто з нас зайвий.

«Индия», Індія.

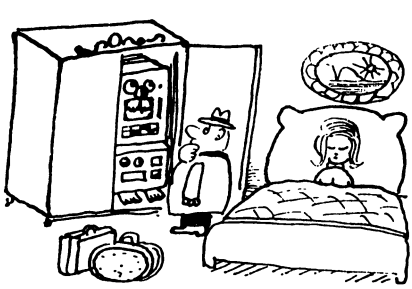

«Парі-матч», Франція.

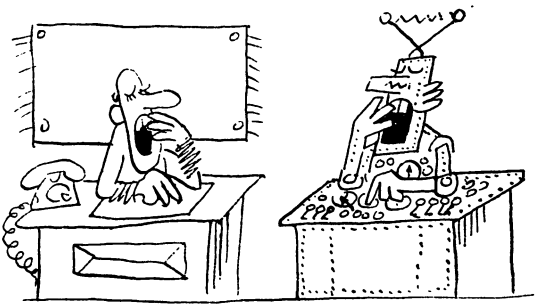

«Пламек». Болгарія.

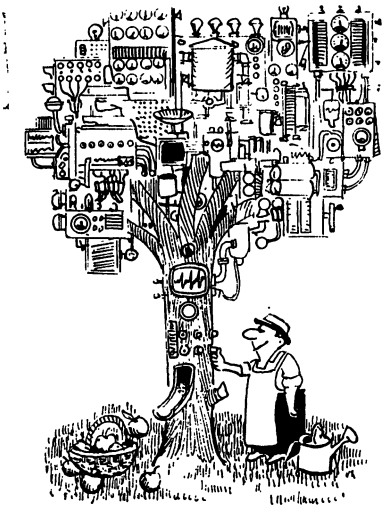

«Нью-Йоркер», США.

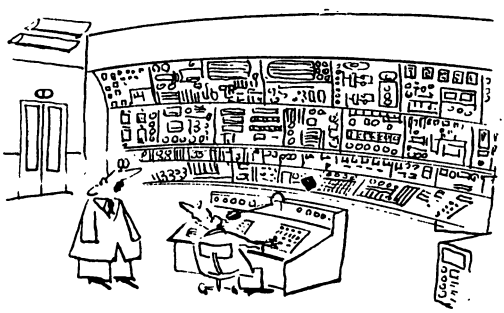

— Контрольна лампочка світиться: знову Комарек спирається на лопату!

«Польское обозрение». Польща.

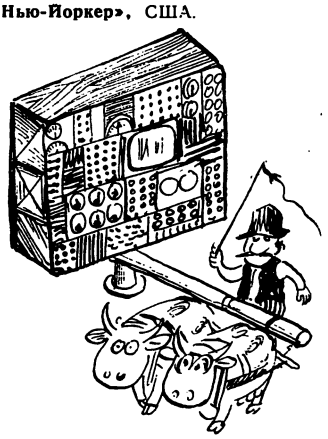

«Лудаш Маті», Угорщина.

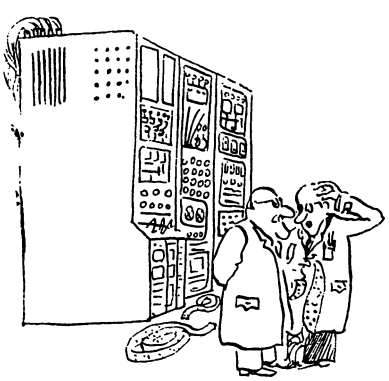

— Ти диви, він і говорить те, що думає!

«Шпільки», Польща.

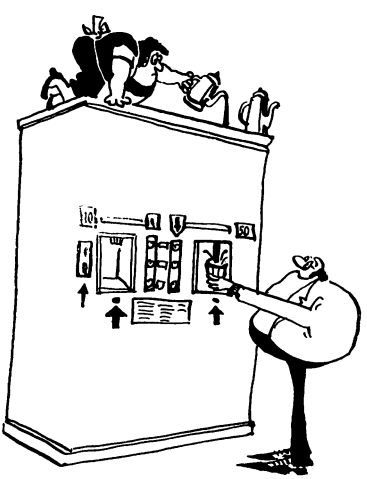

«Квік», ФРН.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора).
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 13. 12. 78. Підписано до друку 30. 01. 79. БФ 23214. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,83. Тираж 53090. Зам. 06070.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47 Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»). № 3 1979 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.

Издательство «Радянський письменник».

Віго. (Аргентіна). За хліб і свободу.

Ціна 60 коп.

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1979, № 3, 1—240

ІНДЕКС 74089